

प्रमध्य चीन-पोद्गापामयं क्षीरमहावर्णयम् ।
येनोद्धृतं कोशरत्नं तस्मै श्रीपूषिणेऽर्पये ॥

विषय-सूची

१. संज्ञापनम्	...
२. भूमिका	
३. धातु निर्देशः	१-२०
४. इन्द्रिय-निर्देशः	२१-४८
५. लोकधातु निर्देशः	४९-८४
६. कर्म निर्देशः	८५-१२६
७. अनुशय-निर्देशः	१३०-१५८
८. आर्य पुत्रल-निर्देशः	१५९-१६२
९. ज्ञान-निर्देशः	१६३-२२०
१०. ध्यान-निर्देशः	२२१-२३६
११. कारिकाानुक्रमणिका	२३७-२४७
१२. मन्पूर्ति-कारिकांशानां सूचो	२४८-२४९
१३. शब्दानुक्रमणिका	२५०-३२०
१४. शुद्धागुद्ध-पत्रम्	३२१-३२७

भूमिका ।

५०५ विक्रमपूर्ववत्सरे प्राचीनकौमलजनपददेशे शाक्यानां गणेश-
 गणसभासदमेकनमस्य शाक्यशुद्धोदनस्य भार्यायां मायादेव्यां कपिल-
 षट्पुत्रनगरात्नातिदूरे लुम्बिनीनामधेय स्थाने वैशाखपूर्णिमायां कश्चिद्
 शिशुः समजनि । प्रसवानन्तरं समाहृतास्य माता फालं गता । अयं च
 सिद्धार्थनामा कुमारः क्रमेण गणकुमारोचित-विद्यादिषु निपुणः तद्व्य-
 परिणीतः यावदेकोनविंशतिवर्षान् (४७७ विक्रमपूर्व०) गृह एव आत्म-
 जन-जीवनमनुजीवन् उवाच । बाल्यात्प्रभुन्येवाऽऽयासीद् विपदेष्वप्यु-
 मानन् । पुत्रोत्पत्त्यनंतरं च नासौ शशाक गृहे पत्युम् । अभिनिष्क्रम्य
 पद् वर्षान् मगधेषु व्रमं तपः सन्तप्य, तद्वत्सरातां विभाव्य, आहार-त्याग-
 जनित-नैवेत्य-दूरीकरणायारमुपाजहार । प्रकृतिस्थध्यामौ ४७१ विक्रम-
 पूर्ववत्सरे घोषिमण्डं उरुवेल-ग्रामे' नातिदूरं गयाया वैशाखपूर्णिमायां
 चतुरार्यसत्यानि साक्षात्कृत्य; बुद्धपदलाङ्घनः तस्य अमृतमार्गस्याधिका-
 रिणं अन्विष्यन् उपवाराणसि ऋषिपतन-गृहदात्र (= सारनाथ) नामके
 तपोवने जगाम । तत्र च आषाढपूर्णिमायां कौटिन्ध्रप्रभृतीन् पंच पंच-
 वर्गीयान् भिक्षून् अभिमुखीकृत्य धर्मचक्रं प्रवर्त्य, तत्रैव प्रावृषं निनाय ।
 प्रवर्तित-धर्मचक्रः पंचचत्वारिंशन् वर्षान् पूर्वस्यां कजंगल'निगमान् प्रती-
 प्यां यावन् स्याखीश्वरं' (सरस्वत्या नातिदूरं), उत्तरस्यां हिमवत उपा-
 रश्वजगिरेः (हरद्वारासन्नान्) यावद्विन्ध्यगिरिं विस्तृते मध्यमण्डले
 विहरन्, अधिकारिजनान् स्वोद्यैहिकानुष्मिक-फलप्रदाभिः उपदेश-
 सुधाधाराभिः द्वावप्यन्, अशीतिवार्षिकः कोसलान्तःपाति-मह-गणतंत्र-
 राजधानीं कुशीनगरं निकषा शालयुग्मान्तराले विरचित-सिंह-शय्यः
 शिष्यानुचरखण्डं अपारशोकपारावारे निक्षिप्य ४२६ विक्रमपूर्ववत्सरे
 वैशाखपूर्णिमायां बाल्या प्रदीप इव स सुवन-प्रदीपौ निर्ववौ ।

१. तिलौरा कौट; तौलिहवासमीरे मयपाल-राज्ये । २. लोम्मनदेई, भगवानपुरासथे
 मयपालराज्ये । ३. बुद्धगया, गयादा भासथे । ४. कुरुजोल; संघालपरगनामण्डले
 विहार-प्रदेशे । ५. धानेश्वर; कर्नालमण्डले । ६. कसया, गोरखपुरमण्डले ।

सस्य मगधतो निर्वाणप्रदेशे प्रारभ्य-शिलो कारि (= काठकी) -
 पुत्र-सौत्र-रायनी निर्वाण अवितामसु । शेषेषु प्रारभ्येण अन्तर्द्वेन मध-
 कायवपारिणेन आनन्दोत्पत्तिर्वादेन मगधराजसनी शत्रुपदे वस-
 मेव, शास्त्रुपरिदृष्टमार्गं अन्तर्द्वीमात्तव विरचितोद्देश्येण च
 महती, परिष्कृता समाहायिका । तत्र वैश्वामिति प्रान्तार्थिनी मत्स्य-
 सुराणां मगधपरिगतैनाजतराशुणा जल्पयित्वा तस्मिन्नेवार्थे चरन्त
 द्वितीयमामस्य द्वितीयार्थे (भाद्रकृत-द्वितीयार्थो) मत्स्यस्य मत्स्य-
 कारपर-प्राधान्ये विनयपोद्भाः पंचरत्न-वीरगता बुद्ध-भारता धर्म-
 मंगृहीतुं आरेमिरे । बुद्ध-दान एव प्रारभ्योर्मया इव, शिलोत्पत्तौ नरोत्प-
 माना बुद्ध-देशनाः स्मृतिव्यथमानोर्वेन स्म । दद्यात् इव मगधतोऽनुगन्तुगानु-
 ध्यत आनन्दस्य प्रामाण्यं धर्मेषु निराग स्मृत् इति, स एव धर्मोत्तमं पद-
 काने प्रधानपदमन्वेषकार । इत्थं पंचरत्न-भिष्णुभिः शान्तस्मृतिव्यथमाना मृश-
 मिधेया धर्माः मंगीता । अयमेव मंग्रह मृशसिद्धकताया प्रसिद्धिः जगाम ।
 परिनिष्ठिते मृशसिद्धकमंभदे, विनयधर-प्रमुखाय नावितकृतोपक्रम्य इति-
 लिख्यविरम्य प्राधान्ये शान्ताचारमंगुटिताचारा भिष्णुभिष्णुगीता विनयाऽपर-
 पर्या पागाजिह्व-मंषादिशेषाद्यो नियमा अवि मंगीता । इत्थं मन्त्रिमामो-
 तीः पंचरत्न-स्थितिः धर्म-विनय-मप्रादिगो प्रथममंगीति परिममारिता ।

बुद्धजन्मतः प्राग् उत्तरे भारते कोमल-राज्यभ्यैव प्राधान्यममून् ।
 तस्मिन् कालेऽपि गंगा-हिमवद्-गण्डकी-परिवेष्टिते स्फांभो देशे कारि-
 कोसल-मल्ल-पाटोत्तर-पंचाल-परिगमिते कोमल-राज्यान्तरगत एव
 सममून् । परं मगधानां शक्तिः ततः प्रभृति वर्द्धितुं आरभत । विम्बमा-
 रेणैव अंगो, 'म्यावसीकृता', मत्स्येणाजानराशुणा वृजाना बलशालि
 वैशालिगणतंत्रं ४२३ विक्रमपूर्वाब्दे हस्तेकृत्य भावि-मगध-माघ्राज्यस्य

१. माथीना मही । २. बनारस-या त्रीपुरा-५५५मगध-जीनपुर-मिथांपुर-मंडलानी
 अंशाः । ३. फैजाबाद गोंदा-बहराइच-मुटनापुर-बाराबंकी-बस्ती-गोरखपुर-
 मंडलानी अंशाः । ४. गोरखपुर-भारनमण्डले । ५. कोसल-राज्य पश्चिम-
 दिशा भागे । ६. उदेलखण्डोपदेशः । ७. मुँगीर-मागधपुर-मंडले । ८. मुज-
 फरपुर अम्पारम मण्डले । ९. बगदा; मुजफरपुर-मंडले ।

पंथा प्रशस्तो व्यधायि । कोसलराजस्य प्रसेनजितो मरणानन्तरं, नातिचि-
रेण विनष्टे तत्पुत्रे विरुद्धके कोसलराज्यमपि भगध^१-सिंहासनाधीनं जगाम ।
इत्थं अजातरात्रोः प्रशान्तशासने नभ्यदेशे यौद्धधर्मोऽपि प्रसत्तार ।

“प्रागुदंचं विभजते हंसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावतो ॥” (काशिका)

अत्र हि प्राग्देशः सरस्वत्यपरनामधेयायाः शरावत्या तथा पूर्वफूलत
एव अभिनतः । अनुसू—

“प्रत्यगेव प्रयागाद्य”

इत्युक्त्वा मध्यदेशासीनां प्रयागं स्वीकरोति । यौद्धग्रन्थेषु हि पूर्व-
सीमा इदानीं कंकजोलेति प्रसिद्धः पुरातन-कजंगल-निगमः मध्य-मंडल-
मपि पूर्व-पश्चिमभेदेन द्विधा विभक्तः, ययोः सीमा प्रयाग-समीप एवा-
सीदिति मन्ये । युद्ध-परिनिर्वाण-शतवर्षाभ्यन्तर एव प्राचीन-प्रदेशे धर्मे
मूलं प्रादुर्बभूव । अयं कदाचिन् यशोनाम विद्याचरण-सम्पन्नः शाक्य-
भिन्नुः धृतीषु धनन् वैशात्युपकण्ठं सुगताध्युषितं महावन-कूटागारारामं
जगाम । तत्र च विनयविरुद्धानि रजतमहणादीनि दद्यावशानि^२ समुश-
चरतो भिक्षुं दृष्ट्वा, जात-भेदः शासन-मूलं उन्मार्जयितुं एकाकी अक्षमः,
प्राप्तुं पक्षं अलभमानः, कौशान्दी^३ जगाम । ततश्च पावयेकानां अवन्ति-
दक्षिणापथकानां समीपे शासनं प्राहियौन्, स्वयं च गुल्गौरवमद्यान्तं
सम्भूतं शासकानि उपस्तम्भं गृह्णतुं अहोगंगपर्वतं उपरिगंगमप्राजीन् ।
तत्रैव पट्टिशवेपकाः असीत्यावन्त्यदक्षिणापथका अपि भिक्षुः समा-
गताः । अधिगत्य शासकानि अनुकूलं, सर्वसम्मत्या महास्यविरं रेवतं
परिगृहीतुं सौरैयं^४ प्रस्थिताः, सद्योऽप्रयायिनं तं प्रक्षिप्तवृजिभिन्नुमंत्रयं
रेवतं सहजात्यां आनशात्कृत्य, क्रमेण षट्शतभिन्नुपरिवृतान्ते वैशाल्यां

१. यथा-परनामकहे । २. “(१) सिंगिडोगरपरी”...। “(२) इंदुकाय
तापाय इतिवत्ताप विहाते भोजनं...। (३)...गामन्तरकल्प...इदानी
गामन्तरं मन्दिस्वामीति भुक्तादिना पत्ररितेन अत्रनिमित्तं भोजनं भुंक्तिमुत्त ।
(४)...आशापकपत्नी...” । (५) “अनुमतिहारी” । (६) “अतिवृत्त-
कारो” (७) “अनपितहारी । (८) अयोनी । (९) “अदसकं जिनोद्वं
(१०) जायन्तराज्यं । (११) इहवानी । १२) । १. बौद्ध, इत्यादिवाक्ये ।
४. आशाल्यां । ५. सीते विहा—इहा । ६. उरुपुत्रं भोज, इत्यादिवाक्ये ।

रम्भत आधिना-पूर्णमां यावन्नवभिर्मासैः परिसमापिता । अत्रैव सर्वास्तिवादप्रभृतोनां एकादशानां अन्येषां स्थविर-वादानुयायिनां स्थविर-निकायतः पृथक्-करणम् । प्रतिक्षिप्ताश्च ते नालन्दायां^१ समागमन् । सौर्याणां पतनकालेऽप्राक्षण-धर्म-द्वेषिभिः महाभाष्यकार-पतञ्जलि-पुर-ष्कर्तृभिः शुंगैरपक्रियमाणा अन्य इव स्थविराः अपि विक्रमपूर्वप्रथम-शतके मगधदेशं परिजहुः । तत्र स्थविरवादिना प्रधानं स्थानं किञ्चित्कालं उपविदिशं चैरथपर्वतः (सौची) समजायत । ततश्च क्रमशोऽवन्तिदक्षिणा-पथ-लाटा^२-ऽपरान्त^३-महाराष्ट्रा-ऽन्ध्रमुखेन^४ परिहृत्यमान मोऽयं स्थविर-वादः साम्रपर्णि (= सिंहल)-द्वीपे^५ शरणं लेभे, यत्र धर्माशोकतनयो महामहेन्द्र १९० विक्रमपूर्वाब्दे धर्मशौजं मूलग्रहं चकार । साम्रपर्णि एव स्थविरवादो प्रज्ञ-श्याम-कम्बोज-शेरोषु वितस्तार, इदानीमपि च धरीवर्ति ।

अभिधर्मकोशः ।

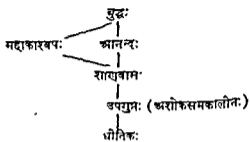
“काश्मीर-वैभाषिक-नीतिसिद्धः, प्रायो मयायं कथितोऽभिधर्मः” (८ : ४०) इति वाक्येन ज्ञायत एवाम्य ग्रन्थस्य काश्मीर-वैभाषिकानु-गम्यम् । तत्र कथमयं वैभाषिकवादः, तत्राऽपि किमिदं काश्मीर-वैभाषिक-मतम् ? अन्यत्राचार्यैः सर्वास्तिवादं विधिनक्ति—“तदस्तिवादान् सर्वास्ति-वादी मत (५ : २५) तत्र (५ : २६) च अत्रस्थान्यथास्व-वाद-मपि सावुत्वेन स्वीकरोति, तेन वैभाषिक-वादं सर्वास्तिवादान्तर्गत इति स्वमनुमानं शक्यते । विशेषम्पूज्यते । द्वितीय-संगीतारपि पावेयकानां आवन्तदक्षिणापथकानां च प्राधान्यमभूदित्युक्तपूर्वम् । तृतीय-संगीति-प्रतिष्ठितानां नातन्दाया समागमोऽपि कथितः । मगधदेशे सर्वास्ति-वादार्थानां तृतीय-संगीति-वशिष्ट-स्थविरवाद-निकायानां नाजन्तैव मन्ये प्रधानस्थानं समजति । शुंगानां काले पाटलिपुत्रेऽप्राक्षण-मगधराजस्य

१. निकायपर्वदे । २. पुत्र-गुजरात-प्रदेशः । ३. टाणा-सुरठर्मइले । ४. इत्या-
 ग्नेद-पुत्र-रत्न-इत्या । ५. La Legende De L'Empereur Asoka, P. 73
 (J. Przyluski)

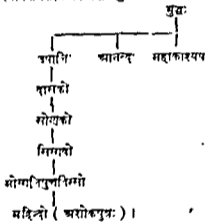
स्थितिः फठिनेति सर्वास्तिवादिभिः मथुरा-प्रदेशे नटभटीय-विहारः प्रधान-पीठत्वेन स्वीकृतः । पालित्रिपिटके मथुरायां गुन्दवनं प्रसिद्धं, यत्र तथागतस्य प्रधानशिष्येषु चतुर्थो महाकात्यायनोऽस-
 कृदुवास । तथापि शुंगकालीन-सर्वास्तिवादिनां प्रधानं स्थानं नटभटीय-
 विहार एवाभूत् । अस्य विहारस्य स्थापना-विषये माधुर-सर्वास्तिवादीय-
 निकायस्य ग्रंथेऽशोकावदाने काचित् कथा 'ऽस्ति । शाणवासस्थविरः
 (= सम्भूतशाणवासी) तत्स्थान-माहात्म्यापादिकां भगवत उक्तिं उप-
 श्रुत्य नट-भटयोर्द्वयोर्धर्माग्रौर्ग्रहं जगाम । शाणवासाज्ञया तयोरेव मूल्यान
 उरुमुण्डपर्वते सम्पादितः संधारामः कालान्तरे नटभटीय-विहारनाम्नैव
 प्रसिद्धिं गतः । शुंगानां कालतः प्रस्थाय यावत्कुषाणाभ्युदयं श्रयमेव
 सर्वास्तिवादिनां प्रधानं स्थानम् । स्वविरनिकायवन् सर्वास्तिवादिनां-
 सूत्रविनयादिकं देशभाष्यैव स्मर्यमाणमभूत् । शुंगानां काले ब्राह्मणेषु पुनः
 नूतना जागृतिः, तेन राज्याश्रयतः संस्कृत-भाषाया अपि भाग्योदयः
 समारभत । पतंजलिना तस्मिन्नेव काले महाभाष्यं विरचितम् । गृह्य-धर्म-
 श्रौतसूत्राणामप्यनेकेषां रचनाकालः स एव; भारतस्यापि संस्करणं
 तदैव । क्रमेण संस्कृत-लिखित-ग्रन्थानामेव सम्मानं भूयस्त्वेन दृष्ट्वा
 माधुरैः सर्वास्तिवादिभिरपि संस्कृत-भाषा-व्यवहारः प्रारब्धः; कात्यायनी-
 पुत्रविरचितं सर्वास्तिवादस्य प्रधानं पुस्तकं ज्ञानप्रस्थानं प्रथमं बौद्ध-संस्कृत-
 पुस्तकमिति केषांचिन्मतम् ।

विक्रम-द्वितीय-शतकान्ते कुषाणानां उदग्भारते प्रभुत्वम् । ततः
 प्रागपि शकानां चवनानां च काले मथुरा तेषां क्षत्रपानां राजधानी ।
 शुंगानां कालेऽपीदं असाधारणं नगरम् । स्मारकेषु प्रताडितः पुष्पमित्रः
 प्रपलाय्य अत्रैव शरणं जमाह । कुषाणैः देवपुत्र-विहारोऽत्र
 स्थापितः । एवं समृद्धिशालि-मथुरानगरोपकण्ठवर्तिनोऽस्य विहारस्याऽपि
 महानुत्कर्षः ।

माधुर-सर्वास्तिवादपरंपरा चाशोकावदाने—

स्वधिरनिष्ठा-परम्परा' तु—

मनुष्याणां वैश्यकुलोत्पन्न इंगुप्तौ हि शाण्डवासस्य प्रधान-शिष्यः । सर्वान्निवर्तित एतमेव अशोकस्य गुरुं प्रख्यापयन्ति; स्वधिरान्तु मौद्गलि-पुत्रस्यैव । तृतीयमद्वीपान्ते मौद्गलिपुत्रस्येण तत्कालीनानां स्वधिर-वादिभिरुद्धानां निष्ठायाणां मिथ्यान्ताः 'कथावन्तु'-प्रचरन्ते निराहृताः; यत्र सर्वान्निवर्तितोऽप्येक निगहन्तेषु । उपगुप्तमौद्गलिपुत्रौ मित्रानित्यत्र नञ्चि मन्तेऽप्येव, परं इत्ययोः कतमोऽर्थाह-मुक्त इत्यत्र स्वधिरवादिनामेव नैव सोपानं दृश्यते । अतिदिशं अच्युता सर्वान्निवर्तित प्रसिद्धे स्थाने कान्त-तन्त्रस्योर्त्तौ महामौद्गल्यवत-शारिपुत्रवोरिव मनुष्ये-

१. विजयसिंह इतिहारे, २६४ पृष्ठिका ।

मौद्गलिपुत्रस्यनाम्नोत्कीर्णोऽस्थिकरण्डकोऽपि तमेवार्थं द्रढयति' । परम्परायां सार्द्धद्विशतवत्सरेषु आनन्द-शाणवासोपगुमानां त्रयाणामेवावरियतिः तस्याः शंकास्पदतां आविष्करोति । द्वितीय-संगीतौ संभूत-शाणवासी प्रधानानामन्यतमः, तस्याऽपि नाम नटभटीयारामेण इत्यमेव योजितम् । एवं शुंगकालात् (विक्रमपूर्वप्रथमशतकारम्भात्) प्रभृति कुपाणागमनं (विक्रम-द्वितीयशतकं) यावत् सार्द्धद्विशतवत्सरेषु माधुरसर्वास्तिवादस्य प्राधान्यमभूत् ।

अशोककाल एव काश्मीर-गन्धारेषु धर्म-प्रसारार्थं प्रेषितो माध्य-मिक-स्थविरः । चैत्यगिरौ (साँची) अस्याप्युपलब्ध उत्कीर्णोऽस्थि-करण्डकः । काश्मीर-गन्धारेषु कदा स्थविर-वादः सर्वास्तिवादे परिणत इतीदं निश्चेतुं दुःशकं, तथाऽपि कुपाणकाले सर्वास्तिवादिनामेव तत्र प्राधान्यमुपलभ्यते । कुपाणवंशजः सम्राट् कनिष्कः सर्वास्तिवादस्य कृते ऽशोक इव समजनि । मथुरायामपि तेन विहारः कारितः । तत्रशिलायां उपलब्धे सुगतास्थिकरण्डकेऽपि सर्वास्तिवादिनां आचार्याणां परिग्रहण-मुत्कीर्णम् । कुपाणानां हि राजधानी पुरुपपुर (= पेशावर)-नगरं गंधा-रेषु । ततः प्रागपि गन्धारशास्त्रिणः काश्मीरशास्त्रिण इति सर्वास्ति-वादिषु द्वौ भेदौ । कनिष्क-संरक्षणे वसुमित्रस्य प्राधान्ये कविवुल्लगुरु-मार्गदर्शकस्य दार्शनिकशिरोमणेरश्वघोषस्य साहाय्येन पंचशतानां वीतरागाणां महती परिषद् संगता । तत्रैव सर्वास्तिवादाभिधर्मपिट-कान्तर्गतस्य ज्ञानप्रस्थानस्य (महा)विभाषा नाम महती टीका समपादि । यन्नाम्नैव काश्मीरकाः सर्वास्तिवादिनः ततः परं वैभाषिक-नाम्ना प्रख्याताः । अस्यामेव परिषदि गन्धार-काश्मीरकशास्त्रिणां सा-मग्रीकरणमपि समपद्यत । माधुरसर्वास्तिवादिभ्यो भेद-करणाय मूल-सर्वास्तिवादिनाम्ना इमे प्रसिद्धाः ।

माधुर-सर्वास्तिवादिनां अशोकावदानमित्येकमेव पुस्तकं लभ्यते । तेषां पिटकं लोकभाषायां संस्कृतभाषायां वाऽऽसीदिति नास्ति किमप्य-न्यतर-त्रिनिगमकम् । द्वितीयसंगीतौ स्थविराणां सर्वाऽस्तिवादिनां विवाद-

विद्यते नून अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् विद्यते. नाति न
 अत्र । अत्र अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् —

अत्रैतन्—	सर्वान्त्रित्त—
दीर्घान्त्रित्तो (= दीर्घागमो)	दीर्घागम
समिकमन्त्रित्तो (= समिकमागमो)	समिकमागम
संयुतन्त्रित्तो (= संयुतमागमो)	संयुतमागम
अंयुतन्त्रित्तो (= अंयुतमागमो)	अंयुतमागम
सुदन्त्रित्तो (= सुदन्त्रित्तमागमो)	सुदन्त्रित्तमागम

पति (अत्रैतन्)-संयुतन्त्रित्तमागमो अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन्
 अत्रैतन् 'अगम'-संयुतन्त्रित्तमागमो अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन्
 अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन्
 अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन्
 अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन् अत्रैतन्

१ सुदन्त्रित्तमागमो

२ समिकमागमो

३ दीर्घागमो

४ संयुतमागमो

विनयः स्वविरवादिनां 'खन्धक-विभंग' भेदेन द्विधा भिन्नः, तत्र, 'विभंगः' भिद्भु-भिद्भुणो-भेदेन द्विधा भिन्नः, तस्यैवेदानीं प्रसिद्धिः 'पाराजिका-पाचित्ति'-रूपेण । 'खन्धको' 'महा-चुष्ट'-भेदेन द्विधा, एवं इमे चत्वारः । पंचमः 'परिवारो' तु तेषामेव संप्रहभूतः । एवं विनये—

स्वविराणाम्—

सर्वाऽस्तिवादिनाम्—

विभंगो { १. पाराजिका
२. पाचित्ति

पाराजिका
प्रायश्चित्तिकम्

खन्धको { ३. महावग्गो
४. चुष्टवग्गो

{ श्रवदानम्
(= जातकम्)

५. परिवारो

स्वविराणां अभिधर्म-पिटके सप्त ग्रन्थाः—

स्वविराणाम्

१. धम्मसंगनी

२. विभंगो

३. धातुकथा

४. पुग्गलपञ्चति

५. कथावस्तुपकरणं

(नौद्वल्लिपुत्रतिस्य-प्रणीतम्)

६. यनकं

७. पट्टानं

सर्वाऽस्तिवादिनां अभिधर्मपिटके च सप्त—

ग्रंथः

कर्ता

१. ज्ञानप्रत्यानम् (—शास्त्रम्)

आर्यकाल्यायनः

२. प्रकरणपादः

स्वविरवस्तुभिन्नः

३. विज्ञानकायः

स्वविरदेवसार्ना

४. धर्मत्कन्धः

आर्यशास्त्रिपुत्रः

५. प्रज्ञप्तिशास्त्रम्

आर्यनौद्वल्ल्यायनः

निययोऽभूत् अभिधर्म, अनस्तयो. सूत्र-विनय-पिटकयो नास्ति महान् भेदः । तत्र स्वविर-सर्गाऽस्तिवादयो सूत्र-मन्याः—

स्थविरवादन्य—

सर्वास्तिवादस्य—

दीपनिकायो (= दीपागमो)

दीर्घागमः

मङ्गिकमनिकायो (= मङ्गिकमागमो)

मध्यमागमः

संयुक्तनिकायो (= संयुक्तागमो)

संयुक्तकागमः

अगुलननिकायो (= अगुलनागमो)

अकौलरागम

सुदकनिकायो (= सुदकागमो)

शुद्रकागम.

पाणि (स्थविर)-प्रभेदेषु निकायशब्द एव दशभिः साहस्येन हरयते, तथापि 'आगम'-शब्दोऽपि उपयुज्यते एव । 'सुदकनिकायो' पृथग्निकाय-वेत्ते परिगणित, 'सर्वास्तिवादिनो' प्रभेदेषु तु निकायचतुष्टयं प्राधान्येन हरयते तथापि शुद्रकागमाऽपि लभ्यते । 'सुदकनिकाये' च इमे मन्था—

१. सुदकपाठो

२. धम्मपरो

धर्मपदम्

३. उदानं

उदानम्

४. इनियुत्तक

५. गुणनिपातो

गुणनिपात

६. विमानव'पु

विमानरत्नु

७. वेत्तव'पु

८. धेम्मगाथा

९. धेत्तिगाथा

१०. उदानं

११. तिहेमो

१२. पट्टिम'इन्दो

१३. अणानन्द

१४. बुद्धवंशो

बुद्धवंश

१५. स्वविर'पिटकं

दिनयः स्वविरवादिनां 'ग्रन्थय-विभंग' भेदेन द्विधा विभक्तः, यत्र, 'विभंगः' भिद्यु-भित्तु-भेदेन द्विधा विभक्तः, नान्यदेतानां प्रसिद्धः 'पाराजिका-पाचिसि-रूपेण । 'ग्रन्थयो' 'महा-पुत्र'-भेदेन द्विधा, एवं इमे शब्दाः । पंचमः 'परिवारो' तु तेषामेव सम्प्रदायः । एवं दिनयः—

स्वविराणाम्—

सर्वाऽस्तिवादिनाम्—

- विभंगो { १. पाराजिका
२. पाचिसि
३. महापुत्रो
४. सुदुर्गो
५. परिवारो

- पाराजिका
प्रायश्चित्तिकम्
{ अथदानम्
{ (= जातकम्)

स्वविराणां अभिधर्म-पिटके सप्त ग्रन्थाः—

स्वविराणाम्

१. धम्मसंगनी
२. विभंगो
३. धातुकथा
४. पुग्गलपञ्चत्ति
५. कथावत्थुप्पकरणं
६. यमकं
७. पट्टानं

(मौद्गलिपुत्रनिष्य-प्रणीतम्)

सर्वाऽस्तिवादिनां अभिधर्मपिटके च सप्त—

ग्रन्थः

कर्ता

१. ज्ञानप्रस्थानम् (-शास्त्रम्)
२. प्रकरणपादः
३. विज्ञानकायः
४. धर्मस्कन्धः
५. प्रहसिशास्त्रम्

- आर्यकात्यायनः
स्वविरवसुमित्रः
स्वविरदेवशर्मा
आर्यशारिपुत्रः
आर्यमौद्गल्यायनः

६. धातुकायः पूर्णः (वसुमित्रो वा)

७. संगीतिपर्यायः महाकौष्ठिलः (शारिपुत्रो वा)

अत्र द्वयोः निकाययोः ग्रन्थेषु नामसाम्यं, यथा—

१. धम्मसंगनी (४) धर्मस्कन्धपादः

२. विभंगो (३) विज्ञानकायपादः

३. पुग्गलपञ्चत्ति (५) प्रज्ञातिपादः

४. धातुकथा (६) धातुकायपादः

५. पट्टानं (१) ज्ञानप्रस्थानम्

६. यमकं (७) संगीतिपर्यायपादः

७. कथावत्थुप्पकरणं (२) प्ररुरणपादः

यथायेवं संख्यानाम्नोः सादृश्यं, तथाऽऽयाचार्यतर्ककुरालो^१ विषयेषु न सादृश्यं पश्यति; 'पुग्गलपञ्चत्ति' 'संगीतिपर्याययो'स्त्वन्ति अंकोत्तर-
क्रमेषु सादृश्यम् ।

सर्वाग्निवादिनां अभिधर्मे ज्ञानप्रस्थानं (अष्टग्रन्थशास्त्रं) एव प्रधानम् । तस्य वेदपङ्गवन्^२ अपराणि षड् अंगानि ।

ज्ञानप्रस्थानशास्त्रं हि आर्यकाल्यायनेन (बुद्धस्य चतुर्थ-प्रधान-
शिष्येण) प्रणीतं इति सर्वाग्निवादिनां मतम् । पालिपिटक-परिशिष्टेऽस्ति
'त्रैभिःपकरणं' नाम ग्रन्थः, अयमपि आर्यकाल्यायनेन प्रणीत इति
धोत्रवरम्परा । अत्र हि चतुस्त्रिंशत् कारिकाः देशाना-विचय-युक्ति-
पद्मप्रधान-लक्षण-चतुर्व्यूहा-ऽऽवर्त-परिवर्त-विभक्ति-परिवर्तन-विवेचन-
प्रसङ्गवतरण-शोधना-ऽविद्यान-परिष्कार-समारोपणादि-क्रमेण वर्णिताः ।
ज्ञानप्रस्थानशास्त्रे तु अष्टौ ग्रन्थाः, चतुश्चत्वारिंशत् सर्गाः^३; १५०७२
श्लोका ग्रन्थ-परिमाणम् ।

तत्र विषय-क्रमः—

१ The Abhidharma Literature by Dr. Takakura, J. P. A. S. 1905, P. 161.

२ Dr. Takakura in J. P. T. S. 1904-1905 P. 71.

३ The Sarvastivadin Abhidharma Books. Dr. Takakura in J. P. T. S. 1904-1905 P. 121.

ग्रन्थः विषयः	वर्ग-विषयः
१. (प्रकीर्णम्)	लोकोत्तरधर्म-ज्ञान-पुद्गल-अद्वागौरव-आहीकान-पत्राव्य-रूपा-ऽनात्म-चेतनाः ।
२. संयोजनम्	अकुशलमूल-सकृदागामि-मनुष्य-दशद्वाराणि ।
३. ज्ञानम्	अष्टशैलाऽशौचभूमि-५ दृष्टि-परचित्तज्ञान-ज्ञानाभ्यासा-ऽऽर्यप्रज्ञाः ।
४. कर्म	अकुशलकर्मा-ऽसन्त्यग्वाग्-विहिंसा-व्याकृता-व्याकृतानि ।
५. चत्वारिमहाभूतानि	इन्द्रिय-संस्कृत-दृष्टसत्य-अध्यात्मोपपत्तयः ।
६. इन्द्रियाणि	२२ इन्द्रिय-भव-स्पर्शा-ऽऽद्यचित्ता-ऽऽद्योपपन्न-चित्त-भात्सर्य-हेतवः ।
७. समाधिः	अतीतावस्था-प्रत्यय-विमुक्त्य-नागामि-सकृदा-गामिनः ।
८. स्तुत्युपस्थानम्	काय-वेदना-चित्त-धर्मानुपश्यनाः, वृष्णा, संज्ञा, ज्ञानसमयः, दृष्टिः गाथावर्गश्च ।

अभिधर्मकोशाभ्याः काश्मीर-विभाषा । सा च ज्ञानप्रस्थानं एव अवलम्ब्य प्रवृत्ता । कनिष्ककाले विक्रमद्वितीय-शतकेऽश्वघोषवसु-मित्र-प्रभृतिभिः पंचशतस्यविरैः ज्ञानप्रस्थानोपरि महाविभाषा निर्मिता । प्रज्ञमिश्राखमिदानोमपि चीनभाषायां उपलभ्यते । परमार्थः विभाषा दश-लक्षश्लोकपरिमितेति वदति । ह्युन्-घाड् तु एकलक्षपरिमितेति । विभाषा-ग्रन्थस्य भाषान्तराणि चीन-भाषायां विक्रमाब्दे ४४०, ४९१, ६१४. षाऽभूवन् । विभाषाग्रन्थे हि ३ खण्डाः, ४२ वर्गाः. (चीनभाषाग्रन्थे ४०० पृष्ठानि, ज्ञानप्रस्थाने ३८२ पृष्ठानि) भवन्ति । अन्तर्विभागान्तु ज्ञान-प्रस्थानवत् प्रकीर्ण-संयोजन-ज्ञान-कर्म-चतुर्भूते-न्द्रिय-ध्यान-दृष्टिभेद-रूपेण ।

अस्या छन्दान्यपि भाषान्तराणि चीनभाषायां लभ्यन्ते, तत्र ग्रंथ-संख्याधिक्यमपि, परं सन्पूर्वो विभाषा-ग्रंथो लुप्त इति बहूनां अभिसन्धिः ।

विभाषानधिहृतैव काश्मीर-सर्वास्त्रिवादिनां वैभाषिकेति नामान्तरं

जातमित्युक्तपूर्वम् । काशमीर-विभाषामवलम्ब्याचार्यवसुवन्धुः अभि-
धर्मकोशं प्रणीतवान् । तत्र कोऽयं वसुवन्धुः ? कुमारजीवने ४५८-४६६
विक्रमाब्दान्तराले वसुवन्धु-जीवनं धीनभाषायां नियद्धम् । तद् ७५७
विक्रमाब्दे एव विलुप्तमासीत् । परमार्येण (५५६-६१७ ख्रि०) विनि-
यद्धं वसुवन्धुचरितमिदानीमपि विद्यते । अयं ग्रन्थः तर्ककुरालाचा-
र्येण 'तोङ्-पो' नाम्नि फ्रॉस-पत्रे (जूलाई १९०४) प्रकाशितम् । वसु-
वन्धुकालविषये विवादो विदुषाम् । आचार्यतर्ककुरालो वसुवन्धुसमयं
४७७-५५७ विक्रमाब्देषु स्थिरीचकार^१ । परमत्र आचार्यविनयतोपभट्टा-
चार्यस्य मतमेवाधिकं समंजसं प्रतिभाति । तन्मतेन^२ ३३७-४१७
विक्रमाब्दा वसुवन्धुसमयः । तस्यैव साहाय्यकरं काश्यालंकार-मूत्रे
वामनस्येतिदप्युद्धरणं—

“कोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्त-तनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा ।

जातो भूपतिराश्रय कृतधियां दिष्ट्या कृतार्थधम ॥

आश्रय कृतधियामित्यस्य वसुवन्धुमाचिष्याक्षेपपरस्यान्^३.....”

चन्द्रगुप्तस्य प्रथमो गुप्तसम्राट् ३७७-३८७ विक्रमाब्देषु भारतं शशास ।

वसुवन्धु गन्धार-देशे पुरुषपुर (= पेशावर)-नगरे कौशिकान्वये
ऋद्धगवंशे समुद्भूतः । तस्य प्रयो धातरः—अमंगवसुवन्धुः, वसुवन्धुः,
विरचि-वसुवन्धुश्च । तत्र अयं मध्यमः । ज्येष्ठः प्रथम्य असंगनाम्ना लोका-
प्रसिद्धो योगाचार (महायान)-दार्शनिको जातः । कनिष्ठः सर्वान्निवादे
प्रप्रणयः श्रद्धाभूदिति श्रूयते । वसुवन्धुरपि सर्वान्निवादे प्रप्रणितः । काला-
न्तरे गन्धादेशं पश्चिम्य अयोध्यायां आगतः; तत्रैव सुद्धमित्र-स्वविर-
म्य शिष्यत्वं स्वीचकार । अथैरुदा वसुवन्धावनुपक्षिते तद्गुरुणा, संख्या-
कार्येण विन्ध्यवामिना च शास्त्रार्थः समंजसि, यत्र सुद्धमित्रः पराजितः ।
आगतेन वसुवन्धुना उपश्रुत्येदं वृत्तं, विन्ध्यवामी अन्विष्टः, परं स
दग्निन् क्वाते नामीप्सीवितदशायात् । ततः ईधरकृष्ण-विरचित-सांग्य-

१ J R A S 1905 P. 43

२ Foreword to ११५-११६ (Gaikwad's Oriental series Vol. LXVI)

३ A Rangaswami Saraswati in Indian Ant 1924 P. 8

कारिका-विपक्षे तेन 'परमार्यसमिति' लिखिता । गुप्तसम्राट् भ्रयोध्या-
पीश्वरः चन्द्रगुप्तोऽस्यैव प्रभावेन सांख्यमतमुल्लङ्घ्य बौद्धः संवृतः । चन्द्र-
गुप्ततनयः चन्द्रगुप्तमहिषी चास्य शिष्यौ । अभिधर्मकोशोऽयोध्यायामेव
मन्ये लिखित इति । अभिधर्मकोशे यत्र तत्र काश्मीर-वैभाषिक-मतादपि
स्वतंत्रो भावः प्रकाशितः, परं सोऽशो नास्ति कारिकागतः । भाष्यस्यैव
फलिप्रतिकूलता । तेन रुष्टो महावैयाकरणो वसुरातः कोशे व्याकरण-
दोषान् प्रादुर्भावयामास । म्रियते ततो वसुबन्धुना तद्व्याकरणत्वरड-
नात्मकः कश्चिन् स्वतंत्रो निबन्धो व्यवसि ।

वसुबन्धु-समकालिक आचार्य-संघभद्रोऽभिधर्मकोशभाष्येऽनेकान्
विरुद्धान् अंशान् निरीक्ष्य, तन्निराकरणार्थमेव "अभिधर्म-न्यायानुसार-
शास्त्रं" न्यबध्नात् । अस्मिन् हि सामान्य-विशेष-हेत्व-सुराया-ऽऽर्यपुद्गल-
ज्ञान-अज्ञानादीनि अष्टौ प्रकरणानि । १७७६ पृष्ठात्मकोऽयं महान् ग्रंथो-
ऽधुनाऽपि चीनभाषायामुपलभ्यते । आचार्य-संघभद्रः शास्त्रार्थ-कृतेऽपि
तमाह्वयत । परं आसन्नसमप्रतिवार्षिकेणाचार्येण वार्द्धक्यादसान्ध्यं प्रका-
शितं, अन्ये तु—स मगध देशे विद्वन्मण्डलीसिन्दुरे शास्त्रनिर्यायो भव-
न्निति प्रायतन । वसुबन्धोः दरावर्षात्प्रागेवाचार्य-संघभद्रो मानुपलीलां
समारुहोत् । मृत्योःप्राट् तेन स्वकीया कृतिः विरोधिना वसुबन्धोः
समीपे प्रेषिता, स च तदुपरि व्याख्यां विधाय स्वीयं सौजन्यं प्राचीकृशत् ।

अन्तर्जाते वसुबन्धुर्ज्येष्ठेन भ्रात्राःसंगेनाहृतो गन्धारान् अगान् ।
तत्र च तदादेशनया सर्वास्तिवाद् परिल्प्य महायानमत्वं स्वीचकारेति
कथयन्ति अनेके । तत्तु अनीब शंकास्तदनिब प्रतिभाति । एतादृशो
लेखोऽपि महायान-ग्रन्थेऽप्युपलभ्यते, यत्र च कनिष्कः, तन्वारिता सभा-
ऽपि महायान-सन्मन्थेन वारिता; परं इदानीं उपलब्धा उत्कीर्णा लेखाः
सर्वास्तिवादेन तन्व सन्मन्थं द्रष्टवन्ति । एवमेव कदापिन् वसुबन्धुरपि
शताब्दान्तरे महायाने परिगृहीतः स्यात् । आचार्य-वसुबन्धुः अस्मा-
निर्गमयति गन्धारेषु शरीरमुदन्त्यजत् ।

चीन-त्रिपिटके वसुबन्धुनाह्वा पृथ्विशुभ्रन्ध्या द्रश्यन्ते, तत्र पट्ट-
वसुबन्धुः, हि कस्येति निश्चयो दुस्करः । ते च—

१. वज्रच्छेदिकामूत्रशास्त्रम् ।
- ॐ X २. महायान-संपरिमह-शास्त्रव्याख्या ।
३. पंच-स्कन्धक-शास्त्रम् ।
४. शतशास्त्र-व्याख्या ।
५. गयशीर्ष-सूत्रटीका ।
- X ६. विरोप-चिन्ता-माध्यम-परिपृच्छा-सूत्रटीका ।
- X ७. दशमूमिकशास्त्रम् ।
- X ८. त्रिपूर्णे-सूत्रोपदेश ।
- X ९. अपरिमितायु-सूत्रशास्त्रम् ।
- X १०. धर्मचक्रवर्त्तन-सूत्रोपदेश ।
- ॐ X ११. महापरिनिर्वाण-सूत्रशास्त्रम् ।
- ॐ X १२. निर्वाणपत्र-सूर्यमूतोपश्रभूत (निर्वाण-मूत्रान्त)-गाथाराश्या
- X १३. (महापरिनिर्वाण-व्याख्या) ।
१४. महायानरत्नधर्मविद्याद्वार-शास्त्रम् ।
१५. विनायकप्रतिद्वित्रिशतशास्त्रम् ।
१६. बोधिसत्त्वोत्पादन-शास्त्रम् ।
- X १७. बुद्धगोत्र-शास्त्रम् ।
१८. कर्मसिद्ध-प्रवृत्तय-शास्त्रम् ।
१९. शमयविपरयनाद्वार-शास्त्रकारिका ।
२०. महागोपदिष्टध्यानव्यवहारशास्त्रम् ।
- ॐ X २१. वज्रच्छेदिकाप्रज्ञापारमितासूत्रशास्त्रम् ।
- ॐ X २२. महामण्डलीकसूत्रशास्त्रम् ।
- ॐ X २३. विद्या (= विज्ञान)-साध-सिद्धि ।
- X २४. रत्नकूट-सूत्र-सन्तुर्गोपदेश ।
- X २५. मध्यमनिर्वाणशास्त्रम् ।
- X २६. लक्षणाशास्त्रम् ।
२७. अभिधर्मसंग्रहशास्त्रम् ।
- X २८. गयशीर्षशास्त्रम् ।

भूमिका ।

विद्यांशिका ग्रन्थाः परमार्थेन (५५६-६१७ वि०) स्मृताः;
असंगमृत्योरनन्तरं X विद्यांशिका ग्रन्थे ग्रन्थाः प्रणीता इति प्रोच्यते ।

- १. विशाकारिका (विद्यानमात्रदेशकविशिका) (मनजूर । मि)
- २. विशाकारिका (वानार्थनिरोधकविशिका) । "
- ३. त्रिलयायनिर्देशः । "
- ४. पंचस्कन्धप्रकरणम् । "
- ५. व्याख्यायुक्तिः-सूत्रखण्डशतकम् । "
- ६. व्याख्यायुक्तिः । "
- ७. कर्मसिद्धप्रकरणम् । "
- ८. महायानशतधर्मप्रकाशायुखशास्त्रम् । "

अभिधर्मकोश-ग्रन्थे कारिकाः—		कारिकाः
कोशस्थानम्	विषयः	
१.	धातुनिर्देशः	४८
२.	इन्द्रियनिर्देशः	७३
३.	लोफनिर्देशः	१०१
४.	कर्मनिर्देशः	१२७
५.	अनुशयनिर्देशः	७०
६.	आर्यपुद्गलनिर्देशः	७७
७.	ज्ञाननिर्देशः	५
८.	समाधिनिर्देशः	१

भाष्यान्ते

अन्यत्र कारिकाणां संख्या ६८२ परिगण्यते; तत्र को

१. Catalogue du Fonds 'Tibetain', III Partie 384-3
 २. Dr. Takakusu in J. P. T. S., P 132.

पुद्गलनिर्घन्निर्देशस्य आनीका निम्नशान्त्या मम्मिनिता मरेयु । प-
मार्थः कथयति—काश्मीर-वैभाषिकैरनुयाच्यमान आचार्यः स्वयमेव
कोशभाष्यं प्रणिनाय ।

एकस्मिन्नकाले भारते सर्वत्राभिधर्मकोश आर्मीडुहुलप्रचारः ।
न केवलं बौद्धेषु इनरेष्वपि तीर्थेषु अस्य कियती प्रसिद्धिरिति
हर्षचरिते^१ घणोक्त्याऽनयापि विनिगम्यते—“शुद्धैरपि शास्य-
शासनकुशलैः कोशां समुपदिशद्भिः” । “कोशो बुद्धमिद्वान्तो वस्तुयन्धु-
कृत” इति टीकायां शंकरकविः । स्वविरनिकायप्रधाने लंका (= ताग्रर्षि)-
द्वीपेऽप्यस्य भूयान् प्रचार आसीदिति विक्रम-पंचदश-शतकान्तभवस्य
सिंहलमहाकवेः श्रीराहुलमंघराजस्य ‘मोम्मज्जान-पंचिका-प्रदीप’-ग्रन्थे
‘दीयते येन तदान’ मिति अभिधर्मकोश-नाम्नोद्धृतया कारिकयैव प्रमाणी-
क्रियते । इदं हि ग्रन्थरत्नं बौद्धदर्शनजिज्ञासूनां कृते कियद्द्वारयक-
मिति चीन-तिपन-त्रिपोतादि-देशीयेषु महायान-विहारेषु अस्य पारिड-
त्यनिकपाठधानीयत्वमेव साधयति । एतादृशस्य काश्मीर-ग्रन्थस्यानेका
टीकाऽनुटीका । त्रिपोन-लन जूरग्रन्थमंगले^२ अभिधर्मकोश-सम्बन्धिनो ग्रंथा
इत्थं लभ्यन्ते—

मनजर-वेष्टनमस्या

१—अभिधर्मकोश-कारिका ।	(६३)
२—अभिधर्मकोश-भाष्यम् ।	(६३)
३— “ टीका, म्फुटार्था । (यसोमित्रः) ”	(६५)
४— “ टीका, लक्षणानुसारिणी । (पुण्यवर्द्धनः) ”	(६७, ६८)
५— “ टीका, औपयिकी । (शान्तिमिथरदेवः) ”	(६९, ७०)
६— “ श्रुतिः, मर्मप्रदीपः । (दिङ्नागः) ”	(७०)
७— “ भाष्यटीका, तत्वार्थः (स्थिरमतिः) ”	(१२९, १३०)

१. हर्षचरिते अष्टमोच्छ्रामे ।

२. ‘मोम्मज्जान-पंचिका-प्रदीपः’ धर्मकीर्तिश्रीधर्माराधनायकस्वविरचयितादिने,
पृष्ठे १४ ।

३. Catalogue Du Fonds Tibetain, III, 391-3 7.

त्रिपोन्-चीन-निष्पन्नादि-भाषासु नाना परिवार-ग्रन्थाश्च कोशस्य प्रवर्तन्ते ।

सर्वास्तिवाददर्शने संस्कृतमूलग्रन्थाः विनष्टप्रायाः, केचनाधुनाऽपि गूढं निहिताः कालं प्रतीक्षन्ते, तथापि चीन-लिपिवद्धग्रन्था अधुनाऽपि सुलभाः । वर्णसंकेतस्थाने शब्दसंकेतत्वान्, चीनाक्षरतः पुनः संस्कृत-परिवर्तनं तेषां न भवेन् फठिन-तदक्षर-नर्मज्ञैः । सर्वास्तिवादस्य केचन दर्शनग्रन्थाः (अत्र सर्वत्र पृष्ठतो ग्रन्थावबोधे अंभिधर्मकोश-पट्ट-शत-कारिकाणां त्रिपंचाशत्पृष्ठात्मकता मनसि निधेया)—

नाम	कर्ता	पृष्ठानि	विषयाः
१. समयप्रदीपः ।	(संपन्नः)	७४६	न्यायानुसार-संज्ञेयभूतः ।
२. अभिधर्मामृत- शास्त्रम् ।	(धोपः)	५५	दान-शील-ज्ञानिस्वरूपा- ऽऽहारस्थितिकसत्त्व-कर्म- स्कन्ध-संस्कार-हेतु-अ- नाम्बेन्द्रिय-संयोजना- नुशया-ऽनाम्ब-ज्ञान- ध्यान-प्रकीर्णसमाधि— ३७ घोषिपात्रिक-चतु- रायसत्य-प्रकीर्णानि ।
३. अभिधर्म-हृदयम् ।	(धर्मोत्तरः)	९६	प्रायः पंचमवन्
४. अभिधर्म-हृदयम् ।	(उपशान्तः)	१३९	प्रायः पंचमवन्
५. अभिधर्म-हृदयम् ।	(धर्मव्रता)	३६२	भूमिका-धानु-संस्कार-क- र्मा-ऽनुशया-ऽऽयुद्गल-प्र- ज्ञान-समाधि-मूत्र-प्रकी- र्णानि ।
६. लोचनप्रति- अभिधर्मशास्त्रम् ।	(कस्तुरः)	२००	भूगति-जम्बूद्वीप-परम- हादेस-वृष-राजनिर्दिह- नि-मेरुपरिगणितपट्टादि-

१ Dr. Takahasi in 2 P. T. S. 1924 P. 157-158.

८. ललितविम्बरः ।

९. सुवर्णप्रभासः ।

अष्टादशस्यपि निकायेषु पिटकमुखेन दर्शन-प्रतिपादनं, महायाने तु स्वदर्शनमुखेन पिटकप्रतिपादनम् । तथापि महासांप्रदिकेषु महायानस्य बीजं आसीदितिकेषां चिद् विदुषां मतम् । मम तु निकायविशेषे नामह्मावेनेव प्रवृत्तं महायानदर्शनं, फाने भारतीय-बौद्धनिकायान् सर्वानेकोदररादकार्थ-दिशि प्रतिभाति । तंत्राणां यदुत्तप्रचारोऽपि शीलाचारपरमपक्षपातिनां अन्येषां निकायानां हासाय, बुद्ध-बोधिसत्वभक्तयैः कशरगुण्य चाम्य समृद्धये ममभूत् । फादियान्तागमनकाले विक्रमपञ्चशतकमध्ये, मध्यभारते, तद्विभ-हेरोऽपि न बाहुस्यं महायानानुयायिनां, परं सप्तशतकमध्ये भून्-चाह-याप्राममयेऽप्येव सर्वत्र प्राधान्यम् । उपलब्धशिलालेखैरपि वपुराताश्रीव एव महायानोत्कर्षं पृथमानो हरयते, माहम्मदाकमण्डकाले त्रयोदशविक्रम शताब्दे तु सर्वत्र भारते बौद्धेषु अयं वैकान्तराग्यं ममजनि ।

तत्र को भेदो महायान-श्रावक (= हान्)-यानयोः ? बुद्धत्वमेवाधि-गन्तव्यं वस्तु महायाने, श्रावकशोध्यादिकमपीति श्रावकयानं इत्युक्तम्वम् । तन्मन्त्रेनेव बोधिसत्वपूजाप्रचारे महायाने भूयान्, श्रावकयाने तु तस्याभाव इति द्वितीयो भेदः । तृतीयो भेदस्तयोर्दर्शने । महायान-दर्शनं माध्यमिकवाद् योगाचारश्च; वैभाषिकवादाश्च सर्वाऽस्मिन्दिनां दर्शनम् । यस्मिन् स्थितिरगन्त्येषा श्रावकयानानां वैभाषिकवादनोऽस्मिन्भेदः, तथापि वादाशान्ततागतनेकेषु अंगेषु तेषां अस्मिन् ऐकम्यमिति वैभाषिक-माध्यमिकवादनैव प्रधानदर्शने । सर्वं (वाच्यमन्वादि) अस्तीति वैभाषिक-दर्शनम् । इत्योऽस्मिन्तं शौत्रान्तिह-योगाचार-दर्शने । अत्रार्थमूनीर्थं विविर्नाह अत्रार्थं विर-वामुदिः—

	संसार	निर्वाणम्
वैभाषिका, प्राञ्जनाश्च	मयम्	मयम्
माध्यमिका	अमयम्	अमयम्

सौत्रान्तिकाः	सत्यम्	असत्यम्
योगाचाराः	असत्यम्	सत्यम्
शङ्कराचार्यः—		

“तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति—केचित्सर्वास्तिवादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति । तत्र ते सर्वास्तित्ववादिनो चाश्वमन्तरं च यत्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं च चित्तं चैतं च ।.....तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च ।॥१८॥ यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वाकश्चिद्यतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वाद्दुपपद्यते लोकयात्रा ।.....। तेचाविद्यादयः.....; अविद्या संस्कारो विज्ञानं नामरूपं पडायतनं स्पर्शो वेदना कृष्णा उपादानं भवो जातिर्जरामरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्कृतेत्येवं जातीयका इतरेतर-हेतुकाः सौगते समये.....प्रपञ्चिताः ।तदेवमविद्यादिकलापे परपरनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयंत्रवद् अनिशमावर्तमानेऽर्थास्त्रिंश उपपन्नः संघातः ।.....॥१९॥” अत्र हि
-रणरंगमहा वाचस्पतिमिथाः—

“केचिन् सर्वास्तित्वमेव सिद्धान्तं प्रतिपद्यन्ते, केचिद् ज्ञानमात्रास्तित्वं, केचिन् सर्वशून्यतां । अथ तत्र भवतां सर्वज्ञानां तत्त्वप्रतिपत्तिभेदो न संभवति, तत्त्वत्वंकरूप्यादित्येतदपरितोषेणाह—विनेयभेदाद्वा । हीनमध्यमोल्कृष्टधियो हि शिष्या भवन्ति । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधाच्छून्यतायामवतार्यन्ते ।..... यद्यपि वैभाषिक-सौत्रान्तिकयोरवान्तर-मतभेदोऽस्ति, तथापि सर्वास्तितायामस्ति संप्रतिपत्ति-रित्येकीकृत्युपन्यासः । तथा च त्रित्वमुपपन्नमिति ।”

“...विज्ञानवादे^१ बुद्धारूढेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाण-प्रमेय-फल-व्यवहारः सर्वं उपपद्यते । सत्यपि वाद्येऽर्थे बुद्धारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारान् ।.....। अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य ज्ञानस्य चोऽयं प्रति विषयं पक्षपातः स्तम्भ-ज्ञानं कुड्यज्ञानं घट-

१. मद्रसूत्रशांकरभाष्यम् । २ : २ १८, १९ २. मद्रसूत्रशांकरभाष्यम्, २. २. २८ । ३. ,, २. २. ३ ।

ज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगत-विशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यवश्यं
 विषय-सारूप्यं ज्ञानस्यांगीकर्तव्यम् । अंगीकृते च तस्मिन् विषयाकारत्वं
 ज्ञानेनैव अवबद्धत्वाद् अपार्यिका वाद्यार्थसद्भावकल्पना । अपि च
 महोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापत्तिर्न ज्ञानयोरेकस्यानु-
 लम्भेऽन्यम्योपलम्भोऽस्ति । न चैतन् स्वभावविवेके युक्तं, प्रतिबन्धकार-
 णमावान् । तस्मादवयव्यमानः । स्यादिवचेद् द्रष्टव्यम् ।। कथं
 पुनरमति वाद्यार्थे वैचित्र्यमुपपद्यते वासना वैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि
 संगारे बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वामनानां चान्योन्यं निमित्त नैमित्तकभावेन
 वैचित्र्यं न विप्रतिदिष्यते । अपि च अन्यव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्त-
 मेष ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते । स्यादिव्यन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य
 ज्ञानवैचित्र्यस्य अभ्युपगम्यमानत्वान् । तस्मादवयवभावो वाद्यार्थस्येति ॥

• तत्रमेवो • • • रैनाशिकपक्षो • वाद्यार्थवादिपक्षो विज्ञान
 वादिपक्षः । इत्यवयववादिपक्षस्तु सर्व-प्रमाण-विप्रतिषिद्धः ।।

सःध्यायायीशं सर्वदर्शन-सप्रदं —

“ सःध्यायिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिक-संज्ञामि प्रसिद्धा
 बोद्धा यथाक्रमं सर्वज्ञान्यन्त्राद्यज्ञान्यन्त्र वाद्यार्थानुगम्यन्-वाद्यार्थप्रत्यक्ष-
 बालनं आर्तिप्रदम् ।

अनु प्रभाषित्वा बोद्धा ल्याना वैभाषिकाद्य ।
 अर्था ज्ञानान्तरता वैभाषिकेण बहुमन्यते ॥
 सौत्रान्तिकेन प्रयत्नप्राणार्थो न वृद्धितः ।
 आचारमहिमा वृद्धिर्योगाचारस्य सम्भवा ॥
 केचन सर्विद् ज्ञाना मन्यन्ते मध्यमा, पुनः ।
 ज्ञान-सन्तानवागनाद्वैत-सम्भवा ॥
 अक्षुर्नानि बोद्धाना मुक्तिरेवा प्रदीयता ॥”

विज्ञानसंज्ञा विज्ञानवत्,
 नैवमिति
 न च विज्ञान,
 न च विज्ञान इति ज्ञाने ।

संज्ञाः सांक्रान्तिपरः

• अत्रानुपपत्त्यर्थं, इति ज्ञानम् ।

ज्ञानं पटज्ञानमिति, नामौ ज्ञानगत-विशेषमन्तरेणोपपद्यत इत्यस्य
विषय-सारूप्यं ज्ञानन्यांगीकर्तव्यम् । अंगीकृतने च तस्मिन् विषयाकारत्वं
ज्ञानेनैव अवरद्धत्वाद् अपार्यिका वाद्यार्थसद्भावकल्पना । अपि च
सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापत्तिर्न ज्ञानयोरेकस्वतु
लम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति । न चैनं स्वभावविवेके युक्तं, प्रतिबन्ध कार-
णाभावात् । तस्मादयथाभावः । स्वप्नादिवचेदं द्रष्टव्यम् । १००००० । कथं
पुनरसति वाद्यार्थे वैचित्र्यमुपपद्यते वासना वैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि
संसारे धीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां धामनानां चान्योन्यं निमित्त-नैमित्तकभावेन
वैचित्र्यं न विप्रतिपिप्यते । अपि च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्त-
मेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते । स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य
ज्ञानवैचित्र्यस्य अभ्युपगम्यमानत्वान् । तस्मादप्यभावो वाद्यार्थस्येति ॥
१००००० एवमेतौ १००००० वैनाशिकपक्षी १००००० वाद्यार्थवादिपक्षो विज्ञान
वादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्व-प्रमाण-विप्रतिपिद्धः । १००००० ।

माधवाचार्याश्च सर्वदर्शन-संग्रहे —

“... माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिक-संज्ञाभिः प्रसिद्धा
बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्ववाद्यशून्यत्वं वाद्यार्थानुमेयत्व-वाद्यार्थप्रत्यक्ष-
वादान् आतिष्ठन्ते । ...”

चतुः प्रस्थानिका बौद्धा स्याता वैभाषिकादयः ।

अर्था ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहुमन्यते ॥

मौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षमाद्यार्थो न बहिर्मतः ।

आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्भवा ॥

केवलां मंविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ।

रागादि-ज्ञान-सन्धानवासनान्द्देह-सम्भवा ॥

चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्तिता ॥”

विद्यासंज्ञा विद्याकथं,

पेठिपानेते

तथागमिदौ,

१ भाष्यहासणे १९८९ विश्वमंथे ।

राहुलः सांस्कृत्यापनः

१. सर्वदर्शनसंग्रहे, बौद्धदर्शनम् ।

प्रतिसंख्या-निरोधो यो विसंयोगः पृथक् पृथक् ।

सर्वेषां सास्त्रवाणां धर्माणां पृथक् पृथक् यो वियोगः, स प्रति-
संख्यानिरोधः । प्रतिसंख्या हि प्रज्ञा, तथा हेतुभूतयाऽयं निरोधो
भवतीति प्रतिसंख्यानिरोधः ।

उत्पादाऽत्यन्तविभोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यया ॥६॥

धर्माणां उत्पत्तेरत्यन्तं विरोधी योऽन्यो स्वरूपवियोगः, स
अप्रतिसंख्यानिरोधः । एकस्मिन् हि रूपे यदा चक्षुर्मनश्च व्यासफते,
तदा शब्दस्पर्शगन्धादयोऽन्येऽगृहीता एव प्रत्युत्पन्नात् अतीतं
(निरोधगतिं) यन्ति, एकस्मिन् समयेऽनेकविधानोत्पादस्यासम्भ-
वान्, सत्स्वपि धोत्र-काय-घ्राणादिषु न शब्दादीनां प्रतिसंख्यानं,
इत्थं अप्रतिसंख्यया (= अपरिहाय) एव तेषां निरोधः ।

ते पुनः संस्कृता धर्मा रूपादि-स्कन्ध-पञ्चकम् ।

उपरि उद्दिष्टाः संस्कृता धर्माः पञ्चधा विभक्ताः—रूपस्कन्धः,
वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, विज्ञानस्कन्धश्चेति ।
सम्भूय = समागम्य = अन्योन्यमपेक्ष्य, कृताः = जनिताः (जायमाना
जनिष्यमाणा वा) (न हि एकप्रत्ययजनिताः) इति संस्कृताः ।

त एवाऽध्या कथावस्तु सनिःसाराः सवस्तुकाः ॥७॥

त एव संस्कृता धर्माः पिटके अथ-कथावस्तु-सनिःसार-
सवस्तुक पदैरुच्यन्ते । तद्यथा—“तीनि इमानि भिन्नत्वे कथाव-
स्तूनि । कत्रमानि तीनि ? अतीतं वा भिन्नत्वे, अद्धानं आरम्भ कथं
कथेय्य । अनागतं “। पञ्चुपन्नं ” (अंगुत्तर निकाय ३। ७। ७)
“एवमिदं दीघमद्धानं सन्धावितं संसरितं नामं चेव तुग्हाकं च”
(अंगु० ४। १। १) । ‘यस्मा च भिन्नत्वे, अत्थि लोको निस्सरणं’
(श० ३। ११। २) ।

ये सास्त्रवा उपादानस्कन्धास्ते;

तेषु संस्कृतेषु धर्मेषु ये सास्त्रवाः (=समलाः) न उपादान-
स्कन्धाः समुच्यन्ते । उपादानं फ्लेशः, तेभ्य उत्पन्नाः स्कन्धा उपा-
दान स्कन्धाः, फ्लेशं प्रतीन्य उत्पन्ना इति ।

धर्माणां प्रविचयमन्तरेण नास्ति, क्लेशानां यत्र उप-
शान्तये ऽभ्युपायः । क्लेशैश्च भ्रमन्ति भयार्णवेऽत्र लोकः,
तद्देवोरस उदितः किं तेष शस्त्रा ॥३॥

यस्मादि स्फुट्यादिपर्यायानां (= धर्माणां) संस्कृताऽसंस्कृता-
श्रयताश्रयभेदभिन्नानां यथार्थज्ञानं विना रागादीनां मलानां
(= दुर्गतानां) प्रशमनार्थं अत्र उपायो नाऽस्ति । कारणभूते-
ऽग्नेये लोकोऽस्मिन् भयगमुद्रे भ्रमन्ति, पुनः पुनः जन्ममरणादि-
प्रसङ्गे बध्यन्ते । अत्र तस्य धर्मस्य अर्थोपायं एव एषोऽभिधर्मः
शास्त्रा उपरेया तथागतेन प्रोक्तः ।

शास्त्राऽनाश्रया धर्माः,

अथवाधोपवाहितः परार्थाः (धर्माः) द्विविधाः—

आश्रय (मल) गहिता, आश्रयगहिताः (परिशुद्धाः) च ।

संस्कृता मार्गयर्जिताः ।

शास्त्रया आश्रयान्तेषु यस्मात्समनुशेरते ॥४॥

मार्गस्य त्यक्त्या अन्ये तेषु हेतु प्रत्यय जनिताः (= संस्कृताः)
धर्मा शास्त्रया । नून एव शास्त्रया यत्र तेषु धर्मेषु आश्रया रागा
दया मत्त आश्रय उपशुद्धन्ति तथासाश्रयण पुष्टि या लभन्ते । इत्यं
अ.श्रयाणां (= संस्कृतानां) आश्रयं (= इव एतन् अश्रयवशात्) कृपा-
वत्. शास्त्रया इत्यादि ।

अनाश्रया मार्गस्यं त्रिविधं शास्त्रयान्स्कृतम् ।

मार्गस्यं त्रिविधं च प्रसङ्गतं अनाश्रयवर्गम् ।

आचार्यं ही निर्गामी च;

नच आचार्यं, प्रसिद्धं च निर्गामी, अत्रनिर्गम्यानिर्गम्यत्वेति
इव, नर्गम्यं च नच निर्गामी इति, हेतुं प्रत्ययं त्रिविधं आत्मज्ञानवत्तम् ।

नशाऽऽचार्यं अनाश्रयिः ॥५॥

नच अनाश्रयस्यैव त्रिविधं च निर्गम्यं आचार्यं अनाश्रय-
वत्तम् इत्यन्तर्गते अत्रनिर्गमे, न शास्त्रयान् आश्रयान्तीति ।

प्रतिसंख्या-निरोधो यो विसंयोगः पृथक् पृथक् ।

सर्वेषां सास्त्रवाणां धर्माणां पृथक् पृथक् यो विसंयोगः, स प्रति-
संख्यानिरोधः । प्रतिसंख्या हि प्रमा, तथा हेतुभूतयाऽयं निरोधो
भवतीति प्रतिसंख्यानिरोधः ।

उत्पादाऽत्यन्तविशोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यया ॥६॥

धर्माणां उत्पत्तेरत्यन्तं विरोधी योऽन्यो स्वरूपवियोगः, स
अप्रतिसंख्यानिरोधः । एकस्मिन् हि रूपे यदा चक्षुर्मनश्च प्यासफले,
तदा शब्दस्पर्शगन्धादयोऽन्येऽगृहीता एव प्रत्युत्पन्नान् अतीतं
(निरोधगतिं) यन्ति, एकस्मिन् समयेऽनेकविधानोत्पादस्यासम्भ-
वात्, सत्त्वपि धोत्र-काय-आणादिषु न उपद्रादीनां प्रतिसंख्यानं,
इत्थं अप्रतिसंख्याय (= अपरिहाय) एव तेषां निरोधः ।

ने पुनः संस्कृता धर्मा रूपादि-स्कन्ध-पञ्चकम् ।

उपरि उदिष्टाः संस्कृता धर्माः पंचधा विभक्ताः—रूपस्कन्धः,
वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, विज्ञानस्कन्धश्चेति ।
सम्भूय = समागम्य = अन्यान्यमपेक्ष्य, कृताः = जनिताः (जायमाना
जनिष्यमारा वा) (न हि एकप्रत्ययजनिताः) इति संस्कृताः ।

त एवाऽध्या कथावस्तु सनिःसाराः सवस्तुकाः ॥७॥

त एव संस्कृता धर्माः पिष्टके अध्व-कथावस्तु-सनिःसार-
सवस्तुक-पदैरुच्यन्ते । तदध्या—“तीनि इमानि भिस्त्ववे कथाव-
स्तूनि । कतमानि तीनि ? अतीतं वा भिस्त्ववे, अज्ञानं आरम्भ कथं
कथेय्य । अनागतं ”। पञ्चुप्यत्रं ” (अंगुत्तर निकाय ३। ७। ७)
“एवमिदं दीयमज्ञानं सन्धावितं संसर्तितं नामं चेव तुग्हाकं च”
(अंगु० ४। १। १) । ‘यस्मा च भिस्त्ववे, अन्धि लोको निस्सरणं’
(श० ३। ११। २) ।

ये सास्त्रवा उपादानस्कन्धास्ते;

तेषु संस्कृतेषु धर्मेषु ये सास्त्रवाः (= समताः) त उपादान-
स्कन्धाः समुच्यन्ते । उपादानं फलेशः, तेभ्य उत्पन्नाः स्कन्धा उपा-
दान स्कन्धाः, फलेशं प्रतीय उत्पन्ना इति ।

सरणा अपि ।

त एव पिटके सरणा अप्युच्यन्ते । रणे युद्धं, तद्वत् स्व-प-
दुःखप्रदत्वात् सरणा इति ।

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिस्थानं भवश्च ते ॥८॥

दुःखं, समुदयः, लोकः, दृष्टिस्थानं, भव इत्यपि तेषामेव पर्यायाः
पठ्यन्ते । आर्याणां (= अर्हतादीनां) प्रतिकूलवेदनीयत्वाद् दुःखं,
दुःखहेतुत्वान् समुदय इति । “लुप्ततीनि खो भिक्खु, तस्मा लोकोति
युच्चति” (संयुत्तनिकाये, ४।१।८।६) । यावता आहुसो, दिट्ठिहानं-
तं अहं जानामि” (अंगु० २०।२०।७) । “सुब्बे भवा अनिब्ब-
दुक्खा विपरिणामधम्मा” (अंगु० ४।२।६।५)

रूपं पंचेन्द्रियाण्यर्थाः पंचाऽचिज्ञप्तिरेव च ।

चक्षुःश्रोत्र-घ्राण-जिह्वा-कायेति पंच इन्द्रियाणः रूप-शब्द-रस-
रस-प्रदृष्यानीति पंच इन्द्रियाणां (= विषया = आलम्बनानि) ;
पंच अविज्ञप्तयश्चेति पंचदशभेदो रूपस्कन्धः ।

तद्विज्ञानाऽऽश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः ॥ ९ ॥

तेषां चक्षुरादीनां विज्ञानानां आश्रया आधारभूताः, रूपाणि च
तानि प्रसादाश्चेति रूपप्रसादाः । प्रसादप्रदं इन्द्रियमाश्रयं-
अनितिस्य रूपप्रसादस्य आपनार्थम् । इत्थं चक्षुर्विज्ञानादीनां
आश्रया रूपप्रसादाश्च सन्ति चक्षुसादयः ।

रूपं द्विधा विंशतियाः

रूपं (= चक्षुर्विषयः) द्विविधं-धण (नील-लोहित-पीतावदा-
ताः) संस्थाने (आहृतिः-यत्नेन गोमो-जनाऽयनतरूपा) । पुन-
तद् विंशतिविधं,—अष्ट आरतय-दीर्घं दस्य वर्तुल वर्त्मन-डलोपता-
ऽयनत शानविशाताः । आशर प्रधानयणां पृथोकाः नीलावय-
अष्टावय-मेघ-वाण-जो-महिका छाया-ऽऽनवा-ऽऽलोक-तमांसि
तत्र महिका वृधिया जनाहा नीहाररूपेण उद्भूयति, आतप उष्ण-
प्रकाशः सूर्यस्य । आलोकः शीतप्रकाश इन्द्रोः ।

[शब्दोऽष्टौ भवेत्] ;

शब्दोऽष्टविधः । तद्यथा--(१) उपात्तमहाभूतहेतुकः (हस्त-
यागादीन्द्रियज्ञः) ; (२) अनुपात्तमहाभूतहेतुकः (श्रद्धया वाद्य-
मनुष्याद्यतिनिर्माणपुरस्सरगो एवम वायुद्बन्धः ; (३) मत्स्यान्वयः (मत्स्यो-
ऽयमिति ज्ञापकः) ; (४) असत्शास्त्र्यः (असत्त्वानां पायुयनस्मृत्यादीनां
सन्तानैर्जातः) ; (५-८) त इमे प्रत्येकं मनोशा-ऽमनोशभेदेन भिन्ना
अष्टधा भवन्ति ।

रसः ।

पोढाः

रसः षट्श्रविधः—मधुरा-ऽम्ल-लवण-कटु-कषाय-तित्तभेदात् ।

[गन्धश्चतुर्धा ;

सुगन्ध-दुर्गन्धां-कटा-ऽनुकटभेदात् ।

स्प्रष्टव्यं एकादशात्मिकम्] ॥१०॥

स्प्रष्टव्यं कायेन्द्रिय- (त्वगिन्द्रिय) ग्राह्यं एकादशविधम् ।
पृथिव्य-ऽप्लेजो-वायु-रश्माः, शब्द-मृदु) कर्कश-गुरुत्व-लघुत्व-
शीत-बुभुक्षा-पिपासाश्चेति ।

वित्तिष्ठाचित्तकस्यापि योऽनुबन्धः शुभाशुभः ।

महाभूतान्युपादाय सा अविज्ञप्ति रच्यते ॥११॥

अविज्ञप्तिः इदानीं यत्कथ्या । वित्तिष्ठाश्च अचित्तकश्च वित्तिष्ठा-
चित्तकः । वित्तिमचित्तः पुद्गलः वित्तिष्ठः । नास्ति चित्तं अस्य इति
अचित्तकः अथवा यस्य (निरोधरादि समापत्तिषु २।४२) चित्तवैज्ञा-
निरुद्धाः । तस्य वित्तिष्ठाचित्तकस्य यः कुशलाकुशलोऽप्याकृतो धर्मः
महाभूतहेतुकः नित्यप्रवाहयुक्तः सैव अविज्ञप्तिः ।

भूतानि पृथिवीधातुरप्तेजोवायुधातवः ।

१. अत्र तु पादमद्वलने पूर्वम् महोदयः प्रश्नरविद्वतः उदात्तहार—यत् मनस-
प्रदीपिष्ठायां अविज्ञप्तिरश्नज्ञाविका भित्तैरास्ति कारिका, यशोमिप्रहर
स्फुरार्थाभिधायां व्यापशायामह्यास्तु विद्यते समुत्प्लेखः । सेवम्—

कृतेऽपि विसर्गागोऽपि चित्तं वित्तात्पदे च यत् ।
व्याकृताऽप्रतिषेधं रूपं सा अविज्ञप्ति रियते ॥

पृथिवीधातुः, आपोधातुः, तेजोधातुः, वायुधातुरिति चत्वारि
भूतानि । धारणाढातयः । सर्वेषां अन्यरूपाणां आधयस्थान् महामूला
नीत्यप्येषां संज्ञा ।

भृत्यादि-कर्मसंसिद्धाः खर-स्नेहो-ष्णते-रणाः ॥१२॥

भृतिः स्थैर्यं, सग्रहः = समूहापादनं, पक्तिः = पाकक्रिया
व्यूहनं = वृद्धिः = प्रसर्पणमिति । एभिः भृति-संग्रह-पक्ति-व्यूहनक्रिया
भिः यथासंख्यं पृथिवी-जल-तेजो-वायूनां चतुर्णां धातूनां सिद्धिर्न
वति । तत्र पृथिवीधातुः खर (= कठिन) स्वभावः, आपोधातु
स्नेहन (आर्द्रीकरण) स्वभावः, तेजोधातुः उष्णतास्वभावः, वायु
धातुः ईरण (= गति) स्वभावः ।

पृथिवी वर्ण-संस्थानं उच्यते लोकसंज्ञया ।

लोकसंज्ञया या पृथिवीत्युच्यते सा वर्ण-संस्थानमेव । धर
लोहितादयः, संस्थानानि दीर्घादीनि । पृथिवी वर्ण-संस्थानतो
मिश्रा, तत्स्वरूपैव ।

आपस्नेजश्च ;

पृथिवीयत्र आपोधातुः, तेजोधातुश्च वर्ण-संस्थानस्वरूपौ ।

वायुस्तु धातुरेव तथाऽपि च ॥१३॥

तु शब्दः शंकास्थानपरिघर्जनार्थः । वायुधातुरपि पृथिव्या
यन् वर्ण-संस्थानरूपः । अतएव लोके दृष्टो वायुः, चक्ररूपो वायुरि
व्यवहारः । सर्वमिदं रूपस्वभावान्तर्गतम् । तत्र रूपवियय उ
मगयता--“दृश्यतीति लो भिषजये, तस्मा रूपं ति वुच्यति ।
दृश्यति ? सीतेन . . (संयुक्त० ३।१।२।३) । अत्र ‘दृश्यति’ लु
वाप्यत्र इत्यर्थः । तथाहि अट्टकयगो--

“तस्म कामयमानस्म दृग्दजानस्स जन्तुतो ।

ते कामा परिहायन्ति सप्तविद्धो व दृश्यति ॥’

(मुत्तनिपात ४।१

‘दृश्यति’ मंगील्पने वाप्यत्र इत्यर्थः ।

इन्द्रियार्थास्त एवेष्टा [दशापनन-धानयः] ।

तानि एव इन्द्रियाणि विषयाश्च, दश ज्ञायतनानि दश धातव इत्युच्यन्ते । दश ज्ञायतनानि-चक्षुरायतनं, रूपायतनं, श्रोत्रायतनं, शब्दायतनं, प्राणायतनं, गन्धायतनं, जिह्वायतनं रसायतनं, कायायतनं, स्पर्शव्यायतनमिति । दश धातवश्च-चक्षुर्धातुः, रूपधातुः ... कायधातुः, स्पर्शव्यधातुश्चेति ।

वेदनाऽनुभवः;

अनुभूतिः (= उपभोग.) एव वेदनास्कन्धः ।

संज्ञा निमित्तोद्ग्रहणात्मिका ॥१४॥

निमित्तं--नीलपीत-दीर्घद्वय-पुरुषस्त्री-शुभुमित्र-शाताऽशात (परिच्छेद) स्वभावाः । तेषां उद्ग्रहणं (मनसिधारणं) एव स्वरूपं संज्ञास्कन्धस्य ।

[संस्कारस्कन्ध] अतुभ्योऽन्ये [संस्काराः];

रूप-वेदना संज्ञा-विज्ञानेभ्यश्चतुर्भ्यः स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्ताः संस्काराः संस्कारस्कन्धः ।

न इमे [त्रयः] ।

धर्माऽऽयतन-धात्याख्याः सहाऽविज्ञाप्य-संस्कृतैः ॥१५॥

अविज्ञप्तिः, धर्मस्कृतं, धर्मायतनधातुश्चेति इमे त्रयः संस्कार-स्कन्धभेदाः ।

अविज्ञप्तिः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, धर्माशं, प्रतिसंज्ञानिरोधः, अप्रतिसंज्ञानिरोध इति सप्त द्रव्याणि । सातद्रव्यरश्च धर्मधातुः ।

विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः

विषयं विषयं प्रति उपलब्धिरेव विज्ञानस्कन्धः । स च षट्-विधः--पशुविज्ञानं, भोगविज्ञानं, प्राणविज्ञानं, जिह्वाविज्ञानं, वायु-विज्ञानं, मनोविज्ञानं च ।

मन ज्ञापनं च तत् ।

मन इन्द्रियमेव मन ज्ञापनम् ।

[मताः ते धातवः सप्त] पट्विज्ञानान्यथो मनः ॥१३॥

पट् विज्ञानकायाः—चक्षुर्विज्ञान मनोविज्ञानधातवः, सप्त
मश्च मनोधातुरिति सप्त प्रसिद्धा धातवः ।

पण्यां अनन्तराऽतीतं विज्ञानं यद्वि तन्मनः ।

चक्षुः-धोत्र घ्राण-जिह्वा-काय-मनोविज्ञानानां अनन्तरं अतीतं
(पूर्वकालिकं) च यद्विज्ञानं तदेव मन इत्युच्यते । यथा एक एव
पुरुषः पिताऽपि पुत्रोऽपि, एकमेव धीजं धान्यमपि धीजमपि ।

पष्ठाश्रयप्रसिद्ध-धर्मः;

चक्षुर्विज्ञानादीनां पंचानां सन्ति चक्षुरादयः पंच आध्याः
पष्टस्य मनोविज्ञानस्य तु न कोऽप्याध्याः प्रसिद्धः, तदर्थं मनसो ग्रहणम्

धातवोऽष्टादश स्मृताः ॥१७॥

अष्टादश धातवः परिगण्यन्ते । पट् चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि
पट् चक्षुर्विज्ञानादीनि विज्ञानानि, पट् रूपादयो विषयाः (आलम्ब-
नानि) च । सर्वे संस्कृतधर्माः स्कन्धेषु (१।७), सर्वे साधव-
धर्मा उपादानस्कन्धेषु १।८) संगृहीताः । सर्वे च धर्मा आर-
तनेषु धातुषु च संगृहीताः ।

एकेन स्कन्धा-ऽऽपतन-धातुना सर्वसंग्रहः ।

स्कन्धेषु आयतनेषु धातुषु चेति त्रिषु सर्व एव धर्म-
संग्रहं गताः ।

परभाववियुक्तत्वात् स्वभावेनैव संग्रहः ॥१८॥

एको धर्मः परधर्मेण विसदृश, अत एव स्वमद्येन धर्मा
संग्रहोऽयं कृतः । तथाहि चक्षुरिन्द्रिय रूपस्कन्धे संग्रहीतं, यतो न
स्वभावेन तत्सदृशम् । चक्षुरां वेदनया तादृशं सादृश्यं नास्ति ते
वेदनास्कन्धेऽस्यासंग्रहः ।

जाति-गोचर-विज्ञानसामान्यात् एकधातुना ।

द्वित्वेऽपि चक्षुरादीनां शोभार्थं तु द्वयोद्भवः ॥१९॥

यद्यपि चक्षुरादिगोलकानां द्वित्वं दृश्यते तथापि एकजाति (= स्व-
भाव) तथा, एकगोचर (= कार्यक्षेत्र = जालम्बन) तथा, एकविज्ञान-
(= कार्य) तथा तेषां चक्षुरादीनां एकधातुता एव सिद्धा भवति ।
गोलकद्वयोत्पत्तिस्तु शोभार्था ।

राश्याऽऽयहार-गोत्रार्थाः स्कन्धाऽऽयतन-धातवः ।

स्कन्धोऽत्र राशि (= समूह) वत्, शायतनं आगमनद्वारवत्,
धातुश्च शाकरवत् । सूत्रे च—

“यं किञ्चि रूपं श्रुतीतानागतपञ्चुष्यं श्रज्भक्तिकं . होनं परीतं
दूरं वा श्रान्तिकं वा तं एकज्जं अभिसंखिपित्वा, अयं द्रुवति रूपस्त्व-
न्यो” . संयु० १४ । २)

मोहे-न्द्रिय-रुचिर्त्रैधात् स्कन्धादित्रयदेशना ॥२०॥

मोहः (= सम्मोहः = भ्रमः) त्रिविधः—चैत-रूप-चैतरूपेषु
क्रमेण प्रयथावदर्शानात् । प्रज्ञेन्द्रियं (इन्द्रियं) अपि त्रिविधं, तीक्ष्ण-
मध्य-मृद्धिन्द्रियभेदान् । रुचिः अधिमोक्षाऽपि त्रिविधः संक्षिप्त-मध्य-
विस्तरभेदान् ; तत्र शमयचरितानां संक्षिप्ता रुचिः, शमयविपश्यना-
चरितानां मध्या, विपश्यना-चरितानां विस्तीर्णा च ।

इत्थं मोहेन्द्रिय-रुचोनां त्रैविध्यात् स्कन्धा-ऽऽयतन-धातूनां
त्रैविध्यकथनम् । अत्रापि हि तीक्ष्ण-मध्य-मृद्धादिभेदाः ।

विवाद-मूल-संसार-[कारणान्] क्रम-कारणात् ।

[चैत्तेभ्यो वेदनासंज्ञे पृथक् स्कन्धौ व्यवस्थिते] ॥२१॥

कामेषु दृष्टिषु च अभिष्वंगो लिप्तभावः विवाद-मूलं संसारः
(= जन्ममरणं), तस्य कारणात् ; स्कन्धानां क्रमस्य कारणात् (१।२२)
च, चैत्तेभ्यो धर्मेभ्यो वेदनास्कन्ध-संज्ञास्कन्धयोः पृथक् कथनम् ।

[स्कन्धेष्वसंस्कृतं नोक्तं] अर्थाऽयोगात् ;

असंस्कृतं निर्वाणं, निरोधद्वयं च) न अर्थः ; यतो रूप-विज्ञा-
नादिषु तस्य नान्तर्भावः । ‘राशिः’ (राशीकरणं) हि स्कन्धलक्षणं,
तच्चाऽत्र न संघटते, अतः षष्ठस्कन्धोऽयमित्यपि न वक्तुं शक्यते ।
इत्थं अर्थेषु असंगृहीतत्वात्, असंस्कृतं न स्कन्धेषु परिगणितम् ।

क्रमः पुन

यथौदारिक संकलेश-भाजनागर्थ-धातुनः ॥ २२ ॥

सर्वेषु स्कन्धेषु रूपस्कन्ध औदारिकतमः (= स्पृशतमः) इति
स्तस्य प्रथमप्रहणम् । अक्षरिस्कन्धेषु वेदना-संज्ञादिषु वेदना औदा-
रिकतमा—हस्ते मे वेदना पादे मे वेदनेति स्फुट्टा, अतो वेदक-
स्कन्धो द्वितीय । अक्षरिषु संज्ञा-संस्कार-विज्ञानस्कन्धेषु यथा
क्रमं औदारिकन्दे तर-तम-माद्यः । इत्थं औदारिकतरतममोने
स्कन्धानां क्रमो निर्दिष्टः ।

एतादृशक्रममभिधेरोऽस्यन्यदपि कारणं । तथा हि संज्ञे
(= रागे) ऽपि स्त्रीपुरुषयोः प्रथमं रूप एव रागो जायते, तत्र
क्रमेण वेदनासंज्ञाद्यन्येषु ।

अन्यथा, भाजन भोजन-व्यञ्जन एवमृ मोंपनृभूता हि रूपार-
स्कन्धाः, अतो भाजनादि-लौकिकक्रमेणैव एषां निर्देशः ।

धातुनः । रूपेण प्रमादितो हि कामधातुः, वेदनाया ध्याना
(रूपधातुः), आरूप्य आधानि शीलि स्थानानि मञ्जया प्रमादितार्था
चतुर्थे भवामं (नैव संज्ञा नाऽसंज्ञायतनं संस्कारमात्रेण प्रमादितम
चतस्रो हि विज्ञानस्थितयः—रूपोपगा विज्ञानस्थितिः का
धातौ, वेदनोपगा विज्ञानस्थितिः रूपधातौ चतुर्षु ध्यानेषु, संज्ञोप
त्रिषु आरूप्येषु, संस्कारोपगा मवाद्ये । इत्थं धातुक्रमेणाऽ
स्कन्धानां तथा परिसंख्यातं उपयुक्ततरम् ।

पंचाद्या वर्त्तमानाऽध्यात्;

चक्षुरादीनि पञ्च मनसः प्रथम परिसंख्यातानि, नानि हि
वर्त्तमानविषयाणि मनस्तु न तथा ।

भौतिकाऽध्याचतुष्टयम् ।

प्रथमं चतुष्टयं चतुःश्रोत्र-घ्राण-जिह्वेति भौतिकविषयप्रहणान्
उपादायरूपविषयमित्युक्तपूर्वम् । कायस्य तु विषयोऽनियतः, कदा
चिन् भूतानि कदाचिच्च भौतिकम् ।

दूर-ऽऽनुतरघृत्त्याऽन्ये;

-ऽमिना प्रतिगंवित्-प्रणिधिना-ऽरुण मंप्रदयन्तु-कर्मण-शुभाऽऽ-
नापान-स्मृत्यादीनां एकैकाः कथा धर्मस्कन्ध इति ।

चरित-प्रतिपत्तस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णिमः ॥२६॥

तु शब्दः पूर्वोक्तपञ्चद्वयनिरामार्गः । राम-द्वेष मोक्ष मान इष्टि-
विचिकित्सादि-चरिता नाना पुद्गलाः तेषां प्रतिपत्तनियामेन भगवता
कथितः धर्मस्कन्धः ।

[तथाऽन्येपि यथायोगं स्कन्धायतनघातयः] ।

प्रतिपाद्या यथोऽनेषु सुविमृश्य स्वलक्षणम् ॥२७॥

अन्येऽपि ये केचन स्कन्धा-ऽऽयतन घातयः तेऽपि एतेष्वेव
संगृहीतव्याः । तत्र तेषां तथा प्रतिपादने तेषां स्वकीयं स्वकीयं लक्षणं
स्वभावं च विचार्यैत्र किमपि कर्तव्यम् । तथा हि यत्र स्कन्धस्वभावो
राशीकरणरूप उपलभ्यते, तस्य स्कन्धेषु संप्रहः, इत्यमन्यप्रापि ।
यथा—काय-वाग्विरतिरूपस्वभावत्वात् शीलस्कन्धो रूपस्कन्धे
संग्रहीतः । समाधि-प्रज्ञा विमुक्तिस्कन्धास्तु संस्कारस्कन्धे, तयोः
चैतसिकत्वात् । विमुक्तिरधिमोक्षः । विमुक्तिज्ञानदर्शनं तु प्रज्ञा-
विशेष एव । अलोमस्वभावानि पृथिव्यप्तेजा वायुनीलपीतलोहिता-
ऽऽदातानीति अष्टौ कृत्स्नायतनानि, अतः तेषां धर्मायतने संप्रहः ।
पंच विमुक्तायतनानि (अंगुत्तर० ५।३।६), विमुक्तेः प्रज्ञाविशेष-
त्वात् धर्मायतने संगृहीतानि ।

[द्विद्रमाकाशघात्वाख्यं] आलोक-तमसी किल ।

द्विद्रं शून्यं) आकाशम् । द्वार गवाक्ष नासिका-कर्णादिषु द्विद्र-
रूपेण आकाशघातुरेव । एक आचार्या तदेव आलोकः तमश्चेति
यदन्ति । तेषां मये प्रकाशस्वरूपं आकाशं यथाऽहनि, तमः स्वरूपं
यथा निशि ।

[विज्ञानघातुर्विज्ञानं सास्त्रयं] जन्म-निश्चायः ॥२८॥

सास्त्रयं अपरिच्छिन्नं विज्ञानमेव विज्ञानघातुः । स च जन्मतः
(जातेः) आश्रयभूतः ।

सनिदर्शन एकोऽत्र रूपं;

चक्षुर्विज्ञानमृतोऽत्र एक एव धातुः, तच्च रूपम् । अन्ये तु चक्षुषोऽविपयाः ।

सप्रतिधा दश ।

रूपिणः;

आचरणप्रतिघातेन दश सप्रतिधा धातवः, ते च रूपिण एव ।

अव्याकृता अष्टौ ते रूप-शब्दवर्जिताः ॥२६॥

रूपधातुं शब्दधातुं च त्यक्त्वा शेषा अष्टौ धातवः अव्याकृताः ।

अष्टौ—पंच चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि गन्ध-रस-स्पर्शादिच । एषां ग्रहणं न कुशले, न च अकुशले भवितुमर्हति तेनैव इमे अव्याकृताः ।

त्रिधाऽन्ये ;

अन्ये च धातवः त्रिविधाः, कुशला अकुशला उभयभिन्नाः (अव्याकृताः) च । तत्र चित्तधातवः (१। १६) कुशलाः कुशला-स्त्रवसम्यन्धात्, अकुशलाऽऽध्यसम्यन्धात् त एव अकुशलाः; अन्यत्र उभयभिन्नाः । तथैव धर्मधातौ, रूपधातौ च योद्धव्यम् ।

कामधात्वाप्ताः सर्वे ;

सर्व एवाष्टदश धातवः कामधातौ संगृहीताः ।

रूपे चतुर्दश ।

विना गन्ध-रस-घ्राण-जिह्वा-विज्ञानधातुभिः ॥३०॥

गन्धादिचतुष्टयं त्यक्त्वा श्वशिष्टाः चतुर्दश धातवः रूपधातौ भवन्ति ।

आरूप्याप्ता मनो-धर्म-मनोविज्ञानधातवः ।

•आरूप्यधातौ मनोधातुः, धर्मधातुः, मनोविज्ञानधातुश्च भवन्ति । अन्येषां पञ्चदशानां तत्राऽभावः ।

सास्त्रवाऽनास्त्रवा एते त्रयः,

इमे च मनो-धर्म-मनोविज्ञानधातवः सास्त्रवा अनास्त्रवाः च भवन्ति ।

शेषास्तु साध्याः ॥३१॥

शेषाः पंचदश धातवः केवलं साध्याः (समलाः) एव ।

सवितर्क-विचारा हि पंच विज्ञान-धातवः ।

पंच विज्ञानधातवः (चतुर्विज्ञानादिकायविज्ञानान्ताः) सवितर्का

सविचाराश्च भवन्ति ।

अन्त्यास्त्रयः त्रिप्रकाराः;

अन्त्यास्त्रयः मनो-धर्म-मनोविज्ञानधातवः त्रिविधाः सवितर्क-

सविचाराः सवितर्काविचाराः अविनर्क-सविचारा इति ।

शेषा उभयवर्जिताः ॥३२॥

शेषा दश सवितर्क-सविचारेषु मयवर्जिता अविनर्का अविचारा इत्यर्थः ।

[निरूपणाऽनुस्मरण-विकल्पात् अविकल्पकाः] ।

ते निरूपण (पर्येषण) विकल्पात् अनुस्मरणविकल्पाच्च अविकल्पकाः सन्ति । विकल्पो वक्ष्यते (२।३३) ।

तौ व्यग्रा मानसी प्रज्ञा मयैव मानसी स्मृतिः ॥३३॥

मानसी प्रज्ञा या अममाहिता सा एव निरूपणविकल्पः । सर्वौ एव मानसो स्मृतिः समाहिता अममाहिता वा अनुस्मरणविकल्पः ।

महत् आलम्बनाच्चित्त-धातवः;

आलम्बनत्तेहिताः सह एव धातवः, ते च सन्ति चित्त (विज्ञान)

धातवः ।

अर्द्धं च धर्मनः ।

धर्मघातोरेको भागोऽपि आलम्बनसहितः (२।२३) । इयं अन्ये धातवो धर्मघातोश्चावशिष्टांशो निरात्म्यनाः ।

नवाऽनुपात्तास्ते व्याप्तौ शब्दश्च;

सप्तविज्ञानधातवः, धर्माद्धं इति अष्टौ शब्दभ्येति नव अनुपात्ता निरात्म्यनाः ।

अन्ये नव द्विधा ॥३४॥

अन्ये नव पंचेन्द्रियाणि रूपादयश्चत्वारो विषयाश्च द्विविधाः
सन्ति, सालम्बनाः (अनुपाताः) निरालम्बनाः (निरनुपाताः) ।

स्मष्टव्यं द्विविधं:

स्मष्टव्यं (१।१.२) द्विप्रकारकं भौतिकं अर्भौतिकं च । तत्र पृथि-
व्यादि अनुष्टयं भौतिकं, अरादिचतुष्टयं अर्भौतिकं च ।

शेषा रूपिणो नव भौतिकाः ।

इत्यदिष्टा नव रूपिणो धातवः पंचेन्द्रियाणि स्मष्टव्यवर्जिता
अन्ये विषयाश्च षोडशं भौतिकाः ।

धर्मधातुषु देशश्च ।

धर्मधातोरैकोऽसौ भौतिकाः ।

संचिता दशरूपिणः ॥३५॥

चतुस्रदीति पंच इन्द्रियाणि रूपादयः पञ्च तेषां विषयाः चेति
दश धातवो भौतिकाः (रूपिणः) परमाणुबंधाताः सन्ति । (२।२.२

दिनसि द्विषने चैव पापं धातुचष्टयम् ।

दायते तुलापत्येसं: चिदादो दग्धतुल्ययोः ॥३६॥

पापं धातुचष्टयं—रुच-गंध-रस-स्पर्शाः परचुदादीन्संज्ञा
सायं हिन्दन्ति । इदं पापं: अतिहताः द्विषने । ते हि स्वतन्त्रा
भवन्ति, मोक्षगर्हाणि, तेजसा हताने गुणसाधकं तोलयते । दग्ध-तुल्य-
विषये च विनाशः (अतिव्ययः) । ऐन्द्रिषु इदन्ति तेषां धातुस्य इत्या ।
गुणसंश्लेषे च तुल्यम् ।

विनाशकौ परविषयाः पंचाज्यान्तः

चैव ज्ञानाधिकारः धातवः (चतुस्रदयः) पूर्वधर्मविनाश-
हेतुता उच्यते, अकारादयश्च उच्यन्ति सचयनवदन्तः ।

[विनाशकः ।

न इत्यर्थः]:

शब्दधातुर्न विपाकजातः केवलमुपचयिक एवास्ति ।

अप्रतिधा अष्टौ नैष्यन्दिकविपाकजाः ॥३७॥

एता विज्ञानधातवो धर्मधातुरथेत्यष्टौ अप्रतिधाः प्रतिधाता-
ऽनर्त्त, मैत्रान्तिकातां स्थमाथ-धर्मसर्वगतानां हेतुनां (न तु कर्मकहेतूनां)
विपाकेन जातास्त्वन्ति ।

त्रिषान्ते ;

अन्ते धातवः अन्तरे रूप गन्ध रस-स्पर्शाः, विविधाः, विपा-
कजा अप्रतिधा औपचयिकाश्च भवन्ति ।

प्रत्ययानेकः ;

एते धर्मधातुर्गणाऽस्ति वस्तुगत्यं सारयत्यान् अविनाशित्यान्

क्षणिकतश्चरमात्रयः ।

अस्तिताः तया मनां धर्मा मनां विज्ञानधातवः क्षणिकाः ।

अन्तु विज्ञानधातवोः मयाण पृथक्, लावः सहापि च ॥३८॥

अन्तुर्धातु अन्तुर्विज्ञानधातुश्च एकत्राऽपि लभ्येते, पृथगापि ।
कामागने मनां पृथगाया अन्तुर्विज्ञानमात्रम्, विनीयादि त्रिषु स्थानेषु
च अन्तुर्विज्ञानमात्रेण व्याप्यतेति । आकल्पधामो वस्तुतः सन्
इत्येवमप्युक्ता भवति, अन्तुवामपि च अपि अतिकल्पित्याः ।

हादशाऽस्यास्मिन्क. स्यादित्युक्त्याः,

एत अन्तुर्धातुर्नैष्यन्ति, अन्तुर्विज्ञानादीनि एतु विज्ञानानि
नोप हादशा धातवोऽयं, इति । एत एतद् गन्ध रस स्पर्शाः

एत एतद् गन्ध । इत्यादि विनिर्णय, इत्यने च तथा भगवता—

“इति तस्य विदुःसन्तेन इयां प्राप्नोति विदितम् ।” अपि च

“एतद्गन्ध रस स्पर्शा विनिर्णयं शृणुवाचपुत्रम्” ।

धर्मसंज्ञकः ।

अन्तुः ;

धर्मं वस्तुं च अन्तुः, त्रिषु च मन्त्रेण चर्तेति ।

तत्सभागोऽपि शेषो

ह्रस्वशिष्टा धातवः सभागा अपि सन्ति तत्सभागा अपि ।

यो ह्यस्यकर्मकृत् ॥ ३६ ॥

यो हि धातुः न स्वोयं कर्म करोति, स तत्सभागः विपरोतः सभागः । सभागः सहभजनं, इन्द्रिय-विषय-विज्ञानानां परस्परं भजनं (= स्नेहनम्), तेन समः केषुचिदंशेषु तत्सभागः ।

दश भावनया हेयाः पंच चान्त्याह्नयस्त्रिधा ।

दश रूपिणः (विषयेन्द्रियाणि), पंच विज्ञानानि (चक्षुर्विज्ञानादीनि) भावनातः (ध्यानादिभिः) हेयानि, (= श्रयनेतव्यानि) । शून्याः त्रयः मनो-धर्म-मनोविज्ञान-धातवः त्रिधा—दर्शनहेयाः, भावनाहेयाः, श्लेयाः च ।

न दृष्टिहेयं अस्तिष्टं न रूपं नाप्यपष्टजम् ॥४०॥

कानाद्यचरं (कामधातुस्येभ्यः) यावद्भवाप्रिकं पृथग्जनत्वं नव भूमिकं, तच्च अस्तिष्टं; सर्वं हि सात्वत अस्तिष्टं नवम एव विमुक्तिमानं प्रदीयते; तच्च अस्तिष्टं नास्ति दृष्ट्या हेयम् । रूपं, कायिकं वाचिकं कर्मापि न दृष्टिहेयम् ।

पष्ठं मनः, अष्टानि चक्षुरादीनि, तेभ्यो ज्ञातानि तेषामेव विज्ञानानि (= चक्षुर्विज्ञानादीनि) पंच अपि न दृष्टिहेयानि ।

चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिरष्टधा ।

चक्षुः, धर्मधातोः प्रदेशः—चक्षुर्विज्ञानादीनि षट्, मनश्च, इत्यष्टौ दृष्टिश्चाद्याः ।

पञ्चविज्ञानसहजा धीर्न दृष्टिरतीरणात् ॥४१॥

पंचभिः चक्षुरादिविज्ञानैस्सह जाता प्रज्ञा (= धीः) न दृष्टिः । संतीर्यं विषयोपनिध्यानपूर्वकं निश्चयाकर्षणं (निमित्तग्रहणं), तद्भिन्नं असंतीर्यं, तदेव अतीरणम् । अतीरणात् निमित्ताग्रहणात् सा प्रज्ञा न दृष्टिः ।

चक्षुः पश्यति रूपाणि सभागं न तदाश्रितम् ।

विज्ञानं दृश्यते, रूपं न किलान्नरितं यतः ॥४२॥

सभागं चक्षु रूपाणि पश्यति, किन्तु चक्षुः स्वाश्रितं विज्ञानं न

पश्यतीति पक्ष समीचीनः । विज्ञानमेव दृश्यते न तावद् रूपं, यतो रूपं
अन्तर्हितं चक्षुषो ऽविषयम्—इदं तु वैभाषिकमतं न युक्तम् ।

उभाभ्यामपि (चक्षुर्भ्यां दर्शनं शुद्धदर्शनात्) ।

एकेनाऽपि उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां दर्शनं भवति, तत्र द्वाभ्यां
ज्ञानं शुद्धतरम् ।

[अप्राप्तोर्थान्यक्षि-मनः श्रोत्राणि] त्रयमन्यथा ॥४३॥

नेत्रमनः-श्रोत्रं एतत् त्रयं तु अर्थान् (= विषयान्) अप्राप्य
(दूरत एव) गृह्णाति । अन्यत् त्रयं घ्राण-जिह्वा-कायं अर्थं सदिलभ्य एव
घ्राणादिभिरिन्द्रिभिस्तुल्यविषयग्रहणं मतम् ।

घ्राण जिह्वा-कायेति त्रिभिस्तु आत्मपरमाणुतुल्यस्य एव विषय
स्य ग्रहणं भवति ।

चरमस्याश्रयोऽनीनः पञ्चानां सहजश्च तैः ॥४४॥

यद्यस्य मनो धानो आश्रयोऽनीनो विषयः, अवशिष्टानां चक्षु-
रादीनां पञ्चानां आश्रयाः, तैः चक्षुरादिभिः समकालीना एव भवन्ति ।

तद्विकार-विकारित्वान् आश्रयश्चक्षुरादयः ।

विज्ञानाश्रयः चक्षुरादय एव सन्ति । यतः चक्षुरादीनां विकारेण
(= विपरिणामेन) चक्षुर्विज्ञानादीन्वपि विकारवन्ति सम्पद्यन्ते । एषं
विज्ञानानि तद् (चक्षुरादि)-विकार-विकारीणि । अतः तद्विकारविकार-
रित्वान् चक्षुरादय एव चक्षुर्विज्ञानादीनामाश्रयाः । चक्षुरादीनां
मात्रे तेषां विज्ञानेऽपि हि माय्यं जायते ।

अनोऽन्माधारणत्वाद्यः

यस्य चक्षु रम्यैव अश्रुविज्ञानमपि भवति, रूपादी तु नायं
नियमः, तेषां मय्यन्माधारणत्वात् । इत्थं विज्ञानानि स्वैः स्वैरिन्द्रियैः
चक्षुरादिभिः अन्माधारणानि, एतेषु चक्षुरादयः तेषां आश्रयाः ।

[नैर्यिज्ञानं तथोच्यते] ॥४५॥

विज्ञानानां नामान्यपि चक्षुर्विज्ञानादीनि चक्षुरादिभ्य आह-
तानि, एतेषु चक्षुरादयः विज्ञानानां आश्रयाः ।

न कायम्याश्रयं चक्षुः, ऊर्ध्वं रूपं न चक्षुषः ।

विज्ञानं वाऽस्य रूपं तु कायम्योने च मय्यतः ॥४६॥

त्रयाणां तु सर्वमेव स्वभूमिकम् ।

त्रयाणां घ्राण-रसन-कायानां विषया विमानानि च स्वभूमि-
कान्येव भवन्ति ।

कायविज्ञानं अधरं स्यं चापि;

कायविज्ञानं स्वभूमिकं स्वाधरभूमिकं च भवति, नार्चभूमिकम्
अनियतं मनः ॥४७॥

यथा चक्षुः-श्रोत्रं च नियमितं, न कायस्याधरं चक्षुः श्रो-
त्रेत्येवमादिना, न तथा मनो नियमितम् । मनो धर्म-मनोविमानानि
सर्वभूमिकानि x कामाद्यधराणि यावद्भवामिकाणि ।

पंचयाह्या द्विविज्ञेयाः;

धर्मधातुं वर्जयित्वा, रूप-शब्द-गन्ध-रस-स्पर्शश्चेति पंच-
याह्या धातयः चक्षुरादि-विज्ञेया मनोविज्ञेयाश्च । अन्ये त्रयोदश
एकविज्ञेया, वेदमं मनसा ।

नित्या धर्मा असंस्कृताः ।

असंस्कृता धर्मा (निर्धारणं, प्रतिस्वया-ऽप्रतिस्वयानिगोघौ
नित्या अविनाशिनः ।

धर्माद्वै इन्द्रियं ये च द्वादशाऽध्यात्मिकाः स्मृताः ॥४८॥

सूत्रे द्वाविंशतिः इन्द्रियाणि परिसंख्यातानि- 'चक्षुः- 'श्रोत्र-
'घ्राण- 'जिह्वा- 'काय- 'मनः- 'दृश्य- 'श्री- 'जीवित- 'सुख- 'दुःख-
'सौमनस्य- 'दौर्मनस्यो- 'पेक्षा- 'धृष्टा- 'वीर्य- 'स्मृति- 'समाधि-
'प्रज्ञा- 'ऽज्ञातमाहात्म्याभ्या-ऽऽ"ज्ञा-ऽऽ"ज्ञानायोति ।

तत्र जीवितेन्द्रियं (६) सुखादिपंचवेदनेन्द्रियाणि (१०-१४)
धृष्टादीनि पंच, श्रेयाणां त्रयाणां एकोभागधेनि द्वादश धर्मधातुं,
वेदस्मिन् मागे परिगणयन्ते ।

आध्यात्मिकाश्च द्वादश धातय उच्यन्ते- चक्षुरादीनि पंच (१-५)
+ पंच विज्ञानेन्द्रियाणि + मनः + अन्तिमानां त्रयाणामेको भाग इति ।

इति धातुनिर्देशः ।

(समाप्तं प्रथमोऽध्यात्मम्)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

द्वितीय कोशस्थानम् ।

इन्द्रिय निर्देशः ।

[चतुर्ष्वर्थेषु पञ्चानामाधिपत्यं] ;

आत्मभावशोभा, परिरक्षणं, विज्ञानं, असाधारणकारणत्वं इति चतुर्षु अर्थेषु चक्षुरादीनां पञ्चानां आधिपत्यं उक्तं किल विभाषाशास्त्रे ।
द्वयोः किल ।

[चतुर्णां] ;

मनः-पुरुष-स्त्री-जीवितेन्द्रियाणां चतुर्णां द्वयोः अर्थयोः आधिपत्यम् । तद्यथा स्त्री-पुरुषेन्द्रिययोः सत्वभेदे (लिंगभेदे) सत्वविकल्पभेदे (आकृतिभेदे) च आधिपत्यम् । जीवितेन्द्रियस्य उत्पत्ति-संधारणयोः, मनसः पुनर्भ्रमसम्यग्ध-वशीभावानुवर्तनयोश्च ।

पञ्चका-ऽष्टानां संक्षेप-व्यवदानयोः ॥ १ ॥

पञ्चानां वेदनेन्द्रियाणां (सुखादीनां १०-१४) संक्षेपे आधिपत्यं; अवशिष्टानां अष्टानां (धृष्टादीनां १५-२२) परिशोधन आधिपत्यम् । इत्थं आधिपत्यलक्षणं इन्द्रियम् ।

[स्व] सर्वार्थोपलब्धौ [त्वाधिपत्याद् इन्द्रियाणि पट्] ।

स्वत्वविषयाणां उपलब्धौ यत एषां चक्षुरादीनां पञ्चानां आधिपत्यं दृश्यते, मनसश्च स्वविषयस्य (धर्मस्य) सर्वविषयाणां (चक्षुरादीनां विषयाणां) उपलब्धौ च आधिपत्यं, अत आधिपत्यलक्षणलक्षितस्यात् इमानि पट् इन्द्रियाणि ।

[स्त्रीत्वे पुंस्त्वे चाऽधिपत्यात्] कायात् [हि] पुरुषेन्द्रिये ॥२॥

कायेन्द्रियात् भिक्षयोः स्त्री-पुरुषेन्द्रिययोः स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च व्यवस्थापनाधिकारः, तेन तयोः पृथगिन्द्रियत्वम् ।

निकायस्थिति-संक्षेप-व्यवदानाऽऽधिपत्यतः ।

जीवितं चित्ति-श्रद्धादि पञ्चकेन्द्रियता मताः ॥३॥

निकाय (शरीर) स्थितौ जीवितेन्द्रियस्याधिपत्यं, संक्षेपे

सुखादीनां पंचानां (वेदनेन्द्रियाणां १०-१४) आधिपत्यं, मलपरिशोधने च धृद्धा-धीर-स्मृति-समाधिप्रज्ञानां आधिपत्यं, इत्थं आधिपत्यात् एषां इन्द्रियरामम् ।

[निर्वाणाद्युत्तरोत्तर प्रतिलम्भेऽधिपतेयतः] ।

(अनाज्ञातमाज्ञास्याम्याऽऽज्ञाऽऽज्ञातावीन्द्रियाणि च) ॥४॥

अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियं, आग्नेन्द्रियं, आज्ञातावीन्द्रियं च निर्वाणादिषु उत्तरोत्तर प्रतिलम्भे अधिपतिभूतानि, अत एषां इन्द्रियता । तत्र प्रथमं दृष्टिहेयवर्जित-(५:४) ज्ञेशविनाशेऽधिकरोति द्वितीयं (आज्ञा) भावनाहेय-(५:५) ज्ञेशविनाशेऽधिकरोति, तृतीयं (आज्ञातावी) दृष्ट्यमसुखविहारेऽधिकरोति ।

चित्ताश्रयः तद्विकल्पः [स्थितिः संज्ञेश एव च ।

संभारो व्यवदानं च यावदेयतावदिन्द्रियम् ॥५॥

इन्द्रियं किमिति ? - विमानानां (चक्षुरादि मनोविज्ञानपर्यन्तानां पर्याणां) आश्रयः, सत्यभेदकल्पनं (यथा स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोः) ; शरीरस्थिति कल्पनं (यथा जीवितेन्द्रियस्य) - संज्ञेश (यथा पञ्चानां सुखादीनां वेदनेन्द्रियाणां) ; संभारः (धृद्धादीनां पंचानां) ; परिशुद्धिः (व्यवदानं) (चरमाणां प्रयाणां अनाज्ञातमाज्ञास्यामीत्यादीनां २०x-२२) । यत्र हि चित्ताश्रयत्वादि-धर्माणां उपलब्धिः, तत्र इन्द्रियत्वं अभ्युपगन्तव्यम् ।

प्रवृत्तीराश्रयोत्पत्ति [स्थित्युपभोगतोऽथवा ।

चतुर्दश तथाऽन्यानि निवृत्ताविन्द्रियाणि च] ॥६॥

प्रवृत्तेः (ससारस्य पदायतनरूपस्य जन्ममरणस्य) आश्रयः चक्षुरादिमनःपर्यन्तानि । प्रवृत्तेरुत्पत्ति स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां, प्रवृत्तेः स्थितिः जीवितेन्द्रियेण, प्रवृत्तेरुपभोगः सुखादिपंचमिः, इत्थं इमानि चतुर्दश इन्द्रियाणि प्रवृत्तौ उपयुक्तानि । अन्यानि च अष्टौ, तत्र धृद्धादीनि पञ्च निवृत्तौ (निर्वाणे) आश्रयभूतानि, आज्ञास्यामीत्यनेन निर्वाण आदिमाधः (उत्पत्तिः), आग्नेन्द्रियेण निर्वाणे स्थितिः, आज्ञातावीत्यनेन निर्वाणोपभोगो जायते ।

[दुःखेन्द्रियं] ज्ञताना या कायिकी वेदनाः
ननुप्रतिज्ञा शारीरिकी वेदना दुःखेन्द्रियमुच्यते ।

सुखम् ।

ज्ञानाः

ननुप्रतिज्ञा कायिकी वेदना च सुखेन्द्रियम् ।

ध्यानेतृतीये तु चैतसी सा सुखेन्द्रियम् ॥७॥

शरीरज्ञाने उपमाना नानासां सुखा वेदनाऽपि (३ : ६) सुखेन्द्रियमुच्यते ।

अथ च सा सौमनस्यः

ज्ञानवशात् प्रथमाशक्तोद्य उपमाना सावा नानासां वेदना सौमनस्येन्द्रियम् ।

ज्ञताना चैतसी तुतः ।

सौमनस्यः

ननु ज्ञताना चैतसी वेदना सौमनस्येन्द्रियम् ।

उपेक्षा तु नान्योनये विशुद्धतान् ॥८॥

सावा प्रथमाशक्तोद्य उपमाना चैतसी कायिकी वा वेदना सावा-
पि न विद्यते । (३ : ६) इतिवशात् सौमनस्येन्द्रियम् ।

उपमानासौमनस्ये [ननु श्रीरि] :

ननु - सुख - सौमनस्यो वेदा - ध्याना - शरीर - इन्द्रिय - नानादि-
नानेति सौमनस्येन्द्रिये इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते ।
इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते ।
इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते ।

अथ चैतसी तुतः ।

उपमानासौमनस्येन्द्रिये - इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते ।
इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते ।

[अथ चैतसी तुतः] इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते ।

इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते । इत्युच्यते ।

जीवितेन्द्रियं, दुःखोपेक्षेन्द्रिये चेति दश इन्द्रियाणि केषलं सास्रक
एयेव । अथशिष्टानि नव मनः-सुख-सौमनस्य-दौर्मनस्य-श्रद्धा-वीर्यं
स्मृति-समाधि-प्रमेति नव द्विविधानि--सास्रवाणि अना प्रयाणि चेति ।

विपाको जीविनं;

जीवितेन्द्रियं पूर्वकृत-कर्मणो विपाकमात्रम् ।

द्वेषा द्वादशाऽन्त्यष्टकादते ।

दौर्मनस्याद्य;

अन्त्ये-अष्टकं एकविंशसु, धर्रा-वीर्यं-स्मृति समाधि-प्रज्ञा
ऽऽनास्याम्या-ऽऽशा-ऽऽज्ञाताधीति, दौर्मनस्यं च त्यक्त्वा शेषाणि
द्वादश चतुः-धोत्र-माण जिह्वा-काय-मनः-पुरुष-स्त्री-सुख दुःख-
सौमनस्यो-पेक्षेति सविपाकानि अविपाकानि च भवन्ति ।

तत्त्वेकं सविपाकं;

एकं तन् दौर्मनस्येन्द्रियं तु सविपाकमिन्द्रियम् ।

दश द्विधा ॥१०॥

मनोऽन्यविशि श्रद्धादि;

मनः + (सुख-दुःख - सौमनस्यो पेक्षा) + (धर्रा-वीर्यं स्मृति
समाधि-प्रमे) ति दश सविपाकानि अविपाकानि च ।

कुशलमष्टकं;

धर्राद्याज्ञानादवगन्तानि (१४ २२) अष्टौ कुशलानि इन्द्रियाणि ।

द्विधा ।

दौर्मनस्यं;

दौर्मनस्य द्विविधं, कुशलं अकुशलं च ।

मनोऽन्या च विशि श्रेया;

मन-सुख-दुःख सौमनस्यो-पेक्षेति पंच श्रेया, कुशला अकुशला-
ऽऽनाऽऽज्ञानानि च सन्ति ।

अन्यदेकया ॥११॥

अन्यद्वयं अकुशलानि पंचकं त्रीणि-स्त्री पुरुषेन्द्रिय द्विवं चेति
एकद्विवं = अष्टादशं एव सन्ति ।

कामासं अमलं हित्वा ;

आशास्याम्नादि त्रयं अमलं (अनास्रवं) वर्जयित्वा, अन्यानि सर्वाणि एकान्विशतिः कामधातौ भवन्ति ।

रूपासं स्त्रीपुमिन्द्रिये ।

दुःखे च हित्वा ;

अमलत्रयं, स्त्री-पुरुष-दुःख-दौर्मनस्येन्द्रिय-चतुष्टयं च त्यक्त्वा शेषाणि पञ्चदश रूपधातौ भवन्ति ।

अरूपासं सुखे चाऽपोह्य रूपि च ॥१२॥

पूर्वोक्तानि सप्त, चक्षुरादि पञ्च रूपोन्द्रियाणि सुख-सौमनस्ये चेति चतुर्दश त्यक्त्वा, अश्लिष्टानि अष्टौ मनो-जीवितो-रेक्षा-धर्या-वीर्य-स्मृति समाधि-प्रणेति आरुयधातौ भवन्ति ।

[मनो] वित्तित्रयं [त्रेधा]:

मनोः वेदना त्रयं (= सुख-सौमनस्योपेक्षाः) त्रिविधं—दृष्टिहेयं, भावनाहेयं, अहेयं चेति ।

द्विहेया दुर्मनस्कता ।

दौर्मनस्यं दृष्टि-भावनाभ्यां हेयम् ।

[नव भावनया];

नव इन्द्रियाणि -चक्षुरादिपञ्चक-स्त्री-पुरुष-जीवित-दुःखानि भावनया हेयानि । दुःखमिष्टानि अष्टौ न क्लिष्टानि, दुःखं च न मनोजातं, सर्वाणि च नित्यं समलानि ।

[पञ्च न हेयानि];

धर्यादीनि पञ्च न हेयानि, अक्लिष्टत्वात् ।

[अपि न त्रयम्] ॥१३॥

चरमं त्रयं (१६-२२) अपि अहेयं, अक्लिष्टत्वात् ।

कामेष्यादौ विपाके ङे लभ्येते;

फाप-जीवितेन्द्रिये ङे कामधातौ लभ्येते, तद्विपाके (पूर्व-कर्म-विपाकभूते) ।

नोपपादुकैः ।

तैः पद् वा [सप्त घाष्टौ वा] ;

पद् (१-५, ६), सप्त (१-५, ८, २९), अष्टौ (१-५, ९-११)

उपपादुकैः मादकादिभिस्सह सविपाकानि भवन्ति ।

[पद्] रूपेषु ;

कपधानी सप्तानां पद् सविपाकानीन्द्रियाणि ।

एकमुच्यते ॥१४॥

उत्तमे (आह यथानी) एकं जीवितेन्द्रियं सविपाकम् ।

निरोधगतगुणरमो नारूप्ये जीवितं मनः ।

उपेत्यां [शैव] ;

आ। यथानी ग्रागुः जीवित-मन-उपेक्षेति अयं निरोधयति

रूपेऽष्टौ ;

कपधानी अष्टौ शत्रुवादीनि विनाशयति ।

वामे द्वय मयाष्ट वा ॥१५॥

कमगृणी तु नायाति शुभे शर्यत्र संशय ।

कपधानी गुणपद्, कमेण वा गुणग्राहकेऽष्टौ तत्र
 कम् वा इन्द्रियाणि शशयत्र अतिशय-कर्मिणां-मर्त्यानिगायेतया विना
 अर्थात् । कमगृणी तु प्राक् काय-जीवित-मन-उपेक्षेन्द्रियाणि विना
 अर्थात् । कमगृणी मयं च संशयिन्द्रियाणि धत्तादीनि विदम्ये ।

नयानिहन्त्यकल्पयोः ;

अत्र अयानिहन्त्यकल्पयोः अर्थात्, मन उपेक्षा-धत्तादीनि नयानि
 नाशयन्त्याः इन्द्रियाणि ।

अन्यत्र कल्प (= कर्मण्यकल्प), मन, शीघ्रमनस्य-सुखापेक्षा
 अन्तर्गतं अयानिहन्त्यकल्पयोः इन्द्रियाणि विदम्ये अर्थात् ।

मया-ऽष्ट-नयानिहन्त्ययोः ॥१६॥

कपधानी इन्द्रियाणि । अन्यत्र कल्प अयानिहन्त्य (अन्येन प्राप्तु
 पूर्वक इन्द्रियाणि, अन्तर्गतं अयानिहन्त्य (सुखादीनिगायेत) ।

तत्र श्रानुपूर्वकस्य फललाभः मन-उपेक्षा-भ्रष्टादिपंचेति सप्तभिः, आग्नेन्द्रियेण सह अष्टभिर्वा भवति । भूयो वीतरागस्य अनाज्ञातमाज्ञा-स्यामीत्यनेन सह नवभिः ।

अनागाम्यपि द्विविधः, श्रानुपूर्वकः, वीतरागश्च । तत्र प्रथमः प्राप्तपूर्वतनफलः, द्वितीयोऽप्राप्तपूर्वतनफलः । प्रथमस्तावत् श्रानुपूर्वकः सकृदागामिवत् सप्तभिरष्टभिर्वा; वीतरागो ऽपि भूयोवीतराग-वत् नवभिः इन्द्रियैः स्वफललाभी ।

[अहंत्वस्यै] कादशभिः [उक्तं] एकस्य संभवात् ।

अहंत्वस्य फलं एकादशभिः इन्द्रियैः (६ पूर्वोक्त नव + १ सौमन-स्य + १ आज्ञातावी) एकस्य संभवति ।

उपेक्षा जीवितमनो युक्तो वास्यां त्रयान्वितः ॥१७॥

उपेक्षा-जीवित-मनसां एकतमेन युक्तोऽन्याभ्यां द्वाभ्यां युक्त एव भवति ।

(१) आरूपधातौ सत्त्वस्य चक्षुः-शब्द-घ्राण-रसनेन्द्रिया-णामभावः; (२) आरूप्ये कायेन्द्रियस्याभावः; (३) रूपाऽऽरूप्ययोः स्त्री-पुरुषेन्द्रिययोश्च; (४) पृथग्जनः चतुर्य-द्वितीय-भूम्योः, आरूप्ये वा जातः सुखेन्द्रियवंचितः; (५) पृथग्जनः चतुर्थ-तृतीय-ध्यानभूम्योः आरूप्ये वा सौमनस्येन्द्रिय-वंचितः; (६) रूपाऽऽरूप्यधातवोः सत्त्व-स्य दुःखाभावः; (७) वीतरागस्य दौर्मनस्याभावः; (८) द्विषकुशलमूलस्य भ्रष्टादि-पंचकाभावः; (९) पृथग्जनोर्हन् वा अज्ञास्यामीन्द्रियरहितः; (१०) पृथग्जनः, प्राप्तसत्यदृष्टिमार्गः; (११ : ३), अहंश्च आग्नेन्द्रियरहिताः; (१२) पृथग्जनः दीक्षश्च आज्ञातावीन्द्रियरहितौ ।

चतुर्भिः सुख-कायाभ्यां;

सुख-कायेन्द्रियाभ्यां एकतरेण युक्तो जीवितमन-उपेक्षेन्द्रियै-श्चापि युक्तो भवति ।

पंचभिश्चक्षुरादिमान् ।

चक्षुरादिष्वेव तमेन युक्तः जीवितमन-उपेक्षा-कायेन्द्रियैरपि युक्तो भवति ।

सौमनस्यी;

सौमनस्येन्द्रियेण युक्तोऽपि पंचमिः (सौमनस्य + जीवित + मनः + उपेक्षा + काय) ।

दुःखी तु सप्तमिः;

दुःखेन्द्रिययुक्तः सप्तमिः (दुःख + जीवित + मनः + काय + सुत्र + सौमनस्य + उपेक्षा) ।

[स्त्रीन्द्रियादिमान् ॥१८॥

अष्टमिः]

स्त्री-पुरुषेन्द्रियैकतरेण युक्तो ऽष्टमिः (७ पूर्व + १ स्त्री...) ।
दौर्मन्तस्ययुक्तोऽपि तथैव । धडाचेकनमेत युक्तस्तदभ्यैः चतुर्मिः
(जीवित + मनः + उपेक्षा + काय) युक्तो भवति ।

एकादशभिराज्ञा-ऽऽज्ञानावि सान्धयः ।

आज्ञा-ऽऽज्ञा(स्त्रीन्द्रियान्यतरेण युक्तो दशमिः) (जीवित + मनः + सुत्र + सौमनस्य + उपेक्षा + ५ धडादि) ।

आज्ञास्यामीन्द्रियोपेतः त्रयोदशभिरन्वितः ॥१९॥

(जीवित + मनः + काय + सुत्र + दुःख + सौमनस्य + उपेक्षा + ५ धडादि) सर्वैः त्रयोदशभिः ।

कायवित्रीविनमनः सर्वाल्पैर्निःशुभोऽष्टमिः ।

उच्छिद्रकुशलमूल. (= निःशुभः) न्यूनातिन्यूने अष्टमि
[काय + ५ वेदना (सुत्र + दुःख + सौमनस्य + दौर्मन्तस्य + उपेक्षा)
+ जीवित + मनः] ।

[आरूप्येषु तथा चाला] उपेक्षा-ऽऽयु-र्मनः शुभैः ॥२०॥

आरूप्य धानो ज्ञानाः पृथक्त्रयाः उपेक्षा + जीवित + मनः +
५ शुभे (धडा + धीयं + स्मृति + समाधि + प्रज्ञा) त्रि अष्टमिर्वचिनो
भवति ।

मर्षयद्भूमिरेकानविशत्यामल [वर्जितैः

द्विलिङ्गैः]

स्त्री-पुरुषोमर्षलियुक्तः सत्य आज्ञास्यामीन्द्रियादित्रिमि वर्जितै-
रेण त्रिगदिन्द्रियै युक्तो भवति ।

सौमनस्पी;

सौमनस्येन्द्रियेण युक्तोऽपि पंचभिः (सौमनस्य + जीवित + मनः + उपेक्षा + काय) ।

दुःखी तु सप्तभिः;

दुःखेन्द्रिययुक्तः सप्तभिः (दुःख + जीवित + मनः + काय + सुख + सौमनस्य + उपेक्षा) ।

[स्त्रीन्द्रियादिमान् ॥१८॥]

अष्टभिः]

सौ पुनरेन्द्रियैकतयेण युक्तो ऽष्टभिः (७ पूर्व + १ स्त्री...) ।
सौमनस्ययुक्तोऽपि तथैव । अष्टायेकतयेन युक्तव्यैः अष्टभिः
(जीवित + मन + उपेक्षा + काय) युक्तो भवति ।

एकादशभिराज्ञा-ऽज्ञानादि सान्धयः ।

आज्ञा-ऽज्ञानीन्द्रियस्यतयेण युक्तो दशभिः (जीवित + मन + सुख + सौमनस्य + उपेक्षा + ४ अज्ञादि) ।

आज्ञास्यार्थीन्द्रियोपेक्षः अयोदशभिरन्यतः ॥१९॥

(जीवित + मन + काय + सुख + दुःख + सौमनस्य + उपेक्षा + ४ अज्ञादि) सर्वे अयोदशभिः ।

कायविजीवितमनः सार्वभौमिः शुभोऽष्टभिः ।

उत्प्लव्यदुःखमदुःख. (= निशुभः) शुभानिपुणे अष्टभिः
[काय + उपेक्षा (सुख + दुःख + सौमनस्य + सौमनस्य + उपेक्षा)
+ जीवित + मन.] ।

[आशान्येषु तथा आला] उपेक्षा-ऽसु-मनः शुभैः ॥२०॥

आशान्य भागी आलाः पृथग्त्रयाः उपेक्षा + जीवित + मनः + सुख (अज्ञा + दीपे + स्मृति + समाधि + प्रज्ञा) नि अष्टभिर्विभक्तो भवति ।

सर्वेषु भूमिरेकान्विंशत्यामल [यतिभिः

विलिख्यः]

सौ पुनरेन्द्रियैकतयेण युक्तः सप्तभिः आशान्य-व्यापीन्द्रियैर्विभक्तो विंशतिरेकान्विंशत्यामल [यतिभिः] युक्तो भवति ।

[राग्यायो लिंगैकात्मलक्ष्यवर्जितः] ॥२१॥

रागेराऽधिमुक्तः शायंपुङ्गवः शैलाऽनाद्यय आना-ऽऽप्ततायो-
न्द्रिये ऋ-पुण्यान्पारं न पञ्चिन्द्रियाऽऽदिर्दृष्टेरांर्गाचिन्निभिर्मुक्तो-
भवति ।

धर्माः पञ्चविधाः—रूप-चित्त + चैत (२ : २३-२४)-चित्त-
विप्रयुक्ता (२ : २५-२६)-ऽसंस्कृतभेदात् ।

(परमाणुनिर्देशः) ।

कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः परमाणु [रनिन्द्रियः ।

कायेन्द्रियो नवद्रव्यो दशद्रव्यो] ऽपरन्द्रियः ॥२२॥

परमाणुः = द्रव्यपरमाणुः ।—

१. कामधातौ शब्द-शब्दापतन-रहितः, (= शब्दः) इन्द्रिय-
प्रवेशानर्हश्च अष्टद्रव्यको भवति । शब्दो द्रव्याणि चत्वारि महाभूतानि
(पृथिवी + जल + तेजः + घान) चत्वारि भौतिकानि (गन्ध + रस +
रूप + स्पर्श) च ।

२. अशब्दः कायेन्द्रिय-कायापतन-प्रवेशार्हः परमाणुः नव-
द्रव्यकः, तत्र नवमं द्रव्यं स्प्रष्टव्यम् (२ : ५०, ६१) ।

३. अशब्दोऽकायेन्द्रियः चक्षुराद्यन्यतमेन्द्रियप्रवेशार्हः परमाणुः,
तदिन्द्रियेषु (चक्षुः) सह दशद्रव्यकः ।

(चैतनिर्देशः) ।

चित्त-चैताः सहैवास्यां ;

इत्यां कामधातौ चित्त-चैताः सहैव भवन्ति, न पृथक्
स्थितिः ।

सर्वं संस्कृतलक्षणैः ।

रूप-चित्त-चैत-चित्त-विप्रयुक्ताः सर्वं एव संस्कृता धर्माः
स्वीयैः शक्ति-स्थिति-व्यय-रूपैः (२ : ४६) संस्कृतधर्मैः समन्विता
भवन्ति ।

प्रास्या वा ;

संस्कृतधर्मेषु ये सत्त्वसंख्यातानां समीपगाः सन्ति, ते स्वा

दित्यं अत्राद्भवम् । स्त्यानं अकर्मण्यता । उद्धतिः अव्यवस्थित-
चित्तता ।

अकुशलं त्वाऽहीक्यमनत्रपा ॥२६॥

अकुशलं महाभूमिके द्वे । द्वियोऽभाव आहीक्यम् । अपत्रपाया
अभावोऽनपत्रपा । इमे द्वे शुक्रधर्मौ ।

[क्रोधो-पनाह-शाठ्ये-प्या-प्रदास अक्ष-मत्सराः ।

माया मदो विहिंसेति] ; परीक्षकेशभूमिकाः

क्रोधादयो दश परित्तफलेशभूमिकाः । परीत्त = अल्पकं = सुद्रव्य,
सुद्रवाणां मलानां भूमिषु स्थितत्वान् परीत्तकेशभूमिका उच्यन्ते ।

सचिन्तक-विचारत्वान् कुशलं कामचेतसि ।

द्वाविंशतिर्द्वैतसिकाः कौकृत्यमधिकं पचिन् ॥२७॥

चित्तक-विचार-प्रवृत्तिभ्यभावात् कुशलं कामधातो द्वैविंशति
दिषा रेषा भवति । कौकृत्य (= रस) स्वाधिक्यात्
तदाचिन् प्रयोजितिरपि ।

आवेष्टिकेत्यकुशलं दृष्टियुक्तं च विंशतिः ।

मोक्षानुभिः क्रोधाद्यैः कौकृत्येनैकविंशतिः ॥२८॥

अविद्यामहत्तं चित्तं आवेष्टिकचित्तम् । अविद्यायुक्ते मिथ्या-
दृष्टियुक्ते अकुशलं (कामधातो) चित्ते विंशतिः रेषा भवति ।

एतत् प्रतिष-मान-विचित्रित्वाऽन्यतमेन श्लेशेन क्रोधाद्यन्यतमेन
कौकृत्येन वा युक्तं यदा अकुशलं चित्तं, तदा एकविंशतिः रेषा भवति ।

मिथ्यादृष्टि = श्लेशेनैव रसदेहः ।

तथापि विंशतिः - रेषा दशमहाभूमिकाः, यद् श्लेशमहाभूमिकाः,
द्वादशमहाभूमिकी चित्तविचारो च ।

द्विंशति एव विंशति - तूष्णीनादिविंशतिः, क्रोधा-पनाह-शाठ्य-
प्या-प्रदास-अक्ष-मत्सरा-माया-मदो-विहिंसेति इति ।

[निवृत्तेऽप्यहता] न्यत्र तादृशाप्यहते मताः ।

कामधातो यदा चित्तं रेषादृष्टिः (निवृत्तं), तदा अहता
(अविद्या, अविद्यायुक्ते सु दृष्टिः । अहते अहता १० महाभूमिका

+ ६ क्लेशमू० + २ वितर्क विचार) । द्वितीये भाग्य (१० महाभूमि
+ २ वितर्क विचार)

मिद्धं सर्वाविरुद्धत्वात् अस्ति यत्राधिकं भवेत् ॥३०॥

मिद्धं = आलस्यम् । तन् कुशलं शकुशलं अभ्याहृतं वा । अतः
तन् सर्वत्र भवितुमर्हति । यत्र मिद्धमपि तत्र चित्त-संख्यायामप्येक-
धिक्यम् । यथा मिद्ध सह गत निवृत्तचित्त एकोनविंशतिः (१८ + १ ;
मिद्धसह गतेऽनिवृत्ते (= अभ्याहृते) च त्रयोदश (१२ + १) ।

कौकृत्य-मिद्धाकुशलान्याये ध्याने न सन्त्यतः ।

ध्यानान्तरे वितर्काश्च विचाराश्चाप्यतः परम् ॥३१॥

आद्ये प्रथमे ध्याने कौकृत्यं मिद्धं अकुशल महाभूमिक आह्वीक्या-
ऽनपत्रये च दूरीभवन्ति ।

अप्येषु ध्यानेषु वितर्कः शाम्यति, ततो विचारः । द्वितीयध्यानत
आरभ्य पर्यन्तं विचारः शाश्वतं माया च शाम्यति । मदस्तु सर्वभूमिषु,
निष्ठति । मूत्रे यावद् ब्रह्मलोकं (प्रथमध्यानं) विचार-शाश्व-माया
सद्भायः ।

अहीरगुप्ता;

सत्री कदगादि गुणेषु अगौर्यं अहीः ।

अयशोऽभय दर्शित्वमत्रया ।

अयशोऽनिष्ट विषाहेन भयदर्शनं, निर्भयता अपत्रया ।

प्रेम अद्वा;

प्रेम एव अद्वा ।

गुण्यं हीः;

सैश्यानिषु गौर्यम् ।

उभयं कामरूपयोः ॥३२॥

अद्वा-हीत्युभय कामयानो रूपयानो च भयतः ।

वितर्क-विचारौदार्यं गृहमने;

विजम्ब अद्वायं (= शृङ्गायुग्मा, वितर्कः; गुणभावस्या
विचारः ।

मान उन्नतिः ।

चेतस उन्नतिः, अन्येभ्य आत्मन उत्कर्षाभिमानो मान उच्यते ।

मदः स्वधर्मरक्तस्य पर्यादानं तु चेतसः ॥३३॥

मदस्तु स्वोचित धर्मेषु अनुक्तस्य चेतसः परिग्रहणम् ।

चित्तं मनो (५४) विज्ञानमेकार्थं ;

चित्तं, मनः, विज्ञानं इति त्रय एकार्थवाचिनः शब्दाः । चिनुते मनुते विज्ञानातीति निर्घटनात् ।

चित्त चैतसाः ।

साध्रयालम्बनाकाराः संप्रयुक्ताश्च ;

चित्त-चैताः साध्रया, इन्द्रियाधयत्वात् ; सात्तन्वना विषया-लम्बनत्वात् ; साकारा विषयाकारत्वात् ; संप्रयुक्ता आन्शोन्य-निधुनम्बनापात् ।

पंचधा ॥३४॥

एवदिधा इमे चित्त-चैताः, साध्रया-लम्बना-ऽऽकार-समता-काल-सम्बन्धात् । समन्तं वीगपदेन स्थितिः । कालः, एक क्षण एवचित्तस्थितेः ।

(चित्त विप्रयुक्तधर्म निर्देशः) ।—

विप्रयुक्तान्तु नन्त्याराः प्राप्य-प्राप्ति सम्भागता ।

स्वामंशिकः समापत्ती जीविनं लक्षणान्यपि ॥३५॥

नामवापादपथेतिः

चित्त विप्रयुक्तः (संस्कारः) धर्माः सन्ति—प्राप्तिः, अप्राप्तिः, समापत्तौ, आसंशिक समापत्तिः, निरोध-समापत्तिः, जीविनं, लक्षणानि, नामवापाद इत्यादि ।

प्राप्तिर्नामः समन्वयः ।

एव प्राप्तिः (१) समापत्तौ विप्रयुक्त वा समापत्तौ, (२) प्राप्तिरप्य-समापत्तौ इत्यर्थः (समन्वयः) च ।

प्राप्य-प्राप्ति एव समापत्तौ विप्रयुक्तानां निरोधयोः ॥३६॥

(१) समापत्तौ धर्मेषु समापत्तौ इत्यर्थः (२) प्राप्तिः समापत्तौ

तिर्वा भवति । (२) असंसृष्टधर्मेषु प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या निरोधयोः प्राप्तिरप्राप्तिर्वा भवति ।

[श्रेयध्विकानां त्रिविधा] ;

श्रेयध्विकानां अतीता-नागत-प्रत्युत्पन्नानां धर्माणां त्रिविधा प्राप्तिः ।

शुभादीनां शुभादिका ।

कुशला ऽकुशला-ऽध्याकृतानां धर्माणां प्राप्तेऽपि कुशला ऽकुशला-ऽध्याकृताः ।

स्यधातुका तदाप्तानां ;

स्यधातो स्थितानां धर्माणां प्राप्तेः तदाप्तुनामभिः प्रसिद्धाः कामधातुकस्य धर्मस्य प्राप्तिः कामधातुका प्राप्तिः, रूपधातुकस्य रूपधातुका ।

अनाप्तानां चतुर्विधा ॥३७॥

आद्यं अनाप्तानां (= अप्राप्तानां) धर्माणां प्राप्तिः चतुर्विधा (१) अप्रतिसंख्या-निरोधप्राप्तिः, (२) प्रतिसंख्या-निरोधप्राप्तिः (३) मार्गस्य प्राप्तिः, (४) विभागत्रयेऽप्यस्थिता प्राप्तिरथ ।

[त्रिधा नैयञ्चारीचाणां] ;

शैलः = शैलपुत्र (शील आचर, गुरुवागामी, अनागामी) धर्मः । अशैलः = अशैलपुत्र (अर्हन्)-धर्मः । शैलाऽशैल-भिन्नानां धर्माणां (साध्या-ऽसंस्कृतानां) प्राप्तिः त्रिविधा—(१) साध्य धर्माणां प्राप्तिः नैयञ्चारीचाणां, (२) शैल प्राप्ति र प्रतिसंख्यातिरापण्य वृत्तधर्मेण, (३) प्रतिसंख्यानिरोधस्य च तैरीय । शैलमार्गेण जल्पः निरापण्य, शैल प्रतिसंख्या निरोधप्राप्तिः, अशैलमार्गेण जल्पः निरोधः, अशैल-प्रतिसंख्यातिरापण्यप्राप्तिः ।

[अज्ञेयानां त्रिधा मत्ता] ।

अज्ञेयानां अनाप्तानाणां धर्माणां प्राप्तिर्द्विविधा । (१) मार्गस्य प्राप्तिः, (२) मार्गं मत्तेन प्रतिसंख्या निरोधप्राप्तिरथ ।

समागाः (= समाः = समानाः = सदृशाः) जायन्ते सा समागते-
त्युच्यते ।

आसंज्ञिकमसंज्ञिषु ।

निरोधश्चित्त-चैतानां;

चित्त-चैत-धर्माणां नदीनोयनिरोधवत् संशारहितेषु यो
निरोधः, स एव असंज्ञिकता ।

विपाकस्तुः

स च निरोधोऽसंज्ञिक-समापत्तोरेव विपाकः ।

बृहत्फले ॥४१॥

सा असंज्ञिकता च बृहत्फले (असंज्ञिलोके) ।

तथाऽ[असंज्ञिसमापत्तिः],

असंज्ञिता समापत्तिः (= समाधिः) = असंज्ञिसमापत्तिः ।
अस्यां पुत्रलः संशारहितः तिष्ठति ।

अपानेऽन्तये;

अपानं = अतु-अपाने तिष्ठन् एव अपानं समापत्तौ प्रवेष्टुमर्हति ।

[मोक्षमिच्छता] ।

तु ने-भ्यो मोक्षं इच्छता योगिता योग्यं समापत्तिः समापत्तया ।
शुद्धा;

सा योग्यं शृण्वता, तनु अशृण्वताऽप्याकृता वा ।

उपपत्त्येव [नार्यः];

अनार्यः सा उपपत्त्येव (असंज्ञिभ्यामनुमी) परिभवेत् ।

सकृत्-सकृत्-उपपत्त्येव ॥४२॥

अथवासावद्विच्छन्ना प्रत्युत्पन्ना 'द सा लभ्यते ।

निरीराग्या नार्येण [नार्यः],

निरीराग्यं समापत्त्येव असंज्ञिक-समापत्त्येव चित्त-चैत-
अपानेऽन्तये ।

विहाराय भवाग्रजा ।

शुभा द्विवेद्याऽनियतार्यैः प्रयोगत आप्यने ॥४३॥

भवाग्रजा निरोधसमापत्तिः शान्तविहाराय, भवाग्रे (= नैव संशानात्संशयतने) जायत इति भवाग्रजा । सा कुरला (न अकु-
शलाऽव्याकृता वा) । द्वाभ्यां वेदनीया तद्द्विधा नलाभिना, तद्भूमि-
जातेन वा, एवं च द्विविधा उपपद्य (= उत्पद्य) वेदनीया, अपर-
पर्यायवेदनीया चेति । अनियत वेदना संप्रयुक्ता च । प्रयोगतः (= प्रय-
त्ततः) शार्यैर्लभ्यते । पृथग्जनेन तृपद्यैव ।

बोधिलभ्या मुनेः [न, प्राक्चतुस्त्रिंशत्क्षणासितः] ।

मुनेः (बुद्धस्य) प्रयोगमन्तरा बोधिमात्रेण लभ्येयमिति न,
मुनिर्हि चतुस्त्रिंशत्क्षणैः बोधिं प्राप ।

काम-रूपाश्रये तूभेः

आसंक्षिप्त समापत्तिः, निरोधसमापत्तिश्च कामधातौ रूपधातौ
च प्रयोगाध्ययभूते ।

निरोधः प्रथमं नृपु ॥४४॥

निरोधसमापत्तिः कामधातौ भवेद् रूपधातौ वा, प्रथमं सा
मनुष्येषु एव समापत्तव्या ।

आयुर्जीवितं ;

जीवितं आयुषो नाम ।

आभार उष्म-विज्ञानयोर्हि यत् ।

तदेव जीवितं शरीर उष्मणो विज्ञानस्य (= चेतनायाः) च
आध्ययभूतम् ।

लक्षणानि (तथा) जाति-जरा-स्थिति-रनित्यता ॥४५॥

जातिः, जरा, स्थितिः, अनित्यता चेति चत्वारि संसृष्टधर्माणं
लक्षणानि ।

जानि-जात्यादयस्तेषां तेऽष्टधर्मैकवृत्तयः ।

जातिः-जातिः, जरा-जरा, स्थितिः-स्थितिः, अनित्यता-

ऽनित्यता इत्यपि तेषां संसृष्टधर्माणां अनुलक्षणानि । एवं चतुर्भिर्लक्षणैः, चतुर्भिस्तुलक्षणैश्च तेऽष्टधर्मस्यभावाः ।

जन्यस्य जनका जातिर्न हेतु-प्रत्ययैर्धिना ॥४३॥

जन्यस्य (= कार्यस्य = उत्पाद्यस्य) जनका (= उत्पादिता जातिर्न भवितुमर्हति, यदि हेतयः प्रत्यया न स्युः । हेतु-प्रत्ययैरे जाति जनका ।

नाम-कायादयः संज्ञा-वाक्याक्षर-समुदायः ।

संज्ञानां समुदायः = नामकायः । वाक्यानां समुदायः = वाक्यायः । अक्षराणां समुदायः = व्यञ्जनकायः । समुक्तिः = समुदायः = समवायः । वायः = निकायः = शयः । नामकायः धर्म- (= इयं शब्द-सम्पादयः, पदकायः "अनित्याः संस्काराः", "निर्वाणंम्यानं र्णस्तनकायः क ल ग " " ।

कामाख्यात सत्यवाक्या निरगन्दा-ऽव्याकृताः;

नामकायादयः कामधानी कथधानी च भवन्ति । सत्यप्रयत्नो दूताधर्मे सत्यनामवाक्या तथ सार्थवाक्याः । समागहेतुतः (२:४३ इत्यत्रान्तरं वैध्यान्विकाः, न तु विवाकता स्वीयवयिका वा । अनित्यता व्याकृताः धर्मैः ।

तथा ॥४३॥

समागता विवाकौऽपि त्रैधानुकी;

नाम-तत्र धर्मजनकायतन् काम-कथधानु सत्यमित्यनी समागत सत्यवाक्याऽपि वैध्यान्विका आगताः च । इयं न कथनं वैध्यान्विक धर्मं च विवाकौऽपि, तथा तत्र न धानुत्तय तथ धानुत्तयऽपि ।

आगतो क्रिया ।

सत्यवाक्याऽपि;

प्रत्यया विविधा निष्ठायाऽपि वाक्यतन्त्रे प्राप्तिस्तु सत्यवाक्याऽपि इति इति इति सत्यवाक्याऽपि विविधाऽपि ।

निरगन्दाः समागन्तव्यमन्वयः ॥४३॥

निरगन्दाः समागन्तव्यमन्वयः ।

(हेतु-फलनिर्देशः) ।

कारणहेतुः सहभूः सभागः संप्रयुक्तकः ।

सर्वत्रगो विपाकश्च] षड्विधो हेतुरिष्यते ॥४६॥

कारणहेत्वादयः । षड् हेतवः—कारणहेतुः=सत्ताहेतुः । सहभूः=अन्योन्यकारणम् । सभागहेतुः=अनुगतहेतुः=समान-भागहेतुः । संप्रयुक्तहेतुः=प्रेरितहेतुः । सर्वत्रगः=सार्वदेशिकः ।

स्वतोऽन्ये कारणहेतुः;

स्वभिन्नाः सर्वे हेतवः कारणहेतौ परिगणिताः । कारणसामान्यमेव कारणहेतुः ।

सहभूर्ये मियः फलाः ।

भूत वाक्चित्त चित्तानुवर्ति लक्षण-लक्ष्यवत् ॥५०॥

समकालिकाः, अन्योन्यफलोत्पादकाः सहभूहेतवः । यथा भूतानि वाक् च; चित्तं सम्यन्धी धर्मश्च; लक्षणं लक्ष्यं च । सहभूहेतुषु सर्वेषां संस्कृतानां धर्माणां समावेशः ।

चैत्ता द्वौ संवरौ तेषां चेतसो लक्षणानि च ।

चित्तानुवर्तिनः;

तत्र चित्तानुवर्तिनः सन्ति (=चैत्ताः)—द्वौ संवरौ (सुशील-समाधिसंवरौ ४ : १७), चैत्तानां संवरयोः, चेतसः (=चित्तस्य) च लक्षणानि (जाति जरादीनि) ।

काल-फलादि शुभतादिभिः ॥५१॥

शुभतादि सहितं काल फलादिकमपि चित्तानुवर्तिषु, चित्त-सहायक-भावात् । चित्तेन सहैव एवामपि जाति जरादिकं, तेनेमे चित्त-समकालिकाः । फलेनाऽत्र पुरुषकारफलं (२ : ५८), विसं-योगफलं (२ : ५७) च धोद्ध्ये । आदि शब्दः विपाक (२ : ५७)-निष्यन्द (२ : ५७)-फलयाः, संग्रहार्थम् । चित्तवदेव चित्तानुवर्ति-नामपि विपाकाः, तथैव च कुशला-ऽकुशला-ऽध्याहृतभावोऽपि ।

सभागहेतुः सहशाः;

सदृशा धर्माः समागहेतुः । कुशलस्वस्व पंगवस्व हेतवोऽर्जु
 कुशलाः । पर्यं त्रिष्टाः (अद्भुतानां, निवृत्ताऽभ्याकृताः कुशलाः
 त्रिष्टानां समागहेतवः । अद्भुतानां रूपं अद्भुतानां पंगवस्वस्व
 समागहेतुः । वेदनादयः शय्याः स्वस्वस्वस्व रूपस्व न समागहेतवः
 शय्याः स्वस्वस्वः पंगवानां समागहेतवः, रूपान्यु न समागहेतु
 चतुर्णाम् ।

मृत्तिकायमुचः;

सृत्तिकायमुचः मृत्तिका-मृत्तिकाय धर्माः तन्निष्कायभूमिजात
 सदृशधर्माणां समागहेतवः ।

अग्रजाः ।

पुनश्च अग्रे जाताः (अनीताः प्रत्युत्पन्नाश्च) धर्मा अन्यज्ञान
 (प्रत्युत्पन्नानां अनागतानां वा) सदृशधर्माणां समागहेतवः । अना
 गता न समागहेतवः ।

अन्योन्यं नवभूमिस्तु मार्गः;

मार्गस्य धर्मास्तु मार्गस्य समागहेतवः । नव भूमयो मार्गशब्द
 वाच्याः ।—अनागम्यं, ध्यानान्तरं, चत्वारि ध्यानानि, त्रय आख्याः
 (६ : २०) ।

सम विशिष्टयोः ॥५२॥

मार्गः समस्य विशिष्टस्य च मार्गस्य समागहेतुः, न निष्कृष्टस्य ।

[प्रायोगिकास्तयोरेव]; [श्रुत-चिन्तामयादयः] ।

सम-विशिष्ट धर्मयोरेव प्रयोगसम्बन्धिनः धृत चिन्ताभावनादयो
 धर्माः प्रायोगिक (= संप्रयुक्तक-) हेतवः ।

संप्रयुक्तक हेतुस्तु चित्त-चैत्ताः

चित्तं चैत्ताश्च संप्रयुक्तक-हेतवः ।

समाश्रयाः ॥५३॥

तुल्याश्रयाणि चित्त-चैत्तानि, अन्योन्यं संप्रयुक्तहेतवः । सहभूहे-
 तयोः अन्योन्य फलार्थेन, परस्पर-बलेन मार्गपरायणाः सहसार्थिका

यथा । चित्तं चैतस्य फलं, चैतं च चित्तस्य । समप्रयोगेण (सम
प्रवृत्त्या) सम्प्रयुक्तहेतवः, यतोऽत्रपंच समताः) (२ : ३४) ।

सर्वत्रगाख्यः क्लिष्टानां स्वभूमौ पूर्वसर्वगाः ।

क्लिष्टानां स्वकीयभूमौ पूर्वं जाताः सर्वत्रगा हेतवः ।

विपाकहेतुरशुभाः कुशलाश्चैव ग्राह्याः ॥५४॥

कुशलाः, अत्यंतसान्द्राः कुशलाश्च धर्मा विपाकहेतवः ।

[सर्वत्रगः सभागश्च द्व्यध्वकौ] त्र्यध्वकास्त्रयः ।

सर्वत्रगः सभागश्चेति द्वौ हेतू द्व्यध्वकौ (= द्वैकालिकौ)
अतीत-वर्तमानकालिकौ । अन्ये त्रयः—संप्रयुक्त-सहभू-विपाकहेतवो
ऽतीता-ऽनागत-प्रत्युत्पन्नकालिकाः ।

संस्कृतं सचिसंयोग-फलं;

विसंयोगः (= प्रतिसंख्या निरोधः) फलं यस्य, तादृशं संस्कृतं
कारण-हेतुः ।

नाऽसंस्कृतस्य ते ॥५५॥

असंस्कृतस्य न कारणं (= हेतुः) नापि फलं (= विपाकः) ।

विपाकः फलमन्त्यस्य;

अन्त्यस्य विपाकहेतोः फलं विपाकः ।

पूर्वस्याधिपतं फलम् ।

कारणहेतोः फलं आधिपतम् (अधिपतिभावः) । (चक्षुरिन्द्रि-
यस्य रूपविज्ञान आधिपत्यम् ।)

सभाग-सर्वत्रगयोः निष्यन्दः;

सभागस्य सर्वत्रगस्य च हेत्वोः निष्यन्दः फलं, यतः, तयोः
फलं तत्कारणेन सह गतम् (२ : ५७; ४ : २५) ।

पौरुषं द्वयोः ॥५६॥

सहभू-संप्रयुक्त हेत्वोः पुरुषकारफलमेव फलम् ।

विपाकोऽव्याकृतो धर्मः सत्त्वाख्यो व्याकृतोद्भवः ।

विपाकोनिवृताव्याकृतो धर्मः, स एव सत्यनाम्नाप्युच्यते ।
च व्याकृताजातः ।

निष्यन्दो हेतुसदृशः;

हेतु-समानं फलं निष्यन्दः ।

१. सभाग-हेतुः न सर्वत्रगहेतुः, यथा सर्वत्रगा दोषा रागादय
स्वनिकायस्य दोषवाहकत्वात् ।

२. सर्वत्रग-हेतुर्नास्ति सभागहेतुः; यथा—सर्वत्रगा दोषा अन्यं
न्यनिकायस्य दोषवाहकत्वात् ।

३. सर्वत्रग हेतुर्युगपदेव सभागहेतुरपि, यथा—सर्वत्रगा दोषा
स्यविशेष-निकायस्य, दोषानयनात् ।

४. सर्वेऽन्ये हेतवो न सभाग-हेतवो न च सर्वत्रगहेतवः ।

विसंयोगः क्षयो विद्या ॥५७॥

विद्या (= प्रज्ञया = प्रतिसंख्यया) क्षयः (= निरोधः) = विसं
योगः (= प्रतिसंख्याननिरोधः) ।

यद्बलाज्जायते यत्तन् फलं पुरुषकारजम् ।

यद्बलाद् यत् फलं जायते, तत् तस्य पुरुषकारजमुच्यते । यथा
कामधातो चित्तस्य पौरुषफलं प्रथमध्यानप्राप्तिः, तत्प्रयोगचित्ताद्वा
द्वितीयध्यानप्राप्तिः, प्रथमध्यानभूमौ चित्तस्य पुरुषकार-फलम् ।

अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम् ॥५८॥

संस्कृतधर्मस्य एव अधिपतिफलं सदृशधर्मः, ततः पूर्वतनं
धर्मं त्यक्त्वा । यथा—दन्तमयं यस्तु शिलिपनो ऽधिपतेष्व पुरुषकार-
फलम् ।

वर्तमानाः फलं पंच गृह्णन्ति;

विद्यमानाः पंच हेतवः फलमुपगृह्णन्ति, नन्वतीताऽनागताः ।

द्वौ प्रयच्छतः ।

वर्तमानायेव सदृशं संयुक्तौ फलं दत्तः ।

वर्तमानाऽभ्यनीनौ द्वायेकोऽतीतः प्रयच्छति ॥५९॥

इन्द्रियनिर्देशः ।

ताम-सर्वप्रगौ श्रुतौत-प्रत्युत्पन्नौ फलं दत्तः । विपाकहेतुरेको-
न फलप्रदः ।

क्लेशा विपाकजाः शेषाः प्रथमार्या यथाक्रमम् ।
विपाकं सर्वगं हित्वा तौ सभागं च शेषजाः ॥६०॥

चित्त-वैत्तास्तवाऽन्ये च सम्प्रयुक्त-रु-चर्जिताः ।
विपाकजाः—(१) क्लिष्टाः; (२) विपाक हेतुतो जाताः
(३) शेषाः; (४) प्रथम परिशुद्धाः (श्रोत प्रापन्न चित्त

वैत्ताः) इति अन्वयः । तत्र (१) क्लिष्टा विपाक हेतुमन्तरा ऽन्यान्
पंच हेतून् उत्पादयन्ति; (२) विपाकजाः सर्वगहेतुं परिवर्ज्यान्
प्रथमार्या सभाग-सर्वग-हेतुद्वयं परिवर्ज्य अन्यान् चतुरः; (४)
रुचिणः संभारताः चित्तवैत्तमिहा धर्मा अपि पूर्वयन् चतुर्धा विभ-
क्ताः सम्प्रयुक्त-हेतुं एकं अन्यमपि परिवर्ज्येतेषान् उत्पादयन्ति, तथा
च (१) चतुरः; (२) चतुरः; (३) शीन, (४) द्वौ ।

अन्वयः प्रत्यया उक्ताः

हेतुप्रत्ययः, समनन्तरप्रत्ययः, शालन्तरप्रत्ययः, अधिगति-
प्रत्ययश्च ।

हेतुप्रत्ययः पंच हेतवः ॥६१॥

पंच हेतवो हेतुप्रत्ययाः ।

चित्त-वैत्ता अपरमा उत्पन्नाः समनन्तराः ।
अधिगतिः प्रत्युत्पन्नाः चित्त-वैत्ताः समनन्तर-प्रत्ययाः । इति

हेतुप्रत्ययानाम् अन्वयः । तत्र (१) क्लिष्टा विपाक हेतुमन्तरा ऽन्यान्
पंच हेतून् उत्पादयन्ति; (२) विपाकजाः सर्वगहेतुं परिवर्ज्यान्
प्रथमार्या सभाग-सर्वग-हेतुद्वयं परिवर्ज्य अन्यान् चतुरः; (४)
रुचिणः संभारताः चित्तवैत्तमिहा धर्मा अपि पूर्वयन् चतुर्धा विभ-
क्ताः सम्प्रयुक्त-हेतुं एकं अन्यमपि परिवर्ज्येतेषान् उत्पादयन्ति, तथा
च (१) चतुरः; (२) चतुरः; (३) शीन, (४) द्वौ ।

[धर्मा शालन्तरेण सर्वे]:

सर्वप्रयुक्त-हेतुप्रत्ययाः सर्वे एव धर्मा शालन्तर-प्रत्ययाः । इति
अन्वयः । तत्र (१) क्लिष्टा विपाक हेतुमन्तरा ऽन्यान्
पंच हेतून् उत्पादयन्ति; (२) विपाकजाः सर्वगहेतुं परिवर्ज्यान्
प्रथमार्या सभाग-सर्वग-हेतुद्वयं परिवर्ज्य अन्यान् चतुरः; (४)
रुचिणः संभारताः चित्तवैत्तमिहा धर्मा अपि पूर्वयन् चतुर्धा विभ-
क्ताः सम्प्रयुक्त-हेतुं एकं अन्यमपि परिवर्ज्येतेषान् उत्पादयन्ति, तथा
च (१) चतुरः; (२) चतुरः; (३) शीन, (४) द्वौ ।

चित्त-वैत्ता अपरमा उत्पन्नाः समनन्तराः ।
अधिगतिः प्रत्युत्पन्नाः चित्त-वैत्ताः समनन्तर-प्रत्ययाः । इति
अन्वयः । तत्र (१) क्लिष्टा विपाक हेतुमन्तरा ऽन्यान्
पंच हेतून् उत्पादयन्ति; (२) विपाकजाः सर्वगहेतुं परिवर्ज्यान्
प्रथमार्या सभाग-सर्वग-हेतुद्वयं परिवर्ज्य अन्यान् चतुरः; (४)
रुचिणः संभारताः चित्तवैत्तमिहा धर्मा अपि पूर्वयन् चतुर्धा विभ-
क्ताः सम्प्रयुक्त-हेतुं एकं अन्यमपि परिवर्ज्येतेषान् उत्पादयन्ति, तथा
च (१) चतुरः; (२) चतुरः; (३) शीन, (४) द्वौ ।

चित्त-वैत्ता अपरमा उत्पन्नाः समनन्तराः ।
अधिगतिः प्रत्युत्पन्नाः चित्त-वैत्ताः समनन्तर-प्रत्ययाः । इति
अन्वयः । तत्र (१) क्लिष्टा विपाक हेतुमन्तरा ऽन्यान्
पंच हेतून् उत्पादयन्ति; (२) विपाकजाः सर्वगहेतुं परिवर्ज्यान्
प्रथमार्या सभाग-सर्वग-हेतुद्वयं परिवर्ज्य अन्यान् चतुरः; (४)
रुचिणः संभारताः चित्तवैत्तमिहा धर्मा अपि पूर्वयन् चतुर्धा विभ-
क्ताः सम्प्रयुक्त-हेतुं एकं अन्यमपि परिवर्ज्येतेषान् उत्पादयन्ति, तथा
च (१) चतुरः; (२) चतुरः; (३) शीन, (४) द्वौ ।

निदध्यामाने धर्मे ङी सहभू संप्रयुक्तकहेतू कारित्रं (कार्यं) कुहनः ।
त्रयः ।

जायमाने;

जायमाने धर्मे त्रयः (सहभू-सर्वत्रय-विपाक) हेतयः कारित्रं
कुर्वन्ति ।

ततोऽन्यौ तु प्रत्ययौ तद्विपर्ययात् ॥६३॥

अन्यौ (आलम्बनाऽधिपति-प्रत्ययौ) समनन्तरा-ऽऽलम्बना-
ऽधिपति-प्रत्यय-प्रतिलोमतः कार्यं कुहनः ।

चतुर्भिश्चैत्ता हि;

चित्त-चैत्ता हि चतुर्भिः (सर्वैः) प्रत्ययै रन्पद्यन्ते ।

समापत्तिद्वयं त्रिभिः ।

शास्त्रिक-निरोध-समापत्ति-द्वयं हेतु समनन्तरा-ऽधिपति प्र-
त्ययै उत्पद्यते ।

दाभ्यामन्येतु जायन्ते;

संस्कारा रूपिणो धर्माश्च (अन्ये) हेत्व-धिपतिप्रत्ययाभ्यां
जायन्ते ।

नेश्वरादेः क्रमादिभिः ॥६४॥

ईश्वरादेः (महादेव-वासुदेवादिभ्यः), क्रमादिभिर्वा न तेषां
उत्पत्तिः ।

द्विधा भूतानि तद्वेतुः;

चत्वारि महाभूतानि (पृथिवी, आप, तेजः, वायुः) संस्कार-
रूपभेदात् द्विविधानि, तेषां हेतुद्विविध , समाग सहभू भेदात् ।

[भौतिकानां तु पंचधा] ।

भौतिकानां गन्धादीनां महाभूतानि पंचधा हेतयः जनन-निध्र-
यहेतु-प्रतिष्ठो-पलम्भो-पर्युदण हेतुभिः ।

[त्रिधा भौतिक मन्योर्न्य];

सहभू-समाग विपाक हेतु रूपेण भौतिकं गन्धादिकं अन्योर्न्यं
तुभूतम् ।

इन्द्रिय-निर्देशः ।

भौतिकं एकधा (विपाकहेतुना) एव भूतानां हेतुः ।
 [भूतानां] एकधैव तत् ॥६५॥

कुशलाऽकुशलं कामे निवृतानिवृतं मनः ।
 रूपाऽऽरूप्ये ष्वकुशलात् अन्यत्र [द्वे छानास्त्रवे] ॥६६॥
 कामघातौ कुशलं, अकुशलं, निवृता (= क्लिष्ट) ऽव्याकृतं, अनि-
 वृता (= ऽक्लिष्ट) ऽव्याकृतं चेति चतुर्विधं चित्तम् । रूप घातौ आरू-
 प्यघातौ च अकुशलं वर्जयित्वा त्रिविधम् । द्वे च अनास्त्रवे चित्ते
 शैलं अशैलं चेति ।

[कामे शुभचित्तान्नव 'चित्तान्यष्टभ्य एव तत् ।
 (शुभं दशभ्यः) तस्माच्चत्वारि [निवृतं तथा] ॥६७॥

अष्टभ्यो ऽनिवृतं; सप्त चित्तानि तदनन्तरम् ।
 कामघातौ कुशलचित्तान्नव चित्तानि प्रादुर्भवन्ति—(१-४)
 मघातोश्चत्वारि (२ : ६६), (५-६) रूपघातोः द्वे, (७) आरू-
 प्यघातोरेकं, (= ६) शैलान्-ऽशैले (निरास्त्रवे) च । तद्य कुशलचित्तं
 अकुशलं (= निवृताव्याकृतं) चित्तं दशभ्यः (अनास्त्रव व्यतिरिक्ते
 भ्यः सर्वेभ्यः) चित्तेभ्यः । तस्मात् चाकुशलान् कामाघातुगता
 चत्वारि निवृतचित्तानि जायन्ते । तथैव पंचभ्यः (काम घातोः
 अकुशल + १ रूपघा० अकुशल) अनिवृताव्याकृतम् । अनिवृताव्या-
 कृतानन्तरं सप्तचित्तानि (४ काम + २ रूप + १ आरूप्यनिवृता
 कृत) ।

[एकादश शुभाद्रूपे तन्नव समनन्तरम् ॥६८॥
 अष्टभ्यो/निवृतं, तस्मात् षट्कमनिवृतं त्रयात्
 ततः षट्कं;

कुशलचित्ताद् रूपघातौ एकादश (आरूप्यघातोर्नि-
 वृतं विहाय सर्वाणि) चित्तानि; तदनन्तरं नव (आरू-
 प्यघातं, काम कुशल निवृताव्याकृतं चापि विहाय) । अ-
 कामक्लिष्ट + २ शैलशैलानि विहाय) निवृताव्याकृतं चि-

निवृत्ताभ्याहृतान् षट् चित्तानि (३ रूप + ३ काम कुशल-ऽकुशल-
निवृत्ताभ्याहृत = ६ विहाय) । रूपधातोः प्रयात् चित्तात् अनिवृत्ता-
भ्याहृतम् । अनिवृत्ताभ्याहृतान् षट्कं (३ रूप + ३ कामकुशल-
निवृत्ताभ्याहृत + १ आरूप्य निवृत्ताभ्याहृत) ।

इयं नीतिराभ्युपेऽपि शुभाश्रय ॥३६॥

चित्तानि, तद्भवेत् षट्काद्विहृतान् सप्त तत्राथा ।

१ इयमेव प्रक्रियाऽऽरूप्यधानापि (अनिवृत्ताभ्याहृतादिय
प्रयाचित्तादुत्पद्यते) । आरूप्यधातोरनिवृत्ताभ्याहृतात् षट् चि-
त्तानि (३ रूप + २ काम + १ आरूप्य) ।

२. कुशलाश्रय चित्तानि त्रयं [१ काम कुशल + २ (काम +
रूप) अनिवृत्ताभ्याहृत] वर्जयित्वा ।

३. षड्भ्यश्चित्तेभ्यः (३ आरूप्य + १ रूपकुशल + २ अनाश्रय)
कुशलम् ।

४. निवृत्ताभ्याहृतात् सप्त चित्तानि [३ आरूप्य + १ रूप
कुशल + २ काम द्विष्ट = निवृत्ताऽनिवृत्ताभ्याहृते) + १ रूपद्विष्ट] ।

५. निवृत्ताभ्याहृतं सप्तभ्यः, (२ कामद्विष्ट + १ रूपद्विष्ट +
२ अनाश्रय) पञ्चदशितेभ्य उत्पद्यते ।

[शैक्षं चतुर्भ्यः, एतस्मात्पंचाऽशैक्षंतु] पंचकात् ॥७०॥
तस्माच्चत्वारि [चित्तानि] ;

१. शैक्षं (= अनहंदायंपुद्गलचित्तं) चतुर्भ्यश्चित्तेभ्यः [१ शैक्ष
+ कुशल (काम + रूप + आरूप्य)] ।

२. एतस्मात् शैक्षात् पंच [१ शैक्ष + १ अशैक्ष + कुशल (काम +
रूप + आरूप्य)] ।

३. अशैक्षं तु पंचकात् ["]

४. तस्मात् अशैक्षात् चत्वारि [१ अशैक्ष + कुशल (काम +
रूप + आरूप्य)] ।

यादश तानि विंशतिः ।

विधा भिन्ना प्रायोगिकोपपत्तिलाभिकं शुभम् ॥७१॥

विपाकजै-र्यापथिक-शैल्पस्थानिक-निर्मितम् ।

चतुर्था व्याकृतं कामे [रूपं शैल्पिकवर्जितम्] ॥७२॥

१. द्वादश चित्तानि [१ कामाकुशल + (काम + रूप + आरूप्य)
(कुशल + निवृताव्याकृत + अनिवृताव्याकृत) + २ अनालय (= शैल
+ अशैल)] ।

२. कुशल (= शुभं) त्रैधातुयं, प्रायोगिकं (प्रयत्नासादितं)
उपपत्तिलाभिकं (जन्मतो लब्धं) चेति द्विधा भिन्ना;

२. विपाकजं पेर्यापथिकं, शैल्पस्थानिकं निर्मितं चेति चतुर्था
कामधातौ वर्णितं अनिवृता (= अक्लिष्ट) व्याकृतं चित्तम् ।

४. रूपधातो शैल्पस्थानिकं विहाय शोणि द्विधाभक्तानीतिपट् ।
एवं विंशतिः चित्तानि —

कामधातौ अष्टौ = [कुशल (प्रायोगिक + उपपत्तिलाभिक)
+ अकुशल + निवृताव्याकृत + विपाकज + पेर्यापथिक + शैल्पस्थानिक
+ अभिराफल] ।

रूपधातौ पट् = [कुशल (प्रायोगिक + उपपत्तिलाभिक) +
निवृताव्याकृत + विपाकज + पेर्यापथिक + अभिराफल (= निर्मित)] ।

आरूप्यधातौ चत्वारि = [कुशल (प्रायोगिक + उपपत्तिला-
भिक) निवृताव्याकृत + विपाकज] ।

अनालयचित्ते २ = (शैल + अशैल) ।

२० चित्तानि = (= काम + ६ रूप + ४ आरूप्य + २ अनालय) ।

क्लिष्टे त्रैधातुके लाभः पण्यां पण्यां द्वयोः;

१. कामे क्लिष्टे चित्ते लाभः पण्यां चित्तानां—[काम (कुशल +
अकुशल + निवृताव्याकृत) + (रूप + आरूप्य) (निवृताव्याकृत)
+ शैल] ।

२. रूपधातौ क्लिष्टे चित्त पण्यां—[काम (निवृताव्याकृत)
+ आरूप्यात्-रूपधातु-गत (कुशल + निवृताव्याकृत + अनिवृता
व्याकृत) + आरूप्य गत (निवृताव्याकृत) + शैल] ।

३. आरूप्यधातौ क्लिष्टे चित्ते द्वयोः—[आरूप्य (निवृताव्या-
कृत) + शैल] ।

शुभे ।

त्रयाणां रूपजे ;

रूपघातौ कुशले चित्ते त्रयाणां चित्तानां लामः—
निवृताभ्याहत (काम + रूप)] ।

शैले चतुर्णां

शैले प्रथमचित्ते (दुःखे धर्मज्ञानशान्तिरिति)
लामः चतुर्णां चित्तानां—[शैल + अनिवृताभ्याहत (५
+ आरूप्य (कुशल)] ।

तस्य चाधिके ॥

तस्य शैलचित्तस्य लामोऽन्येषु चित्तेषु अनुभूयमाने
हत चित्तेषु ह्यभ्याहतचित्तानामुत्पत्तिः ।

(इतीन्द्रिय-निर्देशः) ।

(समाप्तं द्वितीयं कोशखण्डम्) ।

तृतीयकोशस्थानम् ।

(लोकधातुनिर्देशः)

नरक-प्रेत-तिर्यञ्चो मानुषाः पङ्क्तिवौकसः ।

कामधातुः

नरकलोकः, प्रेतलोकः, तिर्यक्लोकः, मानुषलोकः, पङ्क्ति देवाः
(चातुर्माहात्म्य-प्रयश्चिद्य-याम तुषित-निर्माणरति-परनिमित्त
पशुर्निन इति देवाः) इमे दश लोकाः कामधातुराधेन गृह्यन्ते ।

स नरक-द्वीपभेदेन विंशतिः ॥ १ ॥

नरका इष्टौ ; संजीव-कालमुद्र-संघा १-रौरव-महारौरव-तपन
प्रज्ञापना-ऽश्विचयः) । द्वीपाः चत्वारः - जम्बूद्वीप-पूर्वविदेहा-
ऽवर्णादानादी-उरुह्वयः । इत्थं नरक-द्वीपभेदसंग्रहेण (= + ४)
द्वादश + पङ्क्ति देवलोकाः + प्रेत-तिर्यञ्च इति चत्वारः) सर्वे द्वाविंश-
संख्यायाः कामधातुराधेन गृह्यन्ते ।

ऊर्ध्वं सप्तदशस्थानो रूपधातुः

कामधातोः ऊर्ध्वं सप्तदशभिः स्थानैः युक्तो रूपधातुः संज्ञायते ।
तानि च सप्तदश स्थानानि—

पृथक् पृथक् ।

ध्यानं त्रिभूमिकं तत्र चतुर्थं त्वष्टभूमिकम् ॥ २ ॥

तत्र पृथक् पृथक् पदैश्चिन्निभू स्थाने प्रयोगलोकाः, तद्यथा—प्रथम-
स्थाने ब्रह्मादिह-ब्रह्मदुरोहित-महाप्रणलोकाः; द्वितीयस्थाने परि-
श्राना-ऽन्ननाशाना-ऽऽनन्दरलोकाः; तृतीयस्थाने परिचयुना-ऽऽनना-
ऽन्न-ऽन्ननाशाना लोकाः । चतुर्थं स्थानं तु ऊर्ध्वभूमि-युक्तम् । तथा हि,
महाप्रण-दुर्ध्वप्रण-दुर्ध्वकाल-दंष्ट्रदुर्ध्वद्विधा (इदृशा ऽन्न-
ऽन्न-ऽन्ननाश-ऽन्ननाशः) चतुर्षु स्थानेषु सर्वे सप्तदश लोकाः
सप्तदश स्थानानि ।

आरूप्यवानुत्थानः,

आरूप्यपातो मृतो वेऽन्तिमे च स्थानभेदो नास्ति ।

उपपत्त्या अनुविधः ।

सत्ताक्रमेण शरीरो भेदा यत्कं शक्या, ते च आकाशानन्वयत - विज्ञानानन्वयायतना - ऽऽकिञ्चन्यायतन मैयसज्ञानासंज्ञानानीति ।

निकायं जीविनं चाऽत्र निश्चिना चिरा-मन्तनिः॥३॥

अत्र च आरूप्य शतो, चिरमन्तानो विज्ञानमन्तानः (एतदुपपत्त्याद्यो) निकाये समागतया जीविनीन्द्रिये च निश्चिआधिनो भवति । यतस्तत्र शरीरादेरभावः ।

नरकादि-स्यनामोक्ता गतयः पञ्च तेषु;

तेषु त्रिषु धातुषु नरक-वेत-तिर्यङ् मानुष-देवनामभिदत्तपञ्च गतयः ।

नाः ।

अस्तिष्ठाव्याकृता एव सन्धाख्या नान्तराभवः ॥४॥

साध्य पञ्च गतयो विपाकतो ऽस्तिष्ठाव्याकृता एव सन्ति सत्त्वाख्या सन्धनिष्ठासलोका अन्तराभव च न गतिषु परिगण्यतः अतएव गतीनां संख्या धातूनां स्थानक्रमेण न पञ्चाधिका ।

नानात्वकायसंज्ञाश्च नानाकायैकसंज्ञिनः ।

विपर्ययाद्यैककायसंज्ञाश्चाऽरूपिणस्त्रयः ॥५॥

विज्ञान-स्थितयः सप्त;

विज्ञानस्य (अन्यत्र दर्शने जीवपदवाच्यस्य) सप्तस्थितयः सन्ति ।

१—काये संज्ञार्या च भेदा, यथा मनुष्याः, कामधातौ चातुर्लोकाराजिकादयः पञ्च-देवाः, रूपधातौ प्रथमध्याने ब्रह्मपुरोहितद्वाराद्वयस्थाने द्वे. एतेषां मद्यानां लोकानां सत्त्वाः वायतो नामतश्चरस्परं मिथ्याः ।

२—काये नाना, परं नास्ति एकः, यथा, प्रथमध्याने प्रऽ-

३—विपर्ययात् पूर्वस्य नास्ति नाना, काय एकः; यथा आम-
स्वरा देवाः ।

४—नास्ति एकः काये च एकः; यथा शुभशुक्ला देवाः ।

५—७ अरूपिण आरूप्यधातौ स्थिताः प्रथमास्त्रयः आकाशा-
नन्त्यायतन-विज्ञानानन्त्यायतना-ऽकिञ्चन्यायतन संज्ञकाः ।

शेषं तत्परिभेदवत् ।

शेषं अवशिष्टं अपाय (नरक-प्रेत-तिर्यक्) चतुर्थध्यानाऽऽरूप्यस्य
चतुर्थे (नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं भवाग्रसंज्ञकं) ति । अत्र विज्ञानतः परि-
भेदेन सत्त्वानां स्थितिः । अपाये दुःखा वेदना विज्ञानं निहन्ति ।
चतुर्थध्यानेऽसंज्ञिसमापत्या, भवाग्रे निरोधसमापत्या च विज्ञानं
निहतं तिष्ठति । अतो विज्ञानतो भेदेन स्थितिः ।

भवाग्रा-ऽसंज्ञिसत्त्वाश्च सत्त्वावासा नव स्मृताः ॥६॥

भवाग्रं भवे = उत्पत्तौ सर्वतोऽग्रं, त्रिषु हि धातुषु आरूप्यधातुः
सर्वश्रेष्ठः, तत्रापि सर्वोत्तमं नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं, अतस्तस्य भवा-
ग्रमिति संज्ञा । असंज्ञि सत्त्वाः चतुर्थध्याने अष्टौ, इति भवाग्रेण सह
नव इमे सत्त्वावासाः = सत्त्वानां आवासाः, यत एषु सत्त्वा वस्तुका-
मतया एव वसन्ति ।

अनिच्छावसनं नान्ये;

अन्ये सत्त्वावासा न उच्यन्ते, यतस्तत्र अनिच्छया सत्त्वानां
[आवासो भवति, यथाऽपायगतिषु नरकादिषु यन्धनागारवत् अनि-
च्छया वासः ।

चतस्रः स्थितयः पुनः ।

पुनरपि स्थितयः चतुर्धा विभक्ताः, यथा रूपोपगा विज्ञान
स्थितिः, वेदनोपगा, संज्ञोपगा, संस्कारोपगा च ।

चत्वारः सास्त्रवाः स्कन्धा स्वभूमावेव;

आत्मवसहिताः चत्वारः रूप-वेदना-संज्ञा-संस्कार-संज्ञकाः
स्कन्धाः स्व स्वभूमौ एव भवन्ति ।

केवलम् ॥७॥

विज्ञानं न स्थितिः प्रोक्तं;

केवलं विज्ञानं तु भगवता बुद्धेन न स्थितिः प्रोक्तम् ।
 हि चत्वारो विज्ञान-स्थितय आदिष्टाः । विज्ञानं स्वभूमिकया तृणया सत्त्वं, कृत्स्नं सर्वसन्तानगतम् ।

चतुः कोटिस्तु संग्रहे ।

संग्रहे चतस्रः कोटयो भवन्ति । यथा—

१—विज्ञानं सप्तसु संगृह्यते, चतसृषु न स्थानमस्य ।

२—विज्ञानमन्तरेण अणायगनीनां चत्वारः स्कन्धाः, चतुर्ध्यानां भवाप्रं च चतसृषु संगृहीतानि

३—चत्वारः स्कन्धाः सप्तसु विज्ञानस्थित्यु, चतसृषु संगृहीताः ।

४—अन्ये धर्माः (अणाय गत्वादीनां विज्ञानं, अनाश्रया धर्माश्च) न सप्तसु न चतसृषु विज्ञान स्थित्यु संगृहीताः ।

चतस्रो योनयस्तत्र सत्यानामण्डजादयः ॥२॥

अण्डज-जगज्ज-संश्लेषज-उपपादुकेति चतस्रो योनयः साक्षात् भवन्ति ।

चतुर्धा नर-निर्यञ्चः;

मनुष्याः तिर्यञ्चः चतुर्धा अपि जायन्ते । तत्रथा अण्डजो शैलो परीक्षितामानो बौद्धाण्डजो जातो, शृगारमानुः विद्यालयाया इति श्रुत्याः, पद्यालयाय पंचगतपुत्राश्च ध्यन्ते, जगज्जगता इदानीं सर्वे एव, संश्लेषज मन्त्राण्युक्त-पद्याक-कपालमालिन्या-ध्यायान्यादयः उपपादुकाः कलाशस्त्रे जायमाना मन्था ।

निर्यञ्चाऽपि चतुर्धा जायन्ते, यथा अण्डजाः पञ्च-मरीचुणा-दयः, जगज्जगताः पशवः, संश्लेषज मन्त्रुणादयः, उपपादुकाः पर्व-शस्त्रे शूलमादयः, नागा गरुडाद्योपपादुका अपि ।

नारका उपपादुकाः ।

नरक जायमानाः सर्वे एव साक्षा उपपादुका एव ।

अन्नगामय-देवाश्च;

नारकवन् अन्नगामयाः (= मृतगरीरे विहाय परिप्रदीप्यमाण

तिं प्रहीतुं मार्गं यतमाना विज्ञानसन्ततयः) देवाश्च उपपादुका
भवन्ति, न अण्डज-जरायुज-संस्वेदजाः ।

प्रेता अपि जरायुजाः ॥ ६ ॥

प्रेता जरायुजाः, अपि-शब्देन उपपादुका अपि भवन्ति । तत्र
लेषु उपपादुका योनिर्ये अत्रिसाधारणा ।

मृ-यू-पपत्ति-भवयोरन्तरा भवतीह यः ।

गन्ध-देशाऽनुपेतत्त्वात् नोपपत्तोऽन्तराभवः ॥१०॥

मृत्युभवात् अन्तरं उत्पत्तिभवात्प्राक् (पूर्वशरीरं न्यक्त
शरीरान्तर-प्रज्ञात् प्राक्) यो भवः = स्थितिः सोऽन्तराभवः (इत्ये
रन्तराल भावात्), गन्तव्य-स्थानं यतो न गच्छेत्, अत्र उन्मथः
(= उपगतः = उत्पन्नः) इति न वक्तुं शक्यते ।

ग्रीहि-सन्तान-साधर्म्याद् अविच्छिन्न-व्येदिवः ।

ग्रीहीनां सन्ततिः यथा अविच्छिन्ना सन्ति नास्ति, तद्वद्व्ये-
दविरपि अविच्छिन्ना एव भवितुमर्हति । नन्वेतन्नाम विच्छेदशब्दे,
न तत्रोद्यमु-पत्तिरिति वक्तुं शक्यम् ।

प्रतिदिन्यं अग्निदत्त्वात्, असाम्याद्येन अग्निम् ॥११॥

केचन शास्त्रार्थं एदन्ति, यथा प्रतिदिनं अग्निदत्तं सन्ना
मेन अग्निदत्तद्वयोरपि जायते, तथा सद्योऽग्निदत्तं सन्ना
एव अग्निदत्तमय-सन्तति-द्वारा सन्नामेन सन्नामेन । अत्र
प्रतिदिन्यं न एतन्न उपेत्य एहीतुं सन्नामेन अग्निदत्तं सन्नामेन
अग्निदत्तं भवति, न एतद्विरहितस्य अग्निदत्तं सन्नामेन
साधर्म्यात्साधर्म्ये साधर्म्येति नास्ति ।

सर्वे वायु उपाभावात् ;

एवमेव इति विदुः प्रतिदिन्यं अग्निदत्तं सन्नामेन सन्नामेन
एतन्न एव अग्निदत्तं सन्नामेन सन्नामेन सन्नामेन सन्नामेन
प्रतिदिन्यं सन्नामेन सन्नामेन सन्नामेन सन्नामेन सन्नामेन

(निम्न-विच्छेद-व्येदिवः)

विम्बस्य न प्रतिविम्बं सन्नतिभूतं, तेनाप्युदाहरणं सायणम्
दर्पणविम्बाभ्यां द्वाभ्यां हेतुभ्यां प्रतिविम्बं जायते (तत्र प्रया
दर्पणम्) । भयोद्भये एकमेव कारणं एकस्मिन् क्षणे तिष्ठति । मृत्यु
स्थितिः, उत्पत्तिस्थितिर्या । इत्थं प्रतिविम्ब-सिद्धान्तः सदोष इति
मृत्युत्पत्त्यन्तरालेऽन्तराभवः स्वीकर्तव्य एव ।

कण्ठोक्तेश्चाऽस्ति ;

एककण्ठेनाऽपि भगवता सप्तभयाः, नरक-तिर्यग्योनि-प्रेत-देव
मनुष्य-कर्मा-ऽन्तराभया उक्ताः, अतोऽपि ।

गन्धर्वः ;

स अन्तर्गमय एव गन्धर्वः, तथाहि मृते—'इष मातापितरं
च सन्निपतिता होन्ति, माता च उतुनी होति, गन्धर्वो च पच्यु
पच्यतो होति । एवं निशं सन्निपाता गण्डमस्य अयकन्ति होति'
(मग्निभूम निकाये ३ : २ : ६ : ५)

पञ्चोक्तेः ;

मृते पञ्च कथनादपि अन्तरा भयगिद्धिः, तद्यथा अन्तरार्थं
निर्वायी, उपरःपरिनिर्वायी, अनभिसंस्कारपरिनिर्वायी, सामि
संस्कारपरिनिर्वायी, ऊर्ध्वधोता च । अत्र प्रथमोऽन्तरा परिनिर्वायं
साधोति अन्तराभवम् ।

गतिमृत्तः ॥१२॥

गति मृते भगवता सप्त महापुरुषाणां गतय उक्ताः, नत्र अन्तर
परिनिर्वायिनो, आयु प्रमाणाभवे देवमयीगान्तरे या ये श्रेयाः
प्रवृत्ति । इतोऽपि ।

एकक्षेपाद् अस्माद्यैष्यत्पूर्वकाल-भयाकृतिः ।

असौ अन्तर्गमयमयः, एकस्य मयकारक कर्मणः निक्षेपात्,
यैष्यत् (अन्तर्गमे), पूर्वकालमरे यावती आकृतिः, गारुडीमेव
धारयति ।

स पुनर्मरणान्पूर्व, उत्पत्तिक्षणात्परः ॥१३॥

स च पूर्वकाल भवः, मृत्युक्षणात्पूर्वं, उपपत्तिक्षणात्परं च भवति ।

भवाः- अन्तराभवः (मरणोपपत्तिभयोरन्तराले वर्तमानाः पञ्च स्कन्धाः), उपपत्तिभवः (गन्धप्रवेशात् प्रति सन्धि- [कोश. ३ : १ =] पर्यन्तं), पूर्वकालभवः (उपपत्ति भवानन्तरं मरणभ- पर्यन्तं स्कन्धाः), मरणभवः (गन्ध क्षणानन्तरं अन्तराभवपर्यन्तं, च ।

स जाति-शुद्धदिव्याङ्गि-दृश्यः

स अन्तराभवस्तत्रः समागजातीयकैः अन्तरान्तराभवाः सन्तः सुविशुद्धदिग्गनेवैश्व द्रष्टुं शक्यः । शब्देषु, विचिकित्सा एतन्निहार- कारदौपत्य-स्वभावनिर्द्धौ-इत्याऽप्यारम्भवीर्यै-नित्य-द्वन्द्वितन्वना- नास्वसंगा-ऽभिवरण-ऽतिशयादिव्याप्तौ-दि एकादश अक्षरात्तन्वति, तैर्विहितं चतुः सुविदुषं भवति ।

कर्मद्विवेगवाद् ।

स अन्तराभव सत्वः कर्मणः हृदिक्लेद वेगेन युक्तो भवति मार्गगमने ।

सकलांशः

तदाऽयं सकलैरिन्द्रियैः संयुक्तो भवति ।

अनिशवाद् :

तदा च अविच्छिन्नं रहितो भवति ।

असिद्ध

यदुच्यतेऽयं तदाः अयं अयं

स अन्तराभवस्तत्रः समागजातीयकैः

निरुद्धाः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः

विशुद्धदिग्गनेवैश्व द्रष्टुं शक्यः

शब्देषु, विचिकित्सा एतन्निहार-

(मरणभ- पर्यन्तं) स्कन्धाः ।

स च पूर्वकाल भवः, मृत्युक्षणपूर्व, उपपत्तिक्षणात्परं च भवति ।

भवाः- अन्तराभवः (मरणोपपत्तिभयोरन्तराले वर्तमानाः पञ्च स्कन्धाः), उपपत्तिभवः (गम्यप्रवेशात् प्रति सन्धि- [कोश. ३ : १=] पर्यन्तं), पूर्वकालभवः (उपपत्ति भवानन्तरं मरणभयपर्यन्तं स्कन्धाः), मरणभवः (गम्य क्षणानन्तरं अन्तराभवपर्यन्तं, च ।

स जाति-शुद्धदिव्याक्षि-दृश्यः;

स अन्तराभवसत्त्वः समानजातीयकैः अन्यैरन्तराभविकैः सत्त्वैः सुविशुद्धदिव्यनेत्रैश्च द्रष्टुं शक्यः । शेषेषु, विचिकित्साऽमनसिकार-कायदौष्टुल्य-स्त्यानमिद्धौ-द्धत्याऽन्यारम्भवीर्यो-द्धित्य-लुम्बितस्वना-नात्त्वसंज्ञा-ऽभिज्ञरसाऽनिध्यायित्वानोति एकादश अपक्षालनानि, तैर्धर्जितं चक्षुः सुविशुद्धं भवति ।

कर्मद्विवेगवान् ।

स अन्तराभव सत्त्वः कर्मणः ऋद्धिबलेन वेगेन युक्तो भवति मार्गगमने ।

सकलोक्षः;

तदाऽयं सकलैरिन्द्रियैः संयुक्तो भवति ।

ऽप्रतिघवान् ;

तदा च प्रतिद्वन्द्वि रहितो भवति ।

अनिवर्त्यः;

धनुर्विभुक्तशरवत्, अयं मार्गात् निवर्तितुं अशक्यः ।

स गन्धभुक् ॥१४॥

स अन्तराभवसत्त्वो गन्धं भुङ्क्ते । गन्धं भोक्तुं अर्थात् गच्छतीति निरुक्त्या गन्धर्व संज्ञा तस्यापरा ।

विपर्यस्तमतिर्याति गतिदेशं रिरंसया ।

भोगवृष्णया विपर्यस्तमतिः विरुद्धबुद्धिः रमणेच्छया गतिदेशं (शरीरान्तरं) गच्छति ।

विभ्रम्य न प्रतिविभ्रं मलतिभूतं, तेनाप्युदाहरणं सायद्यम् ।
 दर्पणविभ्राम्यां छात्र्यां हेतुभ्यां प्रतिविभ्रं जायते (तत्र प्रधानं
 दर्पणम्) । भयोऽप्ये एकमेव कारणं एकस्मिन् क्षणे तिष्ठति । मृगु-
 म्भित्तिः, उपसिक्तियतितां । एवं प्रतिविभ्र-सिद्धात्तः सदोप इति
 मृगुपयत्तराले उत्तराभयः स्वीकर्तव्य एव ।

कण्ठोक्तेऽभाज्जि ;

लकण्डेनाऽपि भगवता सातभयाः, तरक-तिर्यग्योनि-प्रेत-क्षेप-
 मनुष्य-कर्मा-उत्तराभया उक्ताः, अतोऽपि ।

गन्धर्व्यः ;

न अन्तराभय एव गन्धर्व्यः, तथाहि श्रुते—'इष मातापितरो
 न्य सर्प्रयतिता ह्योन्ति, माता न्य उमुनी होति, गन्धर्व्यो न्य वरुणु-
 यथितो होति । एवं तिस्रं सर्प्रियाता गण्डात्त आयस्यति होति'
 (मण्डिप निपाये ३ : २ : ६ . १)

पञ्चोक्तोः ;

एवं पञ्च कथनापि अन्तरा भयविधिः, तथापि अन्तरापि
 तिर्यगी, उपपत्तिरितिर्यगी, अन्तराभयान्तरितिर्यगी, साति
 अन्तराभयितिर्यगी, उर्यथात्ता न । अथ प्रथमाऽन्तरा भयितिर्यगी
 साप्रोति अन्तराभयम् ।

गतिमन्त्रः ॥१०॥

सति श्रुते भगवता एव महापुरुषाणां गतय उक्ता, तत्र अन्तरा
 तिर्यगीयता, अतः प्रमाणात्तत्र वैश्वाम्नीयान्तरं वा ये उक्ता
 प्रवर्तन्ते । इतिऽपि ।

गण्डेनाऽपि अन्तराभयान्तरात्काल-मयाश्रुतिः ।

अतो अन्तराभयस्य, तत्रैव अन्तराभयस्यैव तिर्यगात्,
 वेपथु (अन्तराभय), वृद्धेनाऽपि वाप्यी आहति, साप्यीमेव
 साप्यन्ति ।

इदं वृद्धेनाऽपि अन्तराभयान्तरात्काल-मयाश्रुतिः ॥११॥

स च पूर्वकाल भवः, मृत्युक्षणत्पूर्व, उपपत्तिक्षणत्परं च भवति ।

भवाः- अन्तराभवः (मरणोपपत्तिभयोरन्तराले घटमानाः पञ्च स्कन्धाः), उपपत्तिभवः (गम्यप्रवेशात् प्रति सन्धि- [कोश. ३ : १ =] पर्यन्तं), पूर्वकालभवः (उपपत्ति भवानन्तरं मरणभयपर्यन्तं स्कन्धाः), मरणभवः (गम्य क्षणानन्तरं अन्तराभवपर्यन्तं, च ।

स जाति-शुद्धदिव्याक्षि-दृश्यः;

स अन्तराभवसत्त्वः समानजातीयकैः अन्यैरन्तराभविकैः सत्त्वैः सुविशुद्ध दिव्यनेत्रैश्च द्रष्टुं शक्यः । ह्येषु, विचिकित्सा ऽमनसि कारकायदौष्ठुल्य-स्त्यानमिद्धी-श त्वाऽन्यारम्भवीर्यी-द्विहृद-छम्बितस्वना-नास्वसंज्ञा-ऽभिजन्माऽतिध्यायिन्वानांति एकादश अपक्षालनानि, तैर्वर्जितं चक्षुः सुविशुद्धं भवति ।

कर्मद्विवेगवान् ।

स अन्तराभव सत्त्वः कर्मणः ऋद्धिशलेन वेगेन युक्तो भवति मार्गगमने ।

सकलाक्षः;

तदाऽयं सकलैरिन्द्रियैः संयुक्तो भवति ।

ऽप्रतिघवान् ;

तदा च प्रतिद्वन्द्वि रहितो भवति ।

अनिवर्त्यः;

धनुर्विभुक्तशरवत्, अयं मार्गात् निवर्तितुं अशक्यः ।

स गन्धभुक् ॥१४॥

स अन्तराभवसत्त्वो गन्धं भुङ्क्ते । गन्धं भुङ्क्तुं अर्हति गच्छतीति निरुक्त्या गन्धर्थं संज्ञा तस्यापरा ।

विपर्यस्तमतिर्याति गतिदेशं रिरंसया ।

भोगवृत्त्या विपर्यस्तमतिः विरुद्धबुद्धिः रमणेभ्यः गतिदेशं (शरीरान्तरं) गच्छति ।

गन्धस्थानाभिकामोऽन्यः;

अन्यः स्वेदजः सत्वः गन्धेच्छुः, उपपादुकश्च स्थानेच्छुः तत्त-
च्छरीर गच्छति ।

ऊर्ध्वपादास्तु नारकाः ॥१५॥

नारकाः सत्त्वा ऊर्ध्वपादा भूत्वा नरकस्थानेषु गच्छन्ति ।
तथाहि—

“एते पतन्ति निरये उद्धपादा अयंसिगा ।

इसोनं अतिवृत्तारो संयतानं तपस्विनं ॥” (सुत्तनिपाते)

सम्प्रजानन् विशत्येकः तिष्ठत्यप्यपरोऽपरः ।

निष्कामत्यपि, सर्वाणि मूढो (हि) नित्यमएहजः ॥१६॥

गर्भावक्रान्तौ, एकः (चक्रवर्ती) सम्यक् जानन् गर्भे प्रविशति,
अपरः (प्रत्येकबुद्धः) प्रविशति तिष्ठत्यपि सम्प्रजानन्, अपरः (सम्यक्-
सम्बुद्ध) सम्प्रजानन् प्रविशति तिष्ठति निष्कामत्यपि गर्भात् । अगद-
जन्तु प्रवेशे स्थिति निष्क्रान्तिरूपाणि सर्वाणि कार्याणि असम्प्रजा-
नधेय सर्वदा करोति ।

गर्भावक्रान्तयस्त्रिभ्यः चक्रवर्तिस्ययं भुवान् ।

कर्म-ज्ञानो-भ्रमेण वा विशदत्याशयाक्रमम् ॥१७॥

पूर्वोक्ताः तिस्रो गर्भावक्रान्तयः

बुद्धस्य सम्यक्-सम्बुद्धस्य च भवन्ति

कर्मणो विशदत्याम् (= विशदत्याम्)

प्रवेशे-गम्बुद्धस्य

प्रवेशे स्थितौ च ज्ञानं

कर्मणो

न

नात्प्राम्निः

आग्नेति त्रिषो

नाम्नि ।

स्कन्धमात्रं तु कर्म-क्षेशाभि संस्कृतम् ।

अन्तराभव-सन्नत्या कुञ्चिमेति प्रदीपवत् ॥१८॥

कर्मभिः अविजादिक्लेशैश्च संस्कारमापन्नं पञ्चस्कन्धमात्रमेव,
अन्तराभवसन्नानकमेव गर्भं प्रविशति । इत्ये इत्यु उप्यजमानं विन-
श्यमानं अपि तत् स्कन्धपदकं, स्वसन्नानद्वारा, प्रदीपकलिकावत्
एकत्वं बोधयति ।

यथाऽऽक्षेपं क्रमाद्गृह्यः सन्तानः क्षेश-कर्मभिः ।

परलोकं पुनर्यातीति;

आधेया (कर्म) ऽनुष्ठानं, क्रमेण क्लेशैः कर्मभिश्च वृत्तिप्राप्ता
स्कन्धसन्नतिः, एषां शरीरं विहाय परलोकं पुनः गच्छति । तत्र
गर्भे क्रमाः—कलसं, अर्बुदं, पेयी, घनाः, प्रशाखः, ततो मनुष्यादि-
शरीरावृत्तिः ।

अनादि भव-व्यक्तकम् ॥१९॥

भवस्य जगन्तो यदिदं पदं, तद् अनादिरिति, कर्म ज्ञेयाना
मनादित्यात् ।

स प्रतीत्यस्तमुत्पादो षादशांगः त्रिकारणकः ।

पूर्वाऽपरान्तयोर्द्वे द्वे मध्येऽष्टौ परिपूरणाः ॥२०॥

स एव भवस्यकारणोऽयं प्रतीत्यस्तमुत्पादः । स च षादशभि
र्योगैर्बुधः, त्रिभिः कारणैश्च । तत्र षादश अंगानि—अदिजा-कर्मकार
विशाल-वासकस्य-पदापन्न-कर्म-पेरना-सुप्ते-पादान-भववृत्ति-
जगत्सन्नतिः । तत्र पूर्वोक्तेऽदिजा-कर्मकारी, अदशान्ते जाति-जग-
सन्ते, भावमाने रोगादि कर्तृ अंगानि परिपूरयति भवन्ति ।

तत्र द्वि, पूर्वोक्त द्वयं अर्थात्-विषयं, अदशान्तद्वयं अनागत
विषयं, अदशान्तद्वयं च प्रत्युत्पत्तिद्वयम् । अन्वय-आदी द्वयं
(१,२) अर्थात्-विषयः, तत्रः एतद्वयं (३-५) पूर्वोक्त द्वयं, तत्रः द्वयं
(६-१०) अनागत-विषयः-कारणं, अत्रैव द्वयं (११,१२) अनागत-
विषयः । अत्र अर्थात्-अदशान्तद्वयं अनागत-प्रतीत्यस्तमुत्पादो
विशालः ।

गन्धस्थानाभिकामोऽन्यः;

अन्यः स्वेदजः सत्वः गन्धेच्छुः, उपपादुकश्च स्थानेच्छुः तप्त-
च्छरीर गच्छति ।

ऊर्ध्वपादास्तु नारकाः ॥१५॥

नारकाः सत्त्वा ऊर्ध्वपादा भूत्वा नरकस्थानेषु गच्छन्ति ।
तथाहि—

“एते पतन्ति निरये उद्धपादा अवंसिरा ।

इमीनं अतिप्रसारो संवतानं तपस्सिनं ॥” (सुप्तनिपाते)

सम्प्रजानन् विशत्येकः तिष्ठत्यप्यपरोऽपरः ।

निष्कामत्यपि, सर्वाणि मूढो (हि) नित्यमएहजः ॥१६॥

गर्भावक्रान्तौ, एकः (चक्रवर्ती) सम्यक् जानन् गर्भं प्रविशति,
अपरः (प्रत्येकबुद्धः) प्रविशति तिष्ठत्यपि सम्प्रजानन्, अपरः (सम्यक्-
बुद्धः) सम्प्रजानन् प्रविशति तिष्ठति निष्कामत्यपि गर्भान् । अण्ड-
जन्तु प्रवेशे स्थिति निष्कान्तिरूपाणि सर्वाणि कार्याणि अमस्रजा-
नभ्रेण सर्वदा करोति ।

गर्भावक्रान्तपस्त्रिभ्रः चक्रवर्तिस्ययंमुद्याम् ।

कर्म-ज्ञानो-भयेषां या विशदत्वाद्यथाक्रमम् ॥१७॥

पूर्वोक्ताः तिष्ठो गर्भावक्रान्तयः क्रमशः चक्रवर्तिनः, प्रत्येक-
बुद्धस्य सम्यक्-बुद्धस्य च भवन्ति । तत्र चक्रवर्तिनोऽनेक जन्मसु
कर्मणो विशदत्वात् (= परिशुद्धभावात्) ज्ञानपूर्वको गर्भप्रवेशः ।
प्रत्येक-बुद्धस्य अभ्यासेनानेक जन्मसु ज्ञानस्यविशदत्वात् पूर्वत-
दन्वयनराश्याच्च प्रवेशे स्थितौ च ज्ञानं तिष्ठति । सम्यक्बुद्धस्य
अनेकजन्मसु कर्मणो ज्ञानस्य चेति उभयोर्विशदत्वात् तिष्ठोऽपि
गर्भावक्रान्त्या ज्ञान पूर्विका एव भवन्ति ।

नान्माम्नि;

आग्नेति नित्यो घृतः स्वपतोऽपिपरिणामधर्मा काश्चिद्
वदार्थो नाम्नि ।

स्कन्धमात्रं तु कर्म-क्षेत्राभि संस्कृतम् ।

अन्तराभव-सन्तान्या कृत्स्निभेति प्रदीपवत् ॥१८॥

कर्मभिः कृत्स्निभेति-शब्देन संस्कारमापद्यं पंचस्कन्धमात्रमेव, अन्तराभव-सन्तानयोर्गर्भं प्रविरति । इत्ये एतत् उपपन्नानं विन-
श्चिन्तानं रूपे तद् स्कन्धपदकं, स्वसन्तानद्वारा, प्रदीपकलिकावत्
पदकं बोधयति ।

यथाऽऽक्षेपं क्रमाद्बुद्धः सन्तानः क्षेत्र-कर्मभिः ।

परलोकं पुनर्यातीनिः

आक्षेपा (कर्म) ऽनुसारं, क्रमेण क्लेशैः कर्मभिश्च कृत्स्निप्रज्ञा
स्कन्धसन्ततिः, एकं शरीरं विहाय परलोकं पुनः गच्छति । तत्र
गर्भे क्रमोः—कललं, अर्जुनं, पेशी, घनः, प्रशाखः, ततो मनुष्यादि-
शरीरावृत्तिः ।

अनादि भव-चक्रकम् ॥१९॥

भवस्य जन्मनो यदिदं चक्रं, तद् आदिरहितं, कर्म क्षेत्राना
मनादित्वात् ।

स प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादशांगः त्रिकाण्डकः ।

पूर्वाऽपरान्तयोर्द्वे द्वे मध्येऽष्टौ परिपूरणाः ॥२०॥

स एव भवचक्ररूपोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादः । स च द्वादशभि
संगैर्बुक्तः, त्रिभिः काण्डैश्च । तत्र द्वादश अंगानि—अविद्या-संस्कार-
विज्ञान-नामरूप-पञ्चायतन-स्पर्श-वेदना-तृप्प्यो-पादान-भवजाति-
जरामरणानि । तत्र पूर्वान्तेऽविद्या-संस्कारौ, अपरान्ते जाति-जरा-
मरणे, मध्यभागे शेषाणि अष्टौ अंगानि परिपूरकानि भवन्ति ।

इत्र हि, पूर्वान्त-द्वयं अतीत-विषयं, अपरान्तद्वयं अनागत-
विषयं, मध्यस्थाष्टकं च प्रत्युत्पन्नविषयम् । इत्यच्च-आद्यौ द्वयं
(१,२) अतीतस्थितिः, तत्रः पञ्चकं (३-७) पूर्वस्य कार्यैः ततः द्वयं
(८-१०) अनागत-स्थिति-कारणं, चरमं द्वयं (११,१२) अनागत-
स्थितिः । इत्र कार्य-कारणभेदेन द्विधाऽपि प्रतीत्य समुत्पादो
विभज्यते ।

तत्र द्वादशसु अंगेषु—

पूर्वक्षेश-दशाऽविद्या ;

पूर्वजन्मसु ज्ञेशानां रागादीनां दशा (= अविद्या) एव अविद्या-
शब्दाख्या । ज्ञेशैरनुगता हि अविद्या परिजनैरिव राजा ।

संस्काराः पूर्वकर्मणः ।

तथैव पूर्वकर्मणां दशा संस्कार इत्युच्यते ।

सन्धिस्कन्धास्तु विज्ञानं ;

प्रतिमन्त्रिक्षणं (= उन्पत्तिक्षणं) योनिगताः पञ्चस्कन्धा

विज्ञानं पद्याख्याः ।

नामरूपं अतः परम् ॥२१॥

प्राक् पडापतनोत्पादात् ;

पडापतनानां (काय मनः-चक्षुः-श्रोत्र-घ्राणरसनानां) उत्प-
त्तिः । पूर्वं योनिगमनानन्तरं च पञ्चस्कन्धा नामरूप-नामानो भवन्ति ।

तत्पूर्वं त्रिक-सर्गमात् ।

इन्द्रिय विषय-विज्ञानानां परस्परसंगमात् सर्गस्य उत्पत्तिः, अतः
एव द्वादशसु अंगेषु सर्गात् पूर्वं पडापतनं उक्तम् ।

सर्गः;

इन्द्रिय (= चक्षुरादि)-विषय (= रूपादि) विज्ञाना (= अणु-
विज्ञानादि) नां एकत्र संयोगतः सर्गो जायते ।

प्राक् सृष्ट्व-दृग्वादि कारणा-ज्ञान-शक्तिः ॥२२॥

सृष्ट्व दृग्वादिकारण-ज्ञानस्य शक्तिः यदा उत्पद्यते, ततः प्रागे
(यावद् वेदना न जायते) अयं न सर्गः ।

विज्ञिः प्राक् सैयुनात् ;

संयोगात् (यथा स्त्रीपुरुषयोः) पूर्वं वेदनोच्यते ।

सृष्ट्वा सांगसैयुन-रागिणः ।

भोगे मैथुने च रागयतः तात्कालिकी अवस्था तृष्णा ।

उपादानं तु भोगानां प्राप्तये परिधावतः ॥२३॥

भोगानां लाभार्थं पणितः प्रयतमानस्य तात्कालिकी अवस्था
उपादानम् । अनुगुण-रागोऽप्युपादानं (कोश ५: ३=) ।

स भविष्यद्भय-फलं कुरुते कर्म तद् भयः ।

सोऽयं, भविष्यद्भयः फलं चरुय, तादृजं यमं कुरुते, तन् यमं
एव भवत्युत्पत्ते । भोगोपधावनेन संचितं कर्म पुनर्भेद-कारणम् ।

प्रतिमन्त्रियः पुनर्जातिः

पुनः प्रतिमन्त्रियः जन्मैव जातिः । मृत्यो पश्चात् यावत्पुनर्जन्म-
कथनं जातिव्यवहारे । प्रायुष्यस्य-विधिति-परीक्षायां पश्य नाम विधानं,
जन्मागतविधिति-परीक्षायां तदेष जातिरित्युच्यते ।

जगामरणं सापिदः ॥२४॥

जातिव साग्भय यावद् वेदनां जगामरणां उच्यते ।

पहुविभांऽपि प्रणी-पश्यमु-पादः क्षणिक- (सोऽभवः सतोऽवसा
रणीतिदा) - प्रायपिद- (प्रवर्षेण शीघ्रति परति सा प्रवश्यमुक्त
सर्वाः) - समन्त्रियता (तद्-फल-समस्तप्रसुतः) - उदमिद-
(सादरा पश्य विदता सवददा पश्य) भेदात् ।

सापिदः किलोऽयं

सप्यं प्रणी य समुपाद सापिदः किल (= निश्चयेन) इति-
प्रेयो भवत्येव । सवद-पश्य-सवद-पश्येः सा सप्यं सापिदः इति-
सपिदः किलोऽयं इत्यनेन ।

प्रादानाः संभवतिर्नतः ।

सपिदः शीतं प्रथम-भावात् सपिदः सापिदः-सपिदः ।
तस्यैव सपिदः सपिदः सपिदः सपिदः सपिदः सपिदः सपिदः सपिदः
सपिदः ।

दृष्टोऽवसात् सपिदः सपिदः सपिदः सपिदः ॥२५॥

अनीता-ऽनागत-प्रत्युत्पद्येपु त्रिषु काण्डेषु विभजनमपि सन्नोद्ध
 दूरीकरणार्थम् । अनीतसन्नोद्धः—“आसं तु खनु अनीते”, “नासं तु
 खनु अनीते”, “कयं क आसे” इति । अनागत सन्नोद्धः—“भविष्या
 मि तु खनु अनागते”० इति । उभयान्तरालसन्नोद्धः—“किमिदं”,
 “कयमिदं”, “के वयं” इति ।

क्तेराः त्रीणि द्वयं कर्म सप्त वस्तु, फलं तथा ।

अधिद्या तृष्यो-उपादानानि त्रीणि फलेराः । संस्कार-भवौ कर्म ।
 विज्ञान-नामरूप-पडावतन-स्पर्श-वेदना-जाति-जरामरणानि वस्तु
 (= आध्रयः ज्ञेश-कर्मणां) । वस्तु-भूतान्येष अंगानि फल (विपाक)
 भूतान्यपि, अतः तानि सप्तवस्तूनि फल-भूतान्यपि ।

फल-हेत्वभिसंज्ञेषो द्वयोर्मध्यानुमानतः ॥२६॥

मध्यस्थानां अष्टानां अंगानां अनुमानतः, आदिमयोः अधिद्या
 संस्कारयोः हेतुसंज्ञा, अन्त्ययोर्जातिजरामरणयोः फलसंज्ञा च ।
 अनीता-ऽनागत-भव-क्रमेण च ।

क्लेशात् क्लेशः क्रिया चैव ततो वस्तु ततः पुनः ।

वस्तु क्लेशाश्च जायन्ते भवांगानां अयं नयः ॥२७॥

क्लेशात् क्लेशो जायते । यथा तृष्णात् उपादानं) ; क्लेशात् क्रिया
 (= कर्म) जायते (यथा उपादानाद् भयः अधिद्यायाः संस्काराश्च) ;
 क्रियातः वस्तु (= आध्रयः) (यथा संस्कारेभ्यो विज्ञानं, भयात्
 जातिर्वा) ; पुनः वस्तुतः वस्तु (यथा विज्ञानात् नामरूपं, नामरूपात्
 पडावतनं, स्पर्शात् वेदना, जातेर्जरामरणं) ; वस्तुतः फलं (यथा
 वेदनातः तृष्णा) । अयं हि भवांगानां (भयश्च, विषयानुष्णा-
 दस्य अंगानां द्वादशानां अधिद्यादीनां) नियमः ।

हेतुरत्र समुत्पादः

फलं

अत्र प्रतीत्यसमुत्पादे

१,२

इतेऽस्मादिति) उच्यते ।

(समुत्पद्यतेऽयमिति) ।

अतोऽयं समुत्पादं प्रतीत्य

विद्या-विपक्षो धर्मोऽन्योऽविद्याऽमित्राऽनृतादिवत् ॥२८॥

विद्या-विरोधी अन्यो धर्मोऽविद्येत्युच्यते: यथा मित्र विरोधी अमित्रः, शून्य (= सत्य) -विरोधि अनृतमिति । विद्याया अभावो-
ऽविद्येति तु नाभिप्रेता ।

संयोजनादि वचनात् ;

संयोजन-बन्धना-ऽनुशया-ऽऽश्रयो-घ-योगादय एतत्पर्याया
उत्थाः । तन्वयनमपि अमुमेवाऽर्थं द्रढयति ।

कुप्रज्ञा चेन्न दर्शनात् ।

दृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तत्वात् ;

कुम्बिता प्रज्ञा = कुप्रज्ञा, सा एव अविद्या इति चेत् न । कुतः ?
कुप्रज्ञा अपि दर्शनं (= दृष्टिः) एव । संयोजनेषु हि दृष्टिरविद्या चेति
द्वयं पृथक् उच्यते । दृष्टिः अविद्या-सम्प्रयुक्ता च उच्यते । दृष्टौ अवि-
द्याया अन्तर्भावे, अविद्यासम्प्रयुक्ता दृष्टिरिति कथनं कथं संगच्छते ?

प्रज्ञोपक्लेश-देशनात् ॥२९॥

भगवतां देशनायामपि प्रज्ञाया मत्तरूपेण अविद्या उच्यते—
“अपिषोपक्लिष्टा प्रज्ञा न विमुञ्चति” (संयुक्त नि०) ।

नाम त्वरूपिणः स्वरूपाः ;

रूपभिन्नाः चरूपाः स्वरूपाः (= घेदना-संज्ञा-संस्कार-धिसाना-
भिधाः) नामेति पदेन व्यद्वेषन्ते ।

स्पर्शाः पट् सुप्रतिपातजाः ।

इन्द्रिय विषय-दिशानायां सप्रतिपत्तेन (= एकाग्र संयोगेन) ज्ञाना
पट् (पट्-धोत्र-प्राण-जिह्वा-शाय-मनः-स्पर्शाः) स्पर्शा उच्यन्ते ।

पंच प्रतिष-संस्पर्शाः पटोऽपि वचनादयः ॥३०॥

पटुः-स्पर्शाः पञ्च स्पर्शा प्रतिष-स्पर्शा उच्यन्ते । एत
व्याप्तसत्त्वेन परस्परं प्रतिपद्य एतन्मु-सादयतः । पटो मनः-स्पर्शाः,
स्पर्शपञ्च (= नाम) -संस्पर्शाः ।

विद्या-ऽविद्ये-नर-स्पर्शा अन्तः-सिद्ध-ऽपिनाः ।

विद्यायाः (= अनास्रय-प्रज्ञायाः) अविद्यायाः (= सास्रय-
ज्ञानस्य), इतरस्या (= नैवविद्यानाविद्याया अश्याहृतप्रज्ञायाः)
स्पर्शाः यथासंख्ये अमस्ताः, क्लिष्टा, उभयभिन्नाः (नैवक्लिष्टनाक्लिष्टाः)
च भवन्ति ।

व्यापादानुनयस्पर्शाः ;

व्यापादस्य अनुनयस्य च स्पर्शा व्यापादेन अनुनयेन च
सम्पत्ती स्त ।

सुखवेद्यादयः त्रयः ॥३१॥

सुखवेदनोया असुखवेदनोया नसुखनासुखवेदनीया इति त्रयः
स्पर्शा सुख-दुःख-नसुखनदुःख शब्दे व्यंयद्वियन्ते ।

तत्राः पञ्चवेदनाः ;

अनु-धोत्र-घ्राण-त्रिहा-काय-मनः-स्पर्शभ्याः पञ्चभ्याः पञ्च-
वेदना जायन्ते ।

पञ्च कायिकी चैतसी परा ।

तत्र अनु-धोत्र-घ्राण-त्रिहा-काय-स्पर्शभ्यां जाताः पञ्च वेदना
(तत्र शब्द-गन्ध-रस-स्पर्शस्वरूपा) कायिकयाः (कायसम्बन्धिभ्यः)
भवन्ति । परा मन-स्पर्श-जा (धर्म-) वेदना चैतसी ।

पुनश्चाष्टादशविधा सा मनोपविशारताः ॥३२॥

सा चैतसी वेदना, मनसाः शीघ्रतया धीमन्तस्यां वेत्तोऽनुपविशार-
वेदनं अनुपविशारतां (दृग्दिग्-पदकसम्बन्धात् अष्टादशभेदा
भवन्ति । यथा शीघ्रतयागहगतं अनु-स्पर्शं (दृग्-) वेदना, शीघ्र-
स्पर्शवेदना इत्येव शीघ्रतयागहगता पट्, तथा धीमन्तस्य
सहगतं अनु-स्पर्शवेदनेत्यादि पट्, तथा उपतयागहगता अवि पट्-
पदं अष्टादश चैतसी (मानस्या) वेदना ।

कामे स्वात्म्यवेदनाः त्रयोः ;

कामवेदनाः त्रयोः साः मनोपविशारता अष्टादशवेदना स्वयमानु-
(कामवेदना, स्वानुभववेदना (= शिव) तस्य ।

स्पर्शा अष्टादश-गोचरताः ।

रूपधातुगतवेदना गन्धः रसयोः पट् उपविचारानन्तरेण अवशिष्टानि द्वादश [(सौमनस्य + दौर्मनस्य + उपेक्षा) रूप + शब्द + स्प्रष्टव्य + धर्म] आलम्बनानि (~ विषयान) अधिभुङ्क्ते ।

त्रयाणामुत्तरः;

उत्तरः आरूप्यधातुः, तत्रस्था वेदना त्रयाणामेव [(सौमनस्य + दौर्मनस्य + उपेक्षा) धर्म] ।

ध्यानद्वये द्वादश कामगाः ॥३३॥

स्वोऽष्टालम्बनमारूप्यं द्वयोः;

प्रथम-द्वितीयध्यानयोः पट् सौमनस्य सहगताः, पट् उपेक्षा-सहगताश्चोपविचारा भवन्ति । तेषां आलम्बनानि (= विषया) काम-धातुस्थितानि । स्वः (= रूपधातु) गतोपविचाराणां अष्टौ आल-म्बनानि—[(सौमनस्य + उपेक्षा) (रूप + शब्द + स्प्रष्टव्य + धर्म)] ।

ध्यानद्वये तु पट् ।

तृतीय-चतुर्थध्यानयोस्तु उपेक्षासहगता पट् उपविचारा भवन्ति ।

कामः पण्णां, चतुर्णां, स्व एकस्यालम्बनं परः ॥३४॥

कामधातुः पण्णां, रूप - शब्द - गन्ध - रस - स्प्रष्टव्य-धर्माणां आलम्बनम् ।

स्वः = रूपधातुः चतुर्णां रूप-शब्द-स्प्रष्टव्य-धर्माणाम् । परः आरूप्यधातुः एकस्य धर्मस्यैव ।

चत्वारोऽरूपि-सामन्ते रूपगाः, एक ऊर्ध्वगः ।

एको मौले स्वविषयः;

रूपधातुगताः चत्वारः [(उपेक्षा) (रूप + शब्द + स्पर्श + धर्म)] आरूपि सामन्ते आकाशानन्त्यायतन सामन्तके (कोश० ७ : २२) यावत् । ऊर्ध्वग आरूप्यधातुगत एक (= धर्मोपवि-चारः) एव, मौले (= आरूप्ये) च स एको धर्मोपविचारः स्वधातु-गतं एक एव विषयो करोति; तत्रहि स्वतो निरुधातुगतो विषयो न भवितुमर्हति ।

सर्वेष्टादश साम्रवाः ॥३५॥

कामधातौ वर्तमानाः सर्वेऽष्टादश = [(सौमनस्य + दौर्मनस्य + उपेक्षा) (रूप + शब्द + गन्ध + रस + स्पर्श + धर्म)] उपविचाराः साम्रवा (= ज्ञेशसहिता = मलिनाः) एव ।

(१. कामधातुगता अष्टादश, २ प्रथम द्वितीय ध्यानयोः दश, ३ तृतीय चतुर्थध्यानयोः चत्वारः, ४ अल्पे धर्मोपविचारः इतीमेऽपि साम्रवा एव) ।

उक्तं च घटयते चान्यत् ;

पूर्वं (कोश १ : १६, ६) विज्ञानं पञ्चायतनं च उक्ते, संस्कार-भयो उत्तरत्र चतुर्थं कोशस्थाने, तृष्णो-पादाने पञ्चम कोशस्थाने च घटयन्ते ।

अत्र होश इष्यते ।

धीजयत् नागवत् मूलवृक्षयत् तुपयत् तथा ॥३६॥

प्रतीत्यसमुत्पादः ज्ञेश-कर्म वस्तुषु विधा विभक्त इत्युक्तं पूर्वं : ज्ञेशान् ज्ञेश कर्म वस्तूनि तथैव मयन्ति, यथा-धीज्ञानशास्त्राणां, नागः मर्त्येषां जलाद्रं, मूलान् वृक्षाः, तुपान् धान्य-प्ररोहमग्नति ।

तुप-तण्डुलयत् कर्म तथैवापधि पुण्ययत् ।

कर्म तुपसहित तण्डुलयत्, (तुप सहित एव तण्डुलः प्ररोहममर्थः), औषधे पुण्यं वा यथा (तसि कर्म उत्पाद्य ज्ञायते) ॥

मिद्वान्नानयत्सु ;

निर्दं पक्षं अन्नानं खाद्यमेवं यथा तद्वत् वस्तु । मिदं अन्नानं यथा अन्नानान्तरं मोक्षान्दयति, तथा वस्तुषु न घटयन्तरं उत्पाद्यितुं समर्थम् ; तथा न खेत्तु निर्वाणं अन्नमर्थं हि विपाकाद् विपाकात्मने ज्ञायमानं ।

मम्मिन् भयश्चतुष्टये ॥३७॥

उपनिमित्तवः त्रिष्टः सर्वमेतैः सन्निभैः ।

अन्तर्गतवः, पूर्वजात्मवः

, उपनिमित्तवश्चेति

चत्वारो भवाः तेषु चतुर्षु उपपत्तिभवः स्वभूमि (काम धातु-प्रथम-
ध्यानादि) गतैः सर्वैः क्लेशैः मलिनः ।

त्रिधाऽन्ये;

अन्ये भवाः—अन्तराभवः, पूर्वकालभवः, मरणभवश्चेति त्रयः
कुराला-ऽकुराला-ऽव्याकृताः त्रिविधा भवन्ति ।

त्रय आरूप्येषु;

आरूप्येषु आकाशानत्यायतनादिषु चतुर्षु स्थानेषु त्रयो भवाः
(= पूर्वकाल-मरणो-पपत्ति भवाः) भवन्ति ।

आहारस्थितिकं जगत् ॥३३॥

आहारेण जगतः स्थितिः । तत्राहाराः—कयलीकारः, स्पर्शः,
मनस्संचेतना, विज्ञानं चेति चत्वारः । कयलीकार आहारो त्रिविधः,
सौदारिकः सूक्ष्मश्च । सूक्ष्मोऽन्तराभविकानां (गन्धर्यः ३ : ३०),
देवानां, प्राथमकल्पिकानां मनुष्याणां च आहाराः । सूक्ष्म-सत्यानां हि
आहारः सूक्ष्मः ।

कयलीकार आहारः कामे श्यायननात्मकः ।

कामधातौ कयलीकार आहारः गन्ध रस स्पर्शरूपः श्यायन
प्रयामकः ।

न श्यायनं ते त्वात्तमुत्ताननुग्रहात् ॥३६॥

श्यायनं नास्ति आहारः । आहारो हि इन्द्रिय-शरीरयोः
अनुग्रहकः, रूपे च नास्ति तादृशं अनुग्रहवत्त्वम् । नेदं स्वकीयं
इन्द्रियं अनुग्रहति, न च मुक्त-पुर्यं ग्रहन् अनुग्रहति ।

स्पर्शसंचेतनान्विज्ञा आहाराः साम्प्रदाग्नियु ।

कामादिषु त्रिषु अपि धातुषु स्पर्शः मनस्संचेतना, विज्ञानं इति
त्रय आहाराः साम्प्रदाः । तत्र स्पर्शः इन्द्रिय विषय विज्ञानानां प्रयामो
एवम संचेतन आहारे (३ : ३०) । मनः संचेतना मानसं बर्म् ।
विज्ञानं विज्ञान बन्धः ।

मनोमयः [मनस्यैषी] : न्यर्षान्तराभवः ॥४०॥

[निर्वृत्तिः];

गन्धर्वः अन्तरामविकः मनोमय उच्यते मनोनिर्जानत्वात्, + सम्भवैषी, यतोऽयं उपपत्तिमवस्थाने मनोबहुः, गन्धर्वः गन्धमशु-
णात्, अभिनिर्वृत्तिः, यतोऽस्य निर्वृत्तिः उपपत्तिः अभिमुक्ते भवति ।

[अत्र वृद्धव्यर्थं आश्रया-] ऽऽश्रि तयोर्द्वयम् ।

द्वयमन्यभवात्पनिर्द्वयर्थं यथाक्रमम् ॥४१॥

तत्र आहारेषु कवलीकाराहारः आश्रयस्य (= शरीरस्य) वृद्धव्यर्थं
भवति, स्पर्शाहारश्च आश्रितस्य (= विसर्गस्य) वृद्धव्यर्थं भवति ।
अन्यद् द्वयं मनः-संवेतना विद्यानं च, तत्र मनः-संवेतना पुनर्भव
आक्षिपति (= पुनर्भवे क्षेपणार्थं), विद्यानं निर्वाचयति उपपादयति,
(= उपपत्त्यर्थम्) ।

छेदं-संधान-धैराग्य-हानि-च्युत्यु-पपत्तापः ।

मनोविज्ञान एवेष्टाः;

छेदः, सन्धिः (= संयोगः), धैराग्यं, परित्यागः च्युतिः (=
मृत्युः), उपपत्तिः (= उद्भवः = उत्पत्तिः) मनोविज्ञान एव परिग-
एयन्ते ।

उपेक्षायां च्युतोद्भवौ ॥४२॥

च्युतः (= च्युतिः = मृत्युः), उद्भवश्चेति द्वय उपेक्षा (= नसु-
खनासुख)-धेदनायां (मनो-विज्ञान एव) गृह्यते ।

नैकाग्राऽचित्तयोरेतौ;

एतौ च्युत्युद्भवौ मनो-विज्ञाने तिष्ठतः, परं तथापि एकाग्रचित्ते
(= समाहित चित्ते) न भवतः, विसर्गभूमिकत्वात्, अभिसंस्का-
रित्वात्, अनुप्राहकत्वाच्च, तत्रैव अचित्ते निरोधसमापत्ति गते
मनुष्ये, असंज्ञि समापत्ति गते देवे वा न भवतः ।

निर्वात्यऽऽपाकृतद्वये ।

सात्वोऽध्याकृतयोः द्वयोः विज्ञानयो—येषांपथिके विपाकजे
(उच्छाविज्ञाने) वा निर्वाणं गच्छति । -

क्रमच्युतौ पाद-नाभि-हृदयेषु मनश्च्युतिः ॥ ४३ ॥

अधो-रु-सुरगा-ऽजानां;

शाकस्मिकघटनाभावात् क्रममृत्यौ—अधोगानां (नारक-प्रेत-तिरस्त्रां) पादे, मानुशानां (मानुशलोकोत्पत्स्यमानानां) नाभ्यां; देवेषु गमिष्यतां दृश्ये, अजानां (= पुनर्जन्मरहितानां अर्हतां) अपि हृदय एव मनसः (= विज्ञानस्य) च्युतिः भवति ।

मर्मच्छेदः त्वयादिभिः ।

मर्मच्छेदः (मर्मस्थानेषु छेदः येन मरणं निश्चितं), अप्त्तेजो-वायुभिर्भवति, तत्प्रतिनिधिभिः कफ-पित्त-घातैर्वा ।

सम्यङ्-मिध्यात्व-नियता आर्या-ऽऽनन्तर्यकारिणः ॥४४॥

सम्यक् = निर्वाणं, तन्नियताः (= तत्परायणाः) आर्याः (= स्रोत आपन्न-संरुदागाम्य-ऽनागाम्य-ऽर्हन्तः) भवन्ति । आनन्तर्य-कारिणः नारक-प्रेत-तिर्यञ्चः मिध्यात्व-परायणा भवन्ति । आनन्तर्याणि वक्ष्यन्ते (४ : ६६) उभयत्र अनियता ये, ते न आर्या न च आनन्तर्य-कारिणः ।

तत्र भाजनलोकस्य संनिवेशं उशन्त्यधः ।

लक्षपोडशकोद्वेधं असंख्यं वायुमण्डलम् ॥४५॥

तत्र जना निवासलोकस्य संनिवेशं आयामादिकं ज्ञातुं वाञ्छन्ति । तदुच्यते । असंख्यं (= अपरिमयं) वायुमंडलं, अधोभागे पं.डश-लक्षयोजन-गम्भीरं अस्ति ।

अपामेकादशोद्वेधं सहस्राणि च विंशतिः ।

अपां जलस्य मण्डलं एकादशलक्षविंशति (११,२०,०००) योजनं गम्भीरम् ।

अष्टलक्षोच्छ्रयं पश्चात् शेषं भवति कांचनम् ॥४६॥

उपरि अष्टलक्षयोजनं उच्छ्रितं जलमंडलं, अवशिष्टं (११,२०,००० - ८,००,००० = ३,२०,०००) त्रिलक्ष-विंशति-योजनं काञ्चन-मयं भूमण्डलमस्ति ।

तिर्यक् त्रीणि सहस्राणि सार्द्धशतचतुष्टयम् ।

लक्षदशकं चैव जल-कांचन-मण्डलम् ॥४७॥

समन्ततस्तु त्रिगुणं;

अष्टमंडलं चान्नमंडलं च द्वादशलक्ष त्रिसहस्र-धतुः शत-पञ्चाश-
(१२,०३,५५०) योजनं व्यासे, समन्ततः परिधी त्रिगुणम्
(= ३६,५०,३५० योजनम्) ।

तत्र मेरुर्युगन्धरः ।

ईपाधरः खदिरकः सुदर्शन-गिरिस्तथा ॥४८॥

अश्वकर्णो विनतको निर्मिधर-गिरिस्तथा ।

द्वीपाः बहिश्चक्रवालाः;

तत्र काञ्चनमूण्डले मेरुः, युगन्धरः, ईपाधरः, खदिरकः, सुदर्शनः, अश्वकर्णः, विनतकः, निर्मिधरश्चेति अष्टौ पर्यताः । क्रमेणान्योन्यं परिक्षिप्य । निर्मिधरं परिक्षिप्य द्वीपाः (जम्बू-पूर्वविदेहा-ऽवरगोदानीयो-त्तरकुरपः) । सर्वतो बहिः परिक्षिप्य चक्रवालपर्यताः सन्ति ।

सप्त हैमाः स आयसः ॥४९॥

चतुरलमयो मेरुः;

तत्र सप्त पर्यताः सुवर्णमया । चक्रवालो लोहमयः । मेरुः चतुरलमयः । तद्यथा उत्तरस्यां सुवर्णमयः, पूर्वस्यां रजतमयः, दक्षिणस्यां नीलमणिमयः, पश्चिमस्यां वैदूर्यमयः । अस्य जम्बूद्वीप-संमुखीतो भागो नीलमणिमयः ।

जलेऽशीति सहस्रके ।

मग्न ऊर्ध्वं जलान्मेरुर्भूयो ऽशीति सहस्रकः ॥५०॥

अशीतिसहस्र (६०,०००) योजन-गम्भीरे जले तावन्मात्रः मग्नोऽयं, पुनर्घायं मेरुः जलस्योपरि अपि अशीतिसहस्र-योजनमेव वच्छिन्नः ।

अर्धार्धहानिरष्टासु समोच्छ्रायघनाश्च ते ।

मेरुतः क्रमेण अर्द्धं अर्द्धं प्रमाणं अन्येषां पर्यतानां हस्यति । तेषां पर्यतानामपि मेरुवत् उच्छ्राय-घनत्वे तुल्य पथ = यायानेव जलादुपरि पर्यतभागः जलस्याधोऽपि तावानेव भाग इत्यर्थः । तद्यथा उच्छ्राये—

मेघः	२०,०००	योजनम् ।
युगन्धरः	४०,०००	"
रंभाधरः	६०,०००	"
सदिरकाः	१०,०००	"
सुदमनः	४,०००	"
सम्बन्धः	२,५००	"
दिगन्तः	१,२५०	"
निर्मिधरः	१,६२५	"
सकालः	३१२	"

सीताः स्वतन्त्रराज्येषां आद्याऽशीति सहस्रिका ॥५१॥

एषां पर्वत नां अन्तराले स्वतः सीताः जल-परिष्रायन् सन्ति । तत्र प्रथमा सीता मेघ युगन्धरयोर्मध्ये ऽशीति-सहस्र योजन-विस्तृतं ऽस्ति ।

आन्वन्तरः समुद्रोऽसौ त्रिगुणः स तु पार्ष्णतः ।

अर्धभिन्नाऽपराः सीताः शेषं पार्ष्णो महोदधिः ॥५२॥

जलप्रथं साहस्राणि पिशति हे पः

ससौ सीता हि आन्वन्तरः समुद्रः, स च समुद्रः पार्ष्णतः परिधिदिक्षारं त्रिगुणः (= २,४०,००० योजनम्) । अस्याः सीताः स्वपूर्वाभ्योऽर्धं परिमाणाः । सपर्वतो पश्चिः महोदधिः निर्निधर सकालयोत्तरात् महोत्सुद्रः त्रिसहस्रादितिसहस्र (२,६२,०००) योजनः ।

तत्र तु ।

जम्बूद्वीपो द्विसहस्रः त्रिपार्ष्णः शकटावृत्तिः ॥५३॥

सार्धं त्रियोजनं त्वेषां

तत्र द्वीपेषु जम्बूद्वीपः (मेघोत्तरदिक्षाले) शकटावृत्तं ऽस्ति । तत्र पश्चलां भुजगां पर्वतो द्विसहस्र योजनः (२,०००), एषो जम्बूद्वीपः त्रियोजनः (३१) ।

प्रतिदक्षिणार्धे पञ्चमम् ।

पार्ष्णप्रथं साहस्रैश्च सार्धं त्रियोजनं योजनम् ॥५४॥

मेरोः पूर्वभागे पूर्वविदेहोऽर्धचन्द्रावृत्तिः । अस्यापि पार्श्वत्रये जम्बूद्वीपवत् पक्षैको भुजोद्विसहस्रयोजनः, एकश्च त्रिशत-पंचाश-द्योजनः ।

गोदानीयः सहस्राणि सप्त सार्द्धानि मण्डलः ।

सार्द्धं द्वे मध्यमस्य;

अथरगोदानीयः (मेरोः पश्चिमदिशाभागे स्थितो द्वीप) मण्डलाकारः (= गोलाकारः), तत्र परिधिः सप्तसहस्रपंचशत (७,५००) योजनः मध्यमस्य (= व्यासस्य) मानं द्विसहस्रपंचशत (२,५००) योजनम् ।

अष्टौ चतुरस्रः कुरुः समः ॥५५॥

उत्तरकुरुद्वीपः (मेरोरुत्तरभागेऽयस्थितः) समचतुरस्रः (= वर्गा-कारः), सीमामानस्य अष्टयोजनसहस्रं, एकश्च भुजः द्विसहस्र- (२,०००) योजनः ।

देहा विदेहाः कुरयः कौरवाश्चामराज्वराः ।

अष्टौ तदन्तरद्वीपाः शाडा उत्तरमंत्रिणः ॥५६॥

तेषां चतुर्णां द्वीपानां अष्टौ इमेऽन्तरद्वीपाः । तद्यथा—देहा विदेहाः पूर्वविदेहः समीप-वर्तिनी, कुरयः कौरवाश्चात्तरकुरु-समी-पद्वीपौ, आमरा अथरवामराश्च जम्बूद्वीपावगी, शाडा उत्तरमंत्रिणश्च गोदानीयः पार्श्ववर्तिनी । अन्तरद्वीपे राजगानां वाग इत्येकः । अन्यत्र मानुषावामाः ।

इहोत्तरेण कीटाद्रि-नयकाद् द्विमथान , ततः ।

पंचाशद् वि(पुलाङ्गाय) मर्याद्व्याम् गन्धमादनाम् ॥५७॥

इह जम्बूद्वीपे उत्तरदिग्भागे (प्रथमं त्रयं), पुनः त्रयं, तदुत्त-रेण पुनः त्रयं इत्यं) नवकीटाद्रयः (= कीटावृत्तित्याम् कीटाद्रयः) सन्ति । तदन्तर्गतं हिमालयः । हिमालयस्य उत्तरस्यां विपुलं अगाधं च पञ्चाशद्व्योहनविस्तृतं अनेवर्ता नाम मरुः । ततोऽधे गन्धमादनं चरन् । इत्यनेवर्तनं हिमवतः पर्वतान् . गन्धमादनपर्यन्तं अर्थाद् (= प्रथम्) । (अनेवर्तनात् मरुता-मिन्नु-वन्तु-भीनेति अनेवर्ता मरुता-मिन्नु-वन्ति । अनेवर्तनमीपे जम्बूद्वीपा देवाऽयं जम्बूद्वीपः) ।

अथः सहस्रैर्विंशत्या तन्मात्रोऽवीचिरस्यद्दि ।

तदूर्ध्वं सप्तनरकाः सर्वेऽष्टौ षोडशोत्सदाः ॥५८॥

अस्य जम्बूद्वीपस्य अथः विंशतिसहस्रयोजनं, तावत्परिमाणं (२०,०००) च अवीचिर्नाम नरकः (न विद्यते धीचिः सुखमिति-व्युत्पत्त्या) । तस्य ऊर्ध्वं सप्तनरकाः क्रमेण प्रतापन तपन-महा-रौरव-रौरव संघात-कालसूत्र-संजीवाः), सर्वे इमेऽष्टौ । षोडश उत्सदाः, अधिक-यातना-स्थानत्वात् उत्सदा इति । 'स्फुटार्थायां नरकावरोधात् ऊर्ध्वं पपु कुकूलादिषु सत्याः सीदन्तीत्युत्सदाः । पिटके हि —

“इत्येतेऽष्टौ निरया आप्याता दुरतिक्रमाः ।

आकीर्णा रौद्रकर्मेभिः प्रत्येकं षोडशोत्सदाः ॥

चतुःस्कन्धाः चतुर्द्वारा विभक्ता भागशोमिथः ।

अयः-प्रकार-पर्यन्ता अयसा-प्रति-कुम्भिताः ॥

तेषामयोमयी भूमिर्ज्वलिता तेजसा युता ।

अनेकयोजनशतैर्ज्वालाभिः तिष्ठति स्फुटा ॥”

(दीर्घनि० १६:१६; अंगु० नि० १ : १४२ म० नि० ३ : १२२)

कुकूलं कुणपंचैव क्षुरमार्गादिकं नदी ।

तेषां चतुर्दिशः;

तेषां नरकाणां चतुर्षु पार्श्वेषु कुकूलं, कुणपं, क्षुरमार्गः (अस्ति-पप्रचनं, श्यामशयल-श्व-स्थानं, अयः-शाल्मलीवनं इति त्रयं आदि-शब्देन), नदी (खारोदका = वैतरणी) चेति चत्वार उत्सदाः ।

शीता अन्येऽष्टावर्षुदादयः ॥५९॥

अन्येऽष्टौ शर्षुदादयः (अर्षुद-निरर्षुदा-ऽट्ट-हृदय-हुहुयो-त्पल-पत्र महापंशाः) शीतला नरकाः । इमे जम्बूद्वीपस्य अधोभागे महा-नरकाणां घरातले च सन्ति ।

अर्द्धेन मेरोधन्द्राकौ;

मेरुपर्यंतस्य अर्धेन (युगन्धर-शिखर-समतल इत्यर्थः) चन्द्र-सूर्यो भ्राम्यतः, तयोः कक्षेत्यर्थः ।

पञ्चाशत्सैकयोजनौ ।

तत्र चन्द्रमण्डलं पञ्चाशद्योजनं, सूर्यमण्डलं च एकपञ्चाशद्योजनं परिमाणे ।

अर्द्धरात्रोऽस्तगमनं उदयः समम्] ॥६०॥

चतुर्षु क्षीपेषु समकालमेव अर्धरात्रः, अस्तगमनं, मध्याह्नः सूर्योदयश्च भवन्ति । तथाहि यस्मिन् समये जम्बूद्वीपे मध्याह्नकालात् तत्रैव उत्तरकुक्षु अर्धरात्रः, पूर्वदिशेहे सूर्यास्तगमनं, अथरगोक्षीपेषु च सूर्योदयः ।

प्राच्यमासे द्वितीयेऽन्त्य-नक्षत्र्यां वर्धते निशा ।

हेमन्तानां चतुर्थे तु हीयते;

यथाया द्वितीये भाद्रमासे ऽन्तिम (शुक्रपक्ष)-नक्षत्र्यां निशा वर्धते, तत्र एव चतुर्षु पारम्भः । हेमन्तकालस्य चतुर्थे फाल्गुणमासे शुक्रपक्षे नक्षत्र्यां रात्रिर्हीयते, ततः क्षामाऽरम्भाः ।

अहर्षिपर्येषाम् ॥३१॥

दिवं ततो विदुःकमेण भवति । यदाहि रात्रेर्युद्धि (भाद्र शुक्र नक्षत्र्यां) तदा दिवस्य क्षाम आरभ्यते ।

लयशां रात्र्यहर्षुद्धी दक्षिणोत्तरगे रथौ ।

दक्षिणायने सूर्ये रात्रेर्युद्धिर्भवति, उत्तरायणे च दिवस्य क्रमशां घृतिः ।

अथ्यदाययाजः [माद्रिध्याद् वि] कल्पेन्दु-सामीक्षणम् ॥३२॥

अथ्यदाय विज्जामना दृशते सूर्यस्य सामीप्यात्, अथीयथा द्वायथा आथ्यदायित याद् भवति । यथा प्रदीपः, यथा यथा क्वचन आसन्नो भवति, तथा तथा द्वाया क्वचन द्वादयति । पूर्वे दि यनेमाने प्रदीप परिपूर्णः, क्वचन द्वायते । किञ्चिद् आसन्नः किञ्चिद् हीयते । अथामप्रभु नष्टकरो प्रायः ।

इत्यथोऽस्य दृशमाहस्त्रिकान्तगाः ।

सोऽहर्षाऽर्था महर्षाणि चन्द्राणि चैव निर्गताः ॥३३॥

सोऽहर्षाण्यस्यत्र मात्मापराः सदासदाः ।

सदागतिरहर्षेणाथ वर्धनेष्वपि सदासु ॥३४॥

मेरोः चाशारः परिषण्डा (= त्रिभागाः) परस्परं दशसहस्रयोजनमन्तरेण उपर्यधो वर्तन्ते । प्रथमः परिषण्डो मेरु-सोनाजलस्य दशसहस्रयोजनं ऊपरि, द्वितीयः प्रथमस्यापि उपरि, इत्थं यावन्वनु उभेयम् । स चायं चतुर्थः परिषण्डः सोनाजलात् चत्वारिंशत्सहस्रयोजनं उपरि (मेरुशिलरान् चत्वारिंशद्योजनं अधः) भवति । तत्र प्रथमपरिषण्डः मेरोः षोडश-सहस्र-योजनं दहिर्निर्मितः, द्वितीय अष्टसहस्रयोजनं तृतीयः चतुस्सहस्र-योजनं, चतुर्थः द्विसहस्रयोजनं ।

तत्र पूर्वस्यां प्रथमपरिषण्डे करोटपाणयो यक्षा वसन्ति, ये धृतराष्ट्रो राजा । दक्षिणस्यां द्वितीयपरिषण्डे मालाधराः, येषां विरुको राजा । पश्चिमस्यां तृतीये परिषण्डे सदामदाः, येषां विरुपाक्षो राजा । उत्तरस्यां चतुर्थे चातुर्भारजिकाः, येषां राजा वैश्रवणो मेरुवत् सप्तसु पर्वतेष्वपि महाराजिका देवा वसन्ति ।

मेरु-भूर्ध्वि त्रयस्त्रिंशः स चाशीति-सहस्र-दिक् ।

विदिक्षु कूटाश्चत्वार उपिता वज्रपाणिभिः ॥६५॥

मेरु-शिखर-तले त्रयस्त्रिंश देवा वसन्ति । त्रयस्त्रिंशस्वर्गलोकविस्तारः अशीतिसहस्रयोजनम् । चतुर्षु दिगन्तरालेषु च तत्र वज्रपाणयो देवा वसन्ति ।

मध्ये सार्ध-द्विसहस्र-पार्श्वे अर्ध-योजनम् ।

पुरं सुदर्शनं नाम हैमं चित्रतलं मृदु ॥६६॥

त्रयस्त्रिंशलोकस्य मध्यभागे सुदर्शनं नाम (शक्रस्य) नगरं सुवर्णमयं विचित्रतलं कोमलं च । एकैकं पार्श्वे चाऽस्य द्विसहस्रपञ्चशत (२,५००)-योजनं, परिक्षेपो दशसहस्रयोजनम् । सार्धं चाऽस्य उच्छ्वायः ।

सार्द्धद्विशतपार्श्वोऽत्र वैजयन्तः;

नगरस्य मध्यभागे शक्रस्य प्रासादो वैजयन्तो नाम; द्विशतपञ्चाशद्योजनं तस्यैकं पार्श्वम् ।

दहिः पुनः ।

तच्चैत्ररथ पारुष्य-मिश्र-नन्दन

भूपितम् ॥६७॥

दहिः चैत्ररथादिभिः चतुर्भिरुद्यानैः तत्रगरं सुशोभितम् ।

विंशत्यन्तरितान्येषां सुभूमीनि चतुर्दिशम् ।

पूर्वोत्तरे पारिजातः सुधर्मा दक्षिणावरे ॥६८॥

एषां उद्यानानां चतसृषु दिक्षु विंशतियोजनमन्तरेण देवानां सुभूमीनि प्रीडास्थलानि । पूर्वोत्तरदिग्भागे पारिजातः (कोविदारः) देवद्रुमः । दक्षिण-पश्चिम-भागे च सुधर्मा नाम देवसभा ।

तत ऊर्ध्वं विमानेषु देवाः;

अथद्विशदेवलोकात् उपरि यामाः, तुषिताः, निर्माणरतयः, परनिर्मितवशवर्तिनां देवा विमानेषु वसन्ति ।

कामभुजस्तुपद् ।

द्वन्द्वा-लिंगन-पाण्ड्यासि-हसिते-क्षण-मैयुनाः ॥६९॥

द्यातुर्महाराजिकाः अथद्विशशाः, यामाः, तुषिताः, निर्माणरतयः, परनिर्मितवशवर्तिना इति पट्ट कामध्यातुगताः (काम भोगिनो वा) देवा मैथुनं सेवन्ते द्वन्द्वेन, आलिंगनेन, पाणिसंयोगेन, हसितेन, अवलोकनेन च । तत्र द्यातुर्महाराजिकाः अथद्विशशाश्च मनुष्यवदेव द्वन्द्वेन मैथुनं सेवन्ते । यामादयः यथाक्रमं आलिंगनादीनामेकतरणेति 'लोकप्रवृत्ति शास्त्रे' ।

पंच वर्षोपमो यावत् दशवर्षोपमः शिशुः ।

सप्तमवत्येषु;

कामगतौ एतेषु देवेषु द्यातुर्महाराजिकादियु देवाः पञ्चदशवर्षक दशवर्षिक शिशुर्वया, तथा उच्यन्ते ।

सप्तगुणाः सयग्राक्षीव रूपिणः ॥७०॥

कामगतौ सर्वे देवाः शरीरेण सप्तगुणां यन्महिताश्च जायन्ते ।

कामोपपत्तयस्त्रिधः कामदेवाः समानुषाः ।

कामगतौ त्रिध उच्यन्तयः सन्ति—(१) कामगुणेश्वरताः, यथा केचन मनुष्याः (मन्वान् प्रभृतयः), प्रथम-चतुर्विधा देवाः, (२) परनिर्मितवशवर्तिनेषु सता, यथा निर्माणरतयः, (३) परेण निर्मिते शिष्ये सताः यथा परनिर्मितवशवर्तिनः ।

सुखोपपत्तयस्त्रिः नव त्रिध्यानभूमयः ॥७१॥

रूपधातौ प्रथम-द्वितीय-तृतीय-ध्यानेषु नव भूमयः, तिस्रः सुखो-
पपत्तय उच्यन्ते । एतेषु त्रिषु ध्यानेषु यथाक्रमं देवाः सुखं विहरन्ति,
(१) विवेकजनुषेन उपपत्तिः (फलेशप्रहाणात्), (२) समाधिज-
प्रोत्तिमुषेन (वितर्कविचारप्रहाणात्); (३) निःप्रोत्तिक-मुषेन
(सौमनस्य-प्रहाणात्) च ।

स्यानात्स्यानादथो यावत् तावद्दूर्ध्वं ततस्ततः ।

स्वकीय-मनात् यावद्दूरं अथो जम्बूद्वीपः, तावदेव उपरितन-
देयनिकायस्यावास्तः । तद्यथा चानुर्महाराजकायिकानां देवानां आवा-
स्तः (= चानुर्महाराजिकः) जम्बूद्वीपात् चत्वारिंशत्सहस्रयोजनमुपरि,
अतः ततः प्रवर्तिमानां देवानां आवासोऽपि चत्वारिंशत्सहस्रयोजन-
मुपरि (= जम्बूद्वीपात् अर्शतिसहस्रयोजनं = मेरुशिखरे) । प्रवर्ति-
शा यावद्दूरमितो जम्बूद्वीपात् (= ०,०००) तावदेव तत उपरि
यानाः शतश्रेण्यपि । अकनिष्ठः तावदेवोपरि सुदर्शनानां, यावत्ते
जम्बूद्वीपादुपरि । अकनिष्ठानामुपरि नास्ति देवावास्तः ।

नोर्ध्वं दर्शनमस्त्येषां अन्यत्रद्धि-पराश्रयात् ॥७२॥

शुद्धिपते, अन्यस्य देवस्य साधयं (= साहाय्यं) विना वा
देवाः स्यन्त ऊर्ध्वं न्यितं देवलोकां द्रष्टुं न शक्नुवन्ति । प्रवर्तिशा मेरु-
शिखरेऽर्शिते स्यादासादुपरि यानादिदेवलोकां न द्रष्टुं शक्नुवन्ति,
परं तत्रत्यस्य वरुणविद् देवस्य साहाय्येन द्रष्टुं शक्नुवन्ति; शुद्धि-
पतेन वा स्यन्त उपरिष्ठाननेकान् देवलोकां साक्षात्कर्षन्ति ।

षतद्वीपक-चन्द्रार्क-मेरु-कामदिव्यौषस्तान् ।

ब्राह्मलोकास्तहस्रं च नाहन्वश्चूटिको मनः ॥७३॥

षतद्वीपानां / = जम्बू-पूर्वविदेहा-उपरगोदानां-व-शरदुकरां),
चन्द्रार्काः, सूर्याः, मेरुकाः कामधातुन्निबन्धेदेवावास्तानां (चानुर्महा-
राजिकादीनां) मन्त्रलोकाणां च प्रवेशं परमैः नाहन्वश्चूटिकलोकाणां-
रूपेण ।

तत्सहस्रं त्रिस्ताहस्रो लोकधातुस्तु मध्यमः ।

तत्सहस्रं त्रिस्ताहस्रः सप्तसंवत्सरं नवः ॥७४॥

सादृश्यभूतिक-लोकजातानां मरणेण विवाहव्यवसायोक्त-
पातुः । तथाहि मरणेण विवाहव्यवसायोक्तपातुः ।

एकस्मिन् विवाहव्यवसायोक्तपातो मरणे. (= मरण.) मरणः
(= विवाहः - इति) च सामकालं मरणः ।

जन्मयीयाः प्रमाणेन जन्म-मार्ग-विहङ्गताः ।

द्विगुणोत्पत्त्युद्भवानु पूर्व-मोक्षोत्पत्त्याः ॥७५॥

जन्म-उत्पत्त्यादिना मनुष्याः मार्ग-विहङ्गताः, जन्म-उत्पत्त्या-
दिना वा मरुतिः । पूर्व-विहङ्गतादिना ततो द्विगुणा (७, = ह्यगा)
मोक्षोत्पत्त्यादिना ततो द्विगुणा (१४, १५ ह्यगा) उत्पत्त्युद्भवानु
मनुष्या ततो द्विगुणा (२८, ३२ ह्यगा) ।

पादुद्भवानु मनुष्यान् मार्ग-विहङ्गताः द्विगुणताम् ।

कामिनां;

कामधातुशान्तिनां देवानां शरीर जन्मोत्पत्त्या प्रमेण, चातु-
मंदासिक्तानां पादुद्भवानु मनुष्यान् प्रयत्नितानां अर्थकोशं, यामानां
पादुत्पत्त्या, गुणितानां कोशमात्रम्, निर्माणशान्तिनां सवात्कोशं,
परनिर्मितपशुशान्तिनां एव मार्ग-विहङ्गताम् ।

रूपिणां त्यादौ योजनार्द्धं ततः परम् ॥७६॥

अर्द्धोर्द्धद्विरुर्ध्वं तु, परिभाषेभ्य आश्रयः ।

द्विगुणद्विगुणो द्वित्वाऽनघकेभ्यः त्रियोजनम् ॥७७॥

रूपशान्ति प्रथमं अर्द्धयोजनं शरीर (आश्रयः) अघकायिकानां,
ततोऽप्रेऽर्द्धयोजनद्वयम् । तथा । ह्य अघपुरोहितानां योजनं, महाअघकायिकानां
सार्द्धयोजनं, परिष्ठाभानां त्रियोजनम् । इतोऽप्रे द्विगुणं शरीरं
यथा—अघमाणाभानां चतुस्रयोजनं, आभस्वराणां अष्टयोजनं, इव-
मप्रेऽपि यावत् शुभहस्तानां चतुःषष्टियोजनं, तेषां द्विगुणं (१४ ×
२ = २८) एकशताष्टाविंशतियोजनं, तत्र त्रियोजनं द्वित्वा (२८ =
३ = २५) एकशतपंचविंशतियोजनं अघकायिकानां शरीरं । अघे
द्विगुणकमः, इत्थं पुण्यप्रसथानां द्विशतपञ्चाशद्योजनं ... यावत्
अकनिष्ठानां सहस्रयोजनप्रमाणं शरीरम् ।

सहस्रमायुः कुरुषु द्वयोरर्द्धार्द्धवर्जितम् ।

इहानिपतमन्ते तु दशाब्दानादिनो ऽमितम् ॥७८॥

उत्तरकुरुषु मनुष्याणां आयुः सहस्रवर्षं, अर्द्धं न्यूनं (५०० वर्षं) पूर्वविदेहेषु, गोदानीये (२५० वर्षं), जम्बूद्वीपे मनुष्याणां आयुर्न निश्चितम् । तद्वि कदाचिद् दीर्घं कदाचिद् अन्यं वा भवति । अन्ते कल्प (३ : ६८) स्यान्ते च दशवर्षपरिमाणं जायते; आदितः कल्प-स्यादौ प्राथमकल्पिकानां आयुः अपरिसंख्यातम् ।

नृणां वर्षाणि पञ्चाशद् अहोरात्रो दिवौकसाम् ।

कामेऽधराणां, तेनायुः पञ्चवर्षशतानि तु ॥७९॥

द्विगुणोत्तरमूर्ध्वानामुभयं;

मनुष्याणां वर्षैः पञ्चाशद्भिः वर्षैः कामधातौ अधःस्थितानां देवानां (= चातुर्माहाराजिकानां) एकोऽहोरात्रः । तेन (३० दिनं = मासः, १२ मासं = वर्षः) ते पञ्चशतवर्षं (= मानुषाणां ६०,००,००० वर्षं) जीवन्ति । तत ऊर्ध्वं स्थितानां देवानां आयुः दिनं च द्विगुण-वृद्धया । तद्यथा अर्धशतानां मानवशतवर्षं अहोरात्रः, त्रिशतपञ्च-होरात्रैः वर्षैः तेन सहस्रवर्षं तेषां आयुः । यामानां अहोरात्रो मानव-द्विशतवर्षेण, आयुश्च द्विसहस्रवर्षं इत्थमग्रेऽपि योज्यम् ।

रूपिणां पुनः ।

नास्त्यहोरात्रः, आयुस्तु कल्पैः स्वाश्रयसम्मिनैः ॥८०॥

रूपधातौ वर्तमानानां देवानां नास्ति अहोरात्रव्यवहारः, चन्द्राकं-योरभावात् । परं तेषां आयुः कल्पैः परिमितं भवति । कल्पाश्च तेषां स्वीयैः शरीरैरेव परिमिताः । तद्यथा-अर्द्धयोजनशरीराणां ब्रह्मकायि-कानां देवानां अर्द्धकल्पप्रमाणं आयुः, इत्थं यावत् अकनिष्ठानां शरीरं सहस्रयोजनं, आयुरपि सहस्रकल्प-प्रमाणः ।

आरूप्ये विंशतिः कल्प-सहस्राण्यधिकाधिकम् ।

आरूप्यधातौ आकाशानन्त्यायतने विंशति-सहस्र-कल्पप्रमाणं आयुः, विज्ञानानन्त्यायतने चत्वारिंशत्सहस्र-कल्पं, आर्कचन्यायतने षष्टिसहस्र-कल्पम्, नैवसंशानासंशयतने (= भवाग्रे) अशीतिसहस्र-कल्पम् ।

महाकल्पः परित्ताभात् प्रभृत्यर्द्धमथस्ततः ॥८१॥

परित्ताभानां (द्वितीयध्याने निम्न-देवानां) महाकल्पप्रमाणं आयुः । तेषां अधो देवानां (इन्द्रकायिक-ब्रह्मपुरोहित महाब्रह्मणां) अर्द्ध-महाकल्पप्रमाणम् ।

कल्पप्रमाणं व्याख्यास्यते (३ : ८६) । विश्वत्यन्तरकल्पैः लोकस्य सृष्टिः, तावद्भिरेव स्थितिः, तावद्भिरेव प्रलयः । इत्थं पञ्चान्तरकल्पानां सार्द्धैकः कल्पः, स च महाकल्पार्द्धम् । (महाकल्पः = ३ कल्पा = १८० अन्तर-कल्पाः) ।

कामदेवाऽऽयुषा तुल्या अहोरात्रा यथोक्रमम् ।

संजीवादिषु पद्स्वायुः तैः तेषां कामदेववत् ॥८२॥

संजीव-कालसूत्र संघात-रीत्य-महारौर्य तपनानां अहोरात्राः क्रमशः चातुर्महाराजिकादीनां पण्णां कामधातुगतदेवानां आयुषा समाना भवन्ति । यथाहि—चातुर्महाराजिकानां दिनं पचाशन्मानुष-घर्षप्रमाणं, आयुष्य तद्दिनमित्यर्थैः पंचशतवर्षं, संजीवनारकाणामपि अहोरात्रपरिमाणं आयुःपरिमाणं च तदनु रूपमेव । इत्यमेव काल-सूत्रस्य भावार्थशैः साम्यं, तपनस्य च परनिर्मितयशयर्त्तिभिः । तथैवाग्रेऽपि ।

अर्द्धं प्रतापने ऽर्चीचायन्तः कल्पं पुनः;

सप्तमे प्रतापने नरके सस्यानां आयुः अन्तरकल्पार्द्धं, अर्ध-धौ एकमन्तःकल्पम् ।

पुनः ।

कल्पं तिरश्चाम् ;

निर्यग्योनिगतानां नागराञ्च नन्दो पतम्बा-ऽश्वतरादीनां दीर्घ-कालं जीयतां आयुरेकं अन्तरकल्पम् ।

प्रेतानां मासाहशतपञ्चकम् ॥८३॥

प्रेतानां दिनं मनुष्य मानस प्रमाणं, तेन पंचशतवर्षं ते जीयन्ति ।

वाहाद्वर्षशतेनैकतिलोद्भर-व्यायुषः ।

अर्धुदाः; विश्वनिगुणप्रतिवृद्ध-वायुषः परे ॥८४॥

घाहो विंशतिखारीपरिमाणः, खारी च इदानीन्तनैरशीति-
रूपपरिमादैः सेरैः प्राय एकचन्द्राशित्सेर-परिमाणा, तथा च
घाहः प्रायः अष्टानविंशति (= २०)-सेर' परिमाणः । घाहपरिमाण-
तिलराशितः, प्रतिशतवर्षं एकैकतिलोद्धरणेन, यावता कालेन स
तिलराशिः क्षीयेत, स परिमाणं अयुंदनरकवासिनां आयुषः । अयुंदा-
युषो विंशति-गुणं द्वितीयस्य, ततो विंशति-गुणं तृतीयस्य, इत्यम-
त्रोऽपि ।

कुम्भज्योऽन्तरामृत्युः;

उत्तरकुम्भ आयुषः (सहस्रवर्षमितस्य) मध्ये मृत्युर्न भवति ।
ततो म्रम पूर्वविदेहादिषु द्वीपेषु देवलोकेषु च अन्तरा मृत्युर्भवति ।

परमाण्वक्षरक्षणाः ।

रूप-नानाऽध्वपर्यन्ताः;

रूपे सूक्ष्मतमोऽशः परमाणुः, नाम्नि सूक्ष्मतमोऽशः अक्षरं, अध्वनि
काले च क्षण ।

परमाणुरणुस्तथा ॥=५॥

लोहा-ऽष्-क्षशा-ऽधि-गो-क्षिद्र-रजो-लिप्ताः तदुद्भवः ।

यवः तथाऽंगुली-पर्वं श्लेथं सप्तगुणोत्तरम् ॥=६॥

७ परमाणुः = १ अणुः ।

७ अणुः = सःहरजः ।

७ सौंदर्यंशित्ति = अक्षरजः ।

७ अक्षरंशित्ति = अक्षरजः ।

७ अक्षरंशित्ति = अक्षि (= मेष) रजः ।

७ अक्षिंशित्ति = गोरजः ।

७ गोरंशित्ति = क्षिद्र- (= पृथ्विद्रागतमरोचिगत) रजः ।

७ क्षिद्रंशित्ति = लिप्ताः ।

७ लिप्ताः = यवः ।

७ यवः = अंगुलीपर्वं ।

पशुविशान्शुष्यो हन्तो, हन्तपशुद्वयम् ।

यन्तुः पशुनाम्बेषां शोशो, अक्षरंशित्ति [तच्छतम्] ॥=७॥

ते ऽष्टौ योजनमित्याहुः;

२४ अंगुल्यः = हस्तः ।

४ हस्ताः = धनुः (= 2 yards).

५०० धनुषि = क्रोशः (= 569 miles).

१०० धनुषि = अरण्यम् ।

८ क्रोशाः = योजनम् (= 4. 5 4 1/2 miles)

विंशत्क्षणशतं पुनः ।

तत्क्षणः, ते पुनः पष्ठिर्लवः, त्रिंशद्गुणोत्तराः ॥८८॥

अथो मूहूर्त्ता-अहोरात्र-मासाः, द्वादशमासकः ।

संवत्सरः सोनरात्रः;

१२० क्षणाः = तत्क्षणः ।

६० तत्क्षणाः = लवः ।

३० लवाः = मुहूर्तः ।

६० मुहूर्त्ताः = अहोरात्रः ।

३० अहोरात्राः = मासः ।

(१२ मासाः-६ अहोरात्राः) = संवत्सरः (= ३६०-६ = ३५४

अहोरात्राः) ।

कल्पो षड्विधः स्मृतः ॥८९॥

संवर्तकल्पो नरकासम्भवाद् भाजनक्षयः ।

अन्तरकल्प-संवर्तकल्प-विवर्तकल्प-महाकल्पा इति सन्ति

अनेके भेदाः कल्पस्य । तत्र संवर्त कल्पः, (= प्रलयः) यस्मिन् क्षणे

नरके सत्यानां सम्भवः (= उत्पत्तिः = प्रवेशः) उपदृश्यते, तत आरभ्य

यावद् भाजनस्य लोकास्य विनाशः ।

विवर्तकल्पः प्राग्वायोर्पावद्भारकसंभवः ॥९०॥

मूलवायो. (= भूतानां मूलकारणात्) आरभ्य यावन्नरके सत्यानां

सम्भवः, अयं कालो विवर्तकल्पः = एष्टिः) ।

अंतः कल्पोऽग्निनाद् यावद् दशवर्षायुषः ;

कल्पादौ जातानां (= प्राथमकालियरानां) आयुः क्षमितम् (= अपरिमितम्) । क्षपरिमितात् क्षारभ्य याद्यद् आयुः परिमाणं क्षययं जायते, क्षयं कालोऽन्तरकल्प उच्यते ।

ततः ।

उत्कर्षापरकर्षाच्च कल्पा अष्टादशाऽपरे ॥६१॥

उत्कर्ष एकः तेऽशीतिसहस्राद् यावदायुषः ।

तदनन्तरं अपरेऽष्टादश कल्पा भवन्ति; येषु आयुष उक्तो-
ऽपरकर्ष (दशवर्षात् अपरिमित-वर्षं, अपरिमितवर्षान् पुनः दशवर्षं
यावत्) । तत एकः कल्पः क्षेदले उत्कर्षस्य, यत्रायुषो वृत्तिर्भूत्वा
क्षमेणाऽशीतिसहस्रवर्षं जायते ।

इति लोको निवृत्तोऽयं कल्पांस्तिष्ठति विंशतिम् ॥६२॥

यिवर्त्तते च संवृत्त आत्ने संवर्त्तते समम् ।

तेऽऽशीतिर्महाकल्पः ;

एवं विद्वत्तः (= वृष्टः) अयं लोको विंशतिकल्पं तिष्ठति, पुनः
शिवर्त्तते विंशतिकल्पं, संवृत्तः तिष्ठति विंशतिकल्पं, संवर्त्तते च
तत्समानकालमेव; परन्तु चतुःस्थितिपरिमाणं अशीतिकल्पं,
तस्यैव महाकल्प इति नाम ।

तदसंख्यत्रयोद्भवम् ॥६३॥

बुद्धत्वं ;

कल्पानां अक्षय्यत्रये साधनसंख्येन (पारमितापूर्व्या) बुद्धत्वं
भवति । अक्षय्य-संख्या च दशोत्तरवृद्धया परिस्थानं यावत्—
दश-शत-सहस्र-श्रमेद (१०,०००)-तत्रा-ऽतिलज कोटि-मन्वा-
ऽयुत-महायुत-नयुत-महानयुत-प्रयुत-महाप्रयुत-कंकर महाकंकर-
दिदर-महादिन्दरा-ऽक्षोभ्य-महाक्षोभ्य-विवाह-म०-उत्संग म०-
दाहन-म०-टिडिभ-म०-हेतु-म०-परम-म०-इन्द्र-म०-सम्पन्न
(सम्पन्न)-म०-गति-म०-निम्बरजो-म०-मुद्रा-म०-यल-म०-सं-
शा-म०-विभूत-म०-यलाक्ष-म०-अक्षय्येति । अक्षय्येऽष्टौ स्या-
नानि पुरा विस्मृतानि । सर्वे षष्टिः दिन्द्रोऽपेक्षन्ते ।

अपरुपं तु शनाद्यायत्ताद्भुवः ।

आयुषोऽपरुपं हासे यायत् मनुष्या शनायुषो गवन्ति, गवद्
शुशानामुवाचः । त्रिशति-सहस्रतः शतपर्यन्ते आयुःप्रमाणे बुधा
उत्पद्यन्ते । न ततोऽधिकं म्युने या ।

द्वयोः प्रत्येकबुद्धानां;

प्रत्येकबुद्धानां तु आयुषोऽपरुपं उत्कर्मोऽपि उत्पादो भवति ।

[खड्गः] कल्पशतान्धयः ॥६४॥

खड्गविषाणकल्प (= प्रत्येक-) बुद्धः कल्पशत पुण्यादिसाधन-
संचयेन जायते ।

चक्रवर्ति-समुत्पत्तिर्नाऽधोऽशीति-सहस्रकाल् ।

अशीतिसहस्रपर्यन्तो निम्ने मनुष्यायुष्यकाले न चक्रवर्तिन
उत्पद्यन्ते ।

सुवर्ण-रूप्य-ताम्रा-ऽयश्चक्रिणः, तेऽधरक्रमान् ॥६५॥

एक-द्वि-त्रि-चतुर्द्वीपाः; न च ते सह बुद्धयन् ।

सुवर्णचक्रवर्तिनो, रूप्यचक्रवर्तिनः, ताम्रचक्रवर्तिनः, अयश्चक्र-
वर्तिन इति चत्वारः चक्रवर्तिनः । (तेषां चक्रोपादानघातुक्रमेणैमाः
संज्ञाः) । ते च अधर (= निम्न) क्रमेण (अथस्ताम्र रूप्य-सुवर्ण-
क्रमेण) एकस्य, द्वयोः, त्रयाणां, चतुर्णां वा द्वीपानां स्वामिनो
भवन्ति । यथाऽयश्चक्रवर्ती एकं द्वीपं भुनक्तीत्यादि ।

एककाले सहस्रं अनेकेषां बुद्धानां प्रादुर्भावो यथा न भवति,
तथैव चक्रवर्तिनोऽपि न एककालेऽनेके ।

प्रत्यु [ध्यान-स्वयंध्यान-कलहा] ऽसिजिनोऽवधाः ॥६६॥

तत्र सुवर्णचक्रवर्तिनः समीपे स्वयं प्रयुद्धस्य राजान आत्मनो
माण्डलिकतां निषेदयन्ति, रूप्यचक्रवर्तिनः तत्र तत्र गमनमात्रेण,
ताम्रचक्रवर्तिन कलहसूत्रपातानन्तरं, अयश्चक्रवर्तिनः खड्गादिसाहा-
य्यग्रहणानन्तरम् । परं सर्वत्र चक्रवर्तिनो न स्वयं प्रन्ति ।

प्रागासन् रूपिवत् सत्त्वा रसरागात्ततः शनैः ।

आलस्यं संग्रहं कृत्वा भागादि-क्षत्रपो भृतः ॥६७॥

पूर्वं मनुष्या आदिकल्पे रूपध्यानुगतदेवा इव आत्मन्, पश्यान्
 शनैः रसलोभेन ज्ञातव्यं ज्ञानं, संग्रहकारणं च आत्सर्व्यं ग्रन्थोपधीनां
 शक्यपत्न्यानां ध्यान्यादीनाम् । ततः संगृहीतवन्मुन एको भागः
 द्वादशशतानां, (दशानां अन्यत्तेः भागं म्यापकाय राजे) । द्वादश = द्वात्रिंशो
 = चत्वेति । स हि भागादिना भूतः पुष्टः ।

ततः कर्मपथाधिक्याद् अपहासे दशायुवः ॥६८॥

ततः कर्ममार्गस्य (हिंसास्त्रोपादेः) वृद्ध्या, आयुः अपहृष्य
 दशवर्षपरिमाणं भवति । रसरामा-ऽऽलस्याभ्यामेव अयं दोषनिपातः ।

कल्पस्य शत्रुरोगान्यां दृग्भिन्नेषु च निर्गमः ।

दिवस्तान् सप्त मासांश्च वर्षाणि च यथाक्रमम् ॥६९॥

कल्पस्य निर्गमः (= समाप्तिः) शत्रोषु (युद्धेन), रोगेषु,
 दृग्भिन्नेषु भवति । तत्र युद्धं सप्तदिनं, रोगं सप्तमासं सप्तदिनं च,
 दृग्भिन्नं सप्तवर्षं सप्तमासं सप्तदिनं तिष्ठति ।

संवर्तन्याः पुनः तिस्रो भवन्त्यग्न्यम्बु-वायुभिः ।

तिस्रः संवर्तन्याः, एका संवर्तनी (= प्रलयः) अग्निना भवति,
 अन्या जलेन, अग्ना वायुना । यदा सदा ध्यातभूमिषु प्रविशन्ति,
 तदा निम्नस्था वासभूमय अग्निना (सप्तभिः सूर्यैः), जलेन, महौ-
 घेन, वायुना (महावात्या) विनश्यन्ति ।

ध्यानत्रयं द्वितीयादि शीर्षं तासां यथाक्रमम् ॥१००॥

तदपक्षाल-साधन्यांश्च चतुर्यंस्त्यनिजनात् ।

न नित्यं सह सत्त्वेन तद्विमानोदपव्ययात् ॥१०१॥

द्वितीयादि ध्यानत्रयं तासां संवर्तनीनां अग्नि-जल-वायुसम्बन्ध-
 धिनीनां, यथा संख्यम् सीमा-स्थानं (= शीर्षं) । तद्व्या—द्वितीय-
 ध्यानं अग्निसंवर्तन्याः सीमा, तदधस्तमेव अग्निना दग्धं भवति । तृती-
 यध्यानं जलसंवर्तन्याः (= जलप्रलयस्य) सीमा, तदधस्तं सर्वं जल-
 विनाशं याति । चतुर्यध्यानं वायुसंवर्तन्याः सीमा । संवर्तानन्तरं
 अपि तिष्ठतीति शीर्षं शब्दः ।

प्रथमध्यानस्य अपक्षालः (= दोषः = प्रतिद्वन्द्वी) वितर्क-
 चारी, तयोः सादृश्यं अग्निना, अतः प्रथमध्यानभूमिः विनाश-
 विनष्टा भवति । एवं द्वितीयध्यानस्य अपक्षालः प्रीतिः, तस्याः
 जलेन, तेन हि जलेन द्वितीयध्यानभूमिः विनश्यति ।
 अपक्षाल आश्वास-प्रभासी, तस्य सादृश्यं धायुना, तेन
 तृतीयध्यानभूमेः विनाशः । चतुर्थे इंजनं (= अपक्षालः) एव
 अतो न चतुर्थध्यानभूमेः विनाशः संबर्तनीमिः । संबर्तनीमिः अवि-
 शिनी चतुर्थध्यानभूमिः, तथापि तस्या नि-यत्वं नास्ति, यतः
 उत्पत्ति-विनाशाभ्यां, तेषां विमानानामपि उत्पत्ति-विनाशौ निश्चितौ ।

सप्तसिनाऽद्भिरेकैवं गतेऽद्भिः, सप्तके पुनः ।

तेजसा सप्तकः पश्चाद्, धायुसंबर्तनी ततः ॥१०२॥

प्रथमं अग्निना सप्त संबर्तन्याः, तत एका जलेन, इत्थं सप्तवारं
 जलेन आते विनाशे, पुनः अग्निना सप्तवारं, तदनन्तरं धायुसंबर्तनी
 भवति ।

(लोकधातुनिर्देशो नाम तृतीयं कोशस्थानम्) ॥

चतुर्थकोशस्थानम् ।

कर्म(-निर्देशः) ।

कर्मजंलोकवैचित्र्यं;

कर्माणि हि कुण्डलाकुण्डलादीनि भवन्ति, तेन एव लोके
वदन्तुः। इयं हेतुवैचित्र्यात् कर्मवैचित्र्यम् ।

चेतना तद्गुणं च तत् ।

कर्म च द्विविधं चेतना, चेतनाहृतं च । कल्पिकादि प्राक्त्रिकादि,
कालसादि च कर्माणि,

‘तत्र यद्येतेषु कर्म समानानि स्मृतं’

— नन्दनदावतारे ।

चेतना माननं कर्म, तस्मै वाञ्छाय कर्मणी ॥१॥

मानसं कर्म चेतनेननिर्णीयते, चेतनिका वाचा, कथने वा
कर्म कारयते, अथवा वाक्ये वाक्ये च तस्मै, तत्र मनसि ।

ने तु विज्ञप्त्याविज्ञप्तीः

ते वाञ्छायकर्मणी विज्ञप्त्याविज्ञप्तिस्वरं । इयं कल्पिकादि
कर्म, कालाविज्ञप्तिकर्म, प्राक्त्रिकादि, प्राक्त्रिकादि कर्म च ।

संस्थानं चाधिकीयते ।

विज्ञप्तिः

संस्थानं, धर्माणां साक्षात् एव चाधिकी विज्ञप्तिः ।

न गतिः, नाशान्, संस्कृतं चरितं यतः । ॥२॥

चाधिकी विज्ञप्तिः नाम्नि गतिः, यतः सर्वमेव संस्कृतं कर्म, यत् ।

एते हि अल्पतान्तात्पर्यविचार्यमानाः चण्डालाश्च ज्ञेयानां वा
भवेत् । एतेषु च तत्रैव द्वितीयानां धर्मो विद्यते । इयं द्वितीय
एते संस्कृतं विचार्य तर्हि पूर्वोक्तानां पूर्वोक्तानां
वा गतिं वा विचारयति ? अतो विज्ञप्तिः न गतिः ।

न कस्यचित् अहेतोः (स्याद्) हेतुरेव विनाशकः ।

अहेतोः (= कारणरहितस्य) कस्यापि विनाशकारको
कारणरहिते । कारणधीनं यथादेयकार्यं, तथ भायरूपम् । विनाशोऽभावा
न कस्यापि कार्ये, अकार्यव्यावृत्तस्य । इत्थं कायिकी विजिगीः एवं
वस्तु, तथ संस्थानम् ।

विमहत्यात् ;

इत्यापत्तं हि प्राभ्यामिन्द्रियाभ्यां गृह्यते । तत्र सद्युक्तं हि
वर्तमानकाले वस्तुतो दीर्घत्वस्यापि महत्त्वं भवति । इत्थं कायेन्द्रियेण
वस्तुध्ये गृह्यमाणे दीर्घत्वमपि । दीर्घत्वं हि संस्थानं, इत्थं च प्राभ्यां
वस्तु वापत्तं इन्द्रियाभ्यां गृह्यते ।

न श्याणो मत् ;

संस्थानं हि न परमाणो विद्यते ।

वाग्विजिगीम्यु वाग्ध्वनिः ॥३॥

वाक् = इत्थं तत्र वाग्विजिगीः । ध्वनिर्हि वर्णाभिवादनम् ।

त्रिभिर्भास्यते रूपोक्तिः-शुद्ध-व-कुर्यात्पथा(दिनः) ।

इतिहासं मगपताऽत्र, रूपं विविधं । मगपतिषु वपुः, अत्रिभिः
वपुः, अत्रिभिः अत्रिभिः, तत्र अत्रिभिः (मगपताऽत्र २ । २ ।) इति ।
शुद्धवृत्तस्य रूपं (मगपताऽत्र २ । ३ ।) अत्रिभिः मगपताः न वपुःपथा,
वपुःवपुः वपुः हि अत्रिभिः मगपताऽत्र, तत्र वपुःपथा परिमलितं मगपताः ।

अत्रिभिर्वपुःपथाः वाग्विजिगीम्यु वाग्ध्वनिः ॥३॥

अत्रिभिः वाग्विजिगीम्यु वाग्ध्वनिः (= अत्रिभिः) तत्र
वपुःपथा मगपताऽत्र मगपताः ।

वाग्विजिगीम्यु वाग्ध्वनिः [अत्रिभिर्वपुःपथाः] ।

इति = वपुः, वपुः (वाग्विजिगीम्यु) मगपताऽत्र वाग्विजिगीम्यु
वपुः वाग्विजिगीम्यु मगपताः ।

अत्रिभिर्वपुःपथाः (अत्रिभिः) ;

वपुः, अत्रिभिर्वपुःपथाः, इति वपुःपथाः मगपताः ।

अत्रिभिर्वपुःपथाः वाग्ध्वनिः ॥३॥

नैप्यन्दिकी च सत्याख्या, निप्यन्दोपात्त-भूतजा ।

शक्तिः = (संस्थानं =) रूपं, सा चित्तं चैतसं वा उपादाय न जायते, अतएव अनुपासिका । सा पुनः नैप्यन्दिकी, निप्यन्दादुपात्तेभ्यो भूतेभ्यो जातत्वात् । सर्वैरेव सम्यक्तत्वात् सत्याख्या चैवम् ।

समाधिजा ऽनुपात्तौपचयिक-भिन्नभूतजा ॥६॥

समाधितो जाता शक्तिः, अनुपात्ता = निप्यन्दमनुपादाय जाता औपचयिकभिन्न (= स्वप्न-समाध्यादि)-महाभूतजा ।

नाऽव्याकृताऽस्त्यविज्ञप्तिः;

शक्तिः कुशला अकुशला वा भवितुमर्हति, न तदुभयगिन्ना ।

अन्यदेव त्रिधा

विज्ञप्तिकर्म तु कुशला-ऽकुशला-ऽव्याकृतमिति त्रिविधम् ।

अशुभम् ।

कामे;

अकुशलं विज्ञप्तिकर्म कामधातौ भवति फेवलम् ।

रूपेऽप्यविज्ञप्तिः;

शक्तिर्कर्म तु रूपधातौ कामधातौ च अकुशलं (= अ-शुद्धं) भवति, परं न स्वरूपधातौ ।

विज्ञप्तिः सविचारयोः ॥७॥

सविचारयोर्द्वयोः भूमिकयोः (प्रथम-द्वितीय-ध्यानयोः)
(१ : ३२ : = : ७) विज्ञप्तिरास्ति ।

कामेऽपि निवृत्ता नास्ति,

कामधातौ निवृत्ता (= क्लिष्टा) ऽव्याकृता (२ : ६६) विज्ञप्तिः नास्ति ।

नाऽस्त्युत्थानं यतः;

तस्या विज्ञप्तेः, येन उत्थानं तत् (= सत्कायदृष्टिः) तदा नास्ति ।

शुभः ।

मोक्षेपरमतः ;

मोक्षः (= निराणं) सर्वतः कुशलं स्वीकृतं, यतस्तत्र सर्वेषां दुःखानां अन्तो भवति ।

मूल-ही-व्यपत्रा-प्यमात्मतः ॥२॥

कुशलमूलं, ही (= लज्जा), अपप्रपत्ता (२ : २५), इमानि त्रीणि कुशलानि, आरोग्यमिद्य (मज्झिम० १ : ५१०)

[सम्प्रयोगाद्वि तयुक्तं],

कुशलमूलादिपूक्तं यत्किमपि कर्म तेषां सम्प्रयादेव तदपि कुशलं (= शुद्धं) भवति, औपधमिद्य ।

(उत्थानतः क्रियादयः) ।

क्रियादयः कुशलादिधर्मेषु समुत्थिताश्चेत् कुशलादयो भवन्ति ।

[तद्विरुद्धमकुशलं];

अकुशलधर्मेषुत्थिताः क्रियादयोऽकुशला भवन्ति । यथा संसारः अकुशलं क्षेम-विरहितभावात्, अकुशलमूलं लज्जादि रहितत्वात् । अकुशलमूरा सम्यग्धातु तत्सम्प्रधिनी धर्माः । अद्युभमूलं समुत्थानात् काय वाक्कर्माणि च । निदर्शनं व्याधिः, अथथौपधम् ।

परमाज्ज्याकृते ध्रुवे ॥६॥

ध्रुवेऽग्नस्तृते द्वे (१ : ५) आकाश अग्निसंख्यानिरोधश्च अन्यतं अज्याकृते ।

समुत्थानं द्विधा हेतु-तत्त्वणोत्थानसंज्ञितम् ।

समुत्थानं तामुत्तिष्ठते येन तत्) द्विविधम् । हेतु-समुत्थानं तत्त्वण-समुत्थानं च । यत् हेतुः तामुत्थानं चाऽपि, तत्प्रथमम् । यत् क्रियात्तणे समुत्थानं आपतत्, तत् तत्त्वण-समुत्थानम् ।

[प्रवर्त्तकं द्वयोः पूर्वं द्वितीयं] अनुवर्त्तकम् ॥१०॥

तत्र हेतु समुत्थानं प्रवर्त्तकं, तत्त्वण-समुत्थानं आनुवर्त्तकं भवतः ।

प्रवर्त्तकं दृष्टिहेयं विज्ञानं;

दृष्ट्या हेयं विज्ञानं प्रवर्त्तकमेव ।

[उभयं मनः ।

तद्यास्ति भावनाहेयं]:

मनोविज्ञानं प्रवर्त्तकं अनुवर्त्तकं च, परं तन्भावना-हेयम् ।

पंचकं त्वनुवर्त्तकम् ॥११॥

पंच विज्ञानकायाः चतुर्विज्ञानादयः केवलां अनुवर्त्तकम् ।

[प्रवर्त्तकाच्चतुर्भादेरनुवर्त्तकमपि त्रिधा] ।

कुशला-ऽकुशला-ऽव्याहृतानां प्रवर्त्तकत्वात् अनुवर्त्तकमपि त्रिविधं—कुशलानुवर्त्तकमित्यादि ।

[मुनेः समं शुभं यतः]:

दुस्तस्य भगवतः सर्वमेव मनोविज्ञानं शुभं कुशलैरनानं भवति । मनोविज्ञानं प्रवर्त्तकं अनुवर्त्तकं वा, कुशला-ऽकुशलाऽव्याहृतं वा भवति—

[नोभयं तु विपाकजम्] ॥१२॥

निरमितं स्वरवाहि विपाकजं मनोविज्ञानं तु न प्रवर्त्तकं न अनुवर्त्तकम् ।

एतद्विज्ञानिन्(वि)देति संवरा-ऽसंवरे-नरा ।

संवरा, समंवरा, नसंवरनासंवर इति त्रिविधा एतद्विज्ञानिः । तत्र दौःशील्य-प्रवृत्त्याश्च संवराण्येव संवराः । संवराऽभावोऽसंवराः । संवराऽसंवरमिदो नैवसंवरनासंवरः ।

संवरा प्रातिमोक्षान्योऽनान्ययो ध्यानजतयो ॥१३॥

संवरा त्रिविधाः—प्रातिमोक्षसंवरा, ध्यानसंवरा, एतद्विज्ञानसंवरः । प्रथमं ध्यानधारी शोणम् । ध्यानसंवरो ध्यानोपादितो कर्माधारी इति । एतद्विज्ञानसंवरो विदुःकर्तृत्वस्य (नान्यस्य) उपारहाः ।

[एतद्विज्ञानसंवरः]:

प्रातिमोक्षसंवरोऽविविधः—भित्तु-निवृत्तौ विदुःकर्तृत्वस्य-एतद्विज्ञानसंवरः-एतद्विज्ञानसंवरः-एतद्विज्ञानसंवरः-एतद्विज्ञानसंवरः ।

कर्म कायवाग्जनिरयान् । कर्ममार्गः (४ : ६ =) मौल सगृहीतत्वात्
(४ : ६ =) ।

विज्ञप्स्यैवान्वितः कुर्वन्, मध्यम्यां मृदुचेनन ।

संहरासंहर-विरहितो मध्यम्यः पुरुषो निर्यसमना कृत्वा अकु-
शलं वा कर्म (= विज्ञति) कुर्वन् विज्ञ स्या एव युक्तो भवति, न तु
अविज्ञप्स्यै ।

[त्यक्त्वाऽनुत्पन्न विज्ञप्तिः अविज्ञप्स्यैऽऽर्यं पुद्गलः] ॥२५॥

आर्यपुद्गलाः स्रोत आपन्नादयः केवलं अविज्ञप्स्यै युक्ता भवन्ति
विज्ञप्तिर्हि तैः त्यक्ता भवति ।

[ध्यानजो ध्यानभूम्यैव लभ्यते] ;

ध्यानेनोत्तरगतः संहर- ध्यानभूमिकचित्तैश्चैव लभ्यते ध्यानमत्र
मूलध्यानं (= प्रथमादि-चतुष्टयं) सामन्तकं (= चतुष्टयो ध्यानेभ्यः
प्राग् प्रायोगिकध्यानम्) ।

आर्यया तथा ।

निर्मलः ;

निर्मलः (= अनाश्रयः) प्रातिमोक्ष आर्यभूम्यैव जायते ।

प्रातिमोक्षाख्यः परविज्ञापनादिभिः ;

परस्य विज्ञापन, परस्यै वा विज्ञापनम् । परविज्ञ

प्रातिमोक्षाख्यः संहरः संपृहीतो भवति । नत्र त्रिगु-भि

मागतानां प्रातिमोक्षादानार्थं संवर्गं वि

सम्पदा लानः, उपसम्पत्स्य च

उपसम्पदा । तथा हि

१. स्यत उपसम्पदा

२. उपसम्पदा

संवर्गमीयताम् ।

३. वि

४. शाब्दुः

५. शाब्दुः

६. गुरुधर्माभ्युपगमेन, यथा महाप्रजापत्या ।

७. शासनप्रेमपुत्रारा, यथा धर्मदिन्नायाः ।

८. पंचवर्गेषु गणेन उपसन्गदा, यथा प्रत्यन्तजनपदेषु ।

९. दशवर्गेषु गणेन उ०सन्गदा, यथा मध्यमडले ।

१०. त्रिः शरणागमनोद्यारणेन, यथा विश्वभद्रवर्गीयाणाम् ।

[यावज्जीवं समादानं अहोरात्रं च] संवृतेः ।

निदुःश्रामदेरो-पातक-प्रातिमोक्षः यावज्जीवं गृहीता भवन्ति,
उपवासस्थस्य तु क्षेत्रं अहोरात्रार्थम् ।

[नाऽहोरात्रिकोऽसंवरः ?]

यथा उपवासस्थस्य प्रातिमोक्षप्रदं अहोरात्रार्थं, तथा असंवरे
नियमो न भवितुमर्हति । अयं हि पापधर्माभ्युपगमात् जायते ।

[स किलैवं न लभ्यते] ।

न खलु असंवरे व्रत-समादान-नियमोऽस्ति, येन उपवासस्थ-
स्य अपि अहोरात्रार्थं भवेत् ।

(उपवासं समादत्तेऽनुवदन् गौरवान्वितः ।

मण्डनादि-विहीनः सन् प्रातःकालादहर्निशम्) ॥२८॥

गौरवयुक्तः शिक्षापदानि अनुवदन् मण्डनादि रहितो भूत्वा
प्रातःकालादारभ्य यावद्द्वितीयदिनं प्रातःकालं व्रतं गृह्णाति ।

शीलांगं, अप्रमादांगं व्रतांगं च यथा क्रमम् ।

चत्वार्येकं तथा त्रीणि,

शीलं पारत्रिचाऽभावः संघादशेगदभावः । तत्र प्रातिमोक्षे
चत्वारि शीलांगानि—पारत्रिणाता—ऽदत्तादाना-ऽद्रक्ष्यर्थ-नृपावाद्-
विरतिरिति । सुरभेदविरतिः अप्रमादांगम् । उच्चशयन-नृत्यगीत-
विचलभोजन-विरत्यः व्रतांगम् । व्रतं हि नियमः ।

स्मृतिमोप-भदौ ततः ॥२९॥

मदपानेन व्रतादिस्मृतेः प्रतोयो जायते । उच्चशयन-नृत्यगीता
दिभिरभिमानो भवति ।

कर्म कायवाग्जनितरगान् । कर्ममार्गः (४ : ६ =) मौल संगृहीतत्वात् (४ : ६ =) ।

विज्ञप्त्यैवान्वितः कुर्यन्, मध्यस्थो मृदुचेतनः ।

संवरसंवर-विरहितो मध्यस्थः पुरुषो निर्धलमना कुशलं अकुशलं वा कर्म (= विशति) कुर्यन् विज्ञ त्वा एव युक्तो भवति, न तु अविज्ञप्त्या ।

[त्वक्ताऽनुत्पन्न विज्ञप्तिः अविज्ञप्त्याऽऽर्षपुङ्गलः] ॥२५॥

आर्षपुङ्गलाः श्रोत आपन्तादयः केवलं अविज्ञप्त्या युक्ता भवति विशतिर्हि तैः त्यक्ता भवति ।

[ध्यानजो ध्यानभूम्यैव लभ्यते] ;

ध्यानेनोत्पन्नः संवरः ध्यानभूमिकचित्तेष्वैव लभ्यते ध्यानमत्र मूलध्यानं (= प्रथमादि-चतुष्टयं) सामन्तकं (= चतुर्भ्यो ध्यानेभ्यः प्राग् प्रायोगिकध्यानम्) ।

आर्षपातया ।

निर्मलः ;

निर्मलः (= अनाश्रवः) प्रातिमोक्ष आर्षभूम्यैव जायते ।

प्रातिमोक्षाद्यः परविज्ञापनादिभिः ॥२६॥

परस्य विज्ञापन, परस्मै वा विज्ञापनम् । परविज्ञापनादिभिः प्रातिमोक्षाद्यः संवरः संगृहीतो भवति । तत्र मित्रु-मित्रुणी-शिक्ष-माणानां प्रातिमोक्षादानार्थं संवो विज्ञापनीया भवति । तथा उप-सम्पदा लाभः, उपसम्पत्स्य च प्रातिमोक्षलाभः । दशविधा हि उपसम्पदा । तथा हि

१. न्यून उपसम्पदा, यथा प्रत्येकबुद्ध बुद्धानाम् ।

२. नियमावक्रान्तिः (६ : २६), यथा अज्ञानकीटिभ्यादीनां पंचशर्मावाणाम् ।

३. पट्टि मित्रो यथाऽज्ञानकीटिभ्यश्च ।

४. शास्त्रुः अभ्युपगमात्, यथा महाकारस्यस्य ।

५. प्रभ्रश्यावरणेन उपसम्पदा, यथा उदायितः ।

६. गुरुधर्माभ्युपगमेन, यथा महाप्रज्ञापत्या ।
 ७. शासनप्रेषणशारा, यथा धर्मदिन्नायाः ।
 ८. पंचवर्गेण गणेन उपसम्पदा, यथा प्रत्यन्तजनपदेषु ।
 ९. दशवर्गेण गणेन उासम्पदा, यथा मध्यमडले ।
 १०. त्रिः शरणगमनोच्चारणेन, यथा त्रिंशद्भवर्गायाणाम् ।

[यावज्जीवं समादानं अहोरात्रं च] संवृतेः ।

गिबु-धामलेरो-पासक-प्रातिमोक्षाः यावज्जीवं गृहीता भवन्ति,
 उपवासस्थस्थ तु फेवलं अहोरात्रार्थम् ।

[नाऽहोरात्रिकोऽसंवरः];

यथा उपवासस्य प्रातिमोक्षग्रहणं अहोरात्रार्थं, तथा असंवरे
 नियमो न भवितुमर्हति । अयं हि पापधर्माभ्युपगमात् जायते ।

[स किलैवं न लभ्यते] ।

न एतु असंवरे दान-समादान-नियमोऽस्ति, येन उपवासस्थ-
 यत् इयमपि अहोरात्रार्थं भवेत् ।

(उपवासं समादत्तेऽनुवदन् गौरवान्वितः ।

मण्डनादि-विहीनः सन् प्रातःकालादहर्निशम्) ॥२८॥

गौरवयुक्तः शिक्षापदानि अनुवदन् मण्डनादि-रहितो भूत्वा
 प्रातःकालादारभ्य यावद्द्वितीयदिनं प्रातःकालं व्रतं गृह्णाति ।

शीलांगं, अप्रमादांगं व्रतांगं च यथा क्रमम् ।

चत्वार्येकं तयो त्रीणि,

शीलं पाराजित्वाऽभावः संघादशे गद्यभावः । तत्र प्रातिमोक्षे
 चत्वारि शीलांगानि—प्राणातिपाता—ऽदत्तादाना-ऽद्रव्यवर्ज्य-मृपावाद-
 विरतिरिति । सुरामेरयविरतिः अप्रमादांगम् । उच्चशयन-नृत्यगीत-
 विहातलभोजन-विरत्ययः व्रतांगम् । व्रतं हि नियमः ।

स्मृतिमोप-मदौ ततः ॥२९॥

मद्यपानेन व्रतादिस्मृतेः प्रमोपो जायते । उच्चशयन-नृत्यगीता
 दिभिरभिमानो भवति ।

[उपवासोऽन्येष्वपि न] शरणगमनैर्धिना ।

उपासकभिक्षेष्वपि जनेषु उपवास-प्रानिमोक्षो भवितुमर्हति, परं त्रि (= बुद्ध-धर्म-संघ) शरणगमनं धिना न । त्रिशरण-परिग्रहान् पंचशिक्षापद-परिग्रहाद्य उपासकः तयोपासिकेति द्विधाभेदः । "त्रिशरण-परिगृहीतं, उपासकं मां आचार्यो धारयतु । तथा त्रिशरणगतं पंचशिक्षा-पदपरिगृहीतं उपासकं मां आचार्यो धारयत्विति ।"

[उपगम्योपासकतां दमः],

उपासकभावं प्राप्य संवरः प्रतिगृहीतो भवति, 'धारयतु मां अद्यप्रभृति प्राणापेतं शरणागतं' इति कथने उपासकतां प्राप्नोति ।

उक्तिस्तु भिक्षुवत् ॥३०॥

"यथैव हि भिक्षुः लब्धसंवरोऽपि इतिचतुर्थेन कर्मणा शिक्षा-पदानि यथास्थूलं प्रादुते प्रज्ञाप्यते । इतथामुनश्च पाराजिकादिभ्यः नव संवरः । अन्यानि च ते समग्रद्वारिणः कथयिष्यन्तीति ।" तथैव धामणेरस्याऽप्युक्तिः—

"अह एवं नामा तं भगवन्तं तथागतं अर्हन्तं सम्यक् सम्मुद्धं शाक्यमुनिं शाक्याधिरोजं प्रमज्जितं अनुप्रमज्जामि, गृहस्थलिंगं परित्यजामि, प्रमज्ज्यालिंगं समाददामि ।" तथैव उपासकस्यापि । त्रियारं बुद्ध-धर्म-संघानां शरणगमनेन ततः प्राणातिपाता-(= हिंसा) ऽदि-न्नादान-काममिथ्याचार-मृषावाद-सुरामेरयप्रमादस्थानेभ्यः पच-भ्यो विरतिरिति शीलानि । इत्थं त्रिशरण-पंचशील-समादानेन उपासको भवति । तत्र शीलेषु एकं "प्राणातिपातं प्रहाय .. एकदेशकारी भवति । .. द्वाभ्यां प्रतिविरतः प्रदेशकारी भवति । त्रिभ्यः प्रतिविरतश्चतुर्भ्यो वा यद्भूयस्कारी भवति । पंचभ्यः प्रति-विरतः परिपूर्णकारी भवति ।" (संयुक्त नि० ३३ : ११) । इमे चत्वार उपासकाः ।

सर्वे चेन् संघृताः, एकदेशकार्यादयः कथम् ?

यदि सर्वं एव उपासका पंचापि शीलानि समादाय भवन्ति, तर्हि एकदेशकार्यादयः चत्वारः भेदाः कथम् ? तत्रहि शीलांग न्यूना-धिक्येनैव चत्वारो भेदाः ।

ने विना नृपाद्याप्यानाः ।

नृपाद्याप्यानां संप्रदायं शब्देन हि प्रीत्युत्पत्तः सम्यक्त्वस्य ।

मृदादयो नमो जया ॥३३॥

मनसो मृदु मया उच्यमानं समं प्रतिपद्यते अत्र मृदादयो
मयसि ।

सुख [संवे]-परान् धर्मान् धर्मोदान् । उभयसंभ्रमम् ।

निर्वाणं सति शरणं, यो याति शरणमत्रयम् ॥३४॥

मनसो यो मृदं शरणं गच्छति स मृदुवयाश्च धर्मोदान् शरणं
गच्छति । दत्तशरणधर्मः । (= शरणधर्मः) सति - उपस्थानं, समुत्पत्-
तानं, समुत्पत्तयश्च शरणमर्थश्च । परिदारः संघं सुख-वश्यायः, धर्मोदाय
इति भावयत्यम् । यः सर्वं शरणं गच्छति, स मीलाऽर्थोदान् (= शरणोदा-
यानां धर्मान् शरणगच्छति, इमे हि धर्मः । संघं चारवाः (= संघो-
दाया पादकाः) ।

यो धर्मं शरणं गच्छति, स निर्वाणं (= प्रतिपत्तयानिर्वाणं)
शरणं गच्छति । निर्वाणं हि शोभंशुभशरणं मृदासयमभायम् ।

[मिथ्याचारोऽतिस्तापसं सुगतापरणलाभनः] ।

यामेभुमिथ्याचारः, यतोऽप्यनित्यदोषः, सन्शरणं हि मुनेन
सार्धं, सार्धं तद्वारणं तापं च ।

संवेरो यथोपगतो लभ्यते न तु ताननः ॥३५॥

योऽयं संवेरः । = प्रतिमोक्ष संवेरः । मुहूर्तियान् (= उपगतः),
तद्वैव तेन संवेर उपगतम् । यामेभुमिथ्याचाराद् श्रितः हि सर्वांग-
भ्यागमनपरिस्थितिः, न तु सर्वायां धर्माणां परिश्रमः । प्रतिमोक्षप्रह-
णानन्तरं न तु तान् मिथ्याचारोन् धर्मो ह्योक्तोति ।

सर्वशिक्षा अतिशान्तो मृपायादी प्रसज्यते ।

सर्वा शिक्षा एव प्रत्याख्याना, तेन सां हि मुगधारी जायते ।

प्रतिक्षेपण-स्तावशा [न्मयान्] ।

द्विज्ञाऽतिक्रमशोभाश्च मयशानात् विरतिः ।

(शिक्षाऽभिरक्षणात्) ॥३५॥

मद्यपरिधागात् अन्यासां शिञ्जाणामप्यारक्षा ।

सर्वोभयेभ्यः [कामाप्तौ वर्त्तमानेभ्य आप्यने] ।

कामधातुगतः संवरोस्ति, सर्वकर्मसम्बन्धेन, द्विविध-सत्व-सम्बन्धेन, द्विविध-कर्मसम्बन्धेन, वर्त्तमानकालिकवस्तु-सम्बन्धेन च । कामधातुगतसंवरः, प्राणिमोक्षो नाम । सर्वकर्म मनो-वचन-वायु-सम्बन्धि । द्विविधाः सत्याः सप्राणजाः (= मनुष्यादयः) अप्राणजाः, (= वृक्षादयः) । द्विविधं कर्म कुशलाऽकुशलम् ।

मौलेभ्यः सर्वकालेभ्यो ध्यानाऽनास्रव-संवरौ ॥३५॥

ध्यानसंवरः सम्यावाग्यवहार-सम्बन्धेन प्राप्यते, अनास्रव-संवरश्च सर्वकालिकवस्तु-सम्बन्धेन । स्कन्धा-ऽऽपतन-धातवो हि सर्वकालिकवस्तूनि ।

[संवरः सर्वसत्त्वेभ्यः, भेदस्त्वस्त्यंगकारणे] ।

संवरस्य आदानं सर्वसत्त्वसम्बन्धेन भवति । तत्र एषोऽग-सम्बन्धेन, अपरः कारणसम्बन्धेन भेदः । भिक्षु-संवरस्तावत् सर्वेभ्योऽप्येभ्यो भवति, स हि कर्मणो दशभ्यो मार्गेश्वरो विरतिः । अन्ये संवराः चतुरंग-समन्विताः । चतुरंगं हि प्राणानिपा १-दिशादान-काममित्याचार-मृषायाद्-विरतिः । कारणं (= मूलं) कुशलमूलं (= अलोमः, अत्रेपः, अमोहः) ।

असंवरस्तु सर्वेभ्यः सर्वांगैश्च न कारणैः ॥३६॥

सर्वैः दशभिः अंगैस्तद् सर्वेभ्यो वस्तुभ्यो (नेभ्यश्च) भवति । परं न कारणैस्तद् वस्तुभ्यः ।

(असंवरं हि लभते कर्मणाऽऽदानतस्तथा) ।

असंवर-कुलीना मनुष्या असंवरं लभन्ते प्राणानिपातप्रारम्भि-ककर्मविधानेन, अन्यकुलोनाश्च तमेव जीवनोपायं स्वीकृत्य ।

[श्रेयाऽविज्ञप्ति लाभस्तु] क्षेत्रा-ऽऽदाना-ऽऽदरेहृणान् ॥३७॥

अन्या अविज्ञप्तयः क्षेत्रान्, आदानात्, आदर-प्रयत्नाद्य सम्बन्धे । क्षेत्रं औपाधिक-पुण्यक्रियायस्तु, आरामादि-दानम् । प्रतिष्ठा-

ऽऽदानंऽयथा बुद्ध-वन्दनां विना नाहं भोजनं करिष्यामि । आदरेण प्रयत्नः, रागादि प्रबोधनया कर्मण्युत्साहः ।

प्रातिमोक्ष-दमत्यागः शिक्षा-निक्षेपणात् च्युतेः ।

उभयव्यंजनोत्पत्तोः मूलच्छेदात् निशात्ययात् ॥३२॥

प्रातिमोक्ष-संवरस्य त्याग एभिः कारणैर्भवति ।—शिक्षापद-प्रत्याख्यानानेन, मृत्युना, पुरुषस्त्रीत्युभयलिङ्ग प्रादुर्भावेन, कुशलमूलानां (= अरागा-ऽद्वेषा-ऽमांशानां) उच्छेदेन, निशासमाप्त्या वा । तत्रान्ये प्रातिमोक्ष-संवर आद्यैश्चतुर्भिः कारणैः त्यज्यन्ते । उपवास-स्थस्य तु पंचमेन रात्रि-समाप्त्याऽपि । अहोरात्रावधिक एव स क्लिप्त संवरः ।

पतनीयेन चेत्ये [के];

पतनीयाः = पाराजिकाः । मैथुनं, अदत्तादानं मनुष्यवधः, उत्त-रिमनुष्य धर्म (= दिव्यशक्ति) -नृपावाद्दशवेति चतस्रो भिन्नृणां पारा-जिकाः । पुर-प्रतिप्रिद्धांगस्पर्शः, पाराजिकापत्र भिन्नृणीदोषाऽना-दिष्करणं, समग्र-संघ-प्रतिक्षिप्त-भिद्वन्द्वनुवर्तनं, कामास्यादेन पुरुषस्य पालिवग्नादि-स्पर्शनञ्चेति चतस्रोऽन्या अपि, सर्वा अप्तौ भिन्नृणीनां पाराजिकाः ।

एकेषां सौप्रान्तिकानां मते पतनीयधर्मात्तेवनेन भिन्न-धमण प्रातिमोक्षः त्यज्यते ।

सद्धर्म हानितोऽपरे ।

धर्मगुमास्तु सद्धर्मतोपेन प्रातिमोक्षनोपं मन्यन्ते ।

धनार्णवत् तु काश्मीरैरापन्नस्येप्यते [द्वयम्] ॥३६॥

पाराजिकापत्रस्यापि यथा धनं ऋणं च तथा संवरासंवरौ । स्वपापस्वीकारेण ऋणप्रतिदानवत् स हसंवरास्तुच्यते इति काश्मीर-कात्याम् ।

भूमिसंचार-हानिभ्यां ध्यानासं त्यज्यते शुभम् ।

उपरिस्तापां ह्यधस्तनायां वा भूमिकायां उत्पत्तिः, रूपघात-त्यहानां सत्त्वानां ध्यानभूमिकं कुशलं हीयतेः ध्यायितस्तु ध्यान-परिहाण्या ।

तथाऽऽरूप्यासम् ;

आरूप्यधातुगतं कुशलमपि भूमिपरित्यागेन, ध्यानपरित्यागेन च हीयते ।

आर्यं तु फलाप्त्युत्पत्तिहानिभिः ॥४०॥

फल (= सफलतागम्यादिफल) - प्राप्या आर्यं (= अनाद्यर्थं) कुशलं त्यज्यते । इन्द्रियसंघाते मृत्तिन्द्रियमार्गः त्यज्यते । ध्यान-परिहाणौ फलं उपरितन-फलमार्गं वा परिहीयते ।

असंवरः संवरासि-च्युति-द्विव्यंजनोदयात् ।

संवर-प्राप्या, मृत्युना पण्ड-पण्ड-द्विव्यंजन (= स्त्रीपुठवाभय-लिंग) समुत्पत्त्या वा असंवरः त्यज्यते ।

येगा-ऽऽदान-क्रिया-ऽर्था-ऽऽनु-मूर्तलक्ष्येदैस्तु मध्यमा ॥४१॥

मध्यमा अशिक्षिताः (= असंवरनासंवर-रूपा) प्रगावद्भेग येगेन, मनसमादानोच्छेदेन, प्रतिज्ञातक्रिया (गुरुपूजादि) -परित्यागेन धिया रामविहारादि-समुच्छेदेन, आयुश्छेदेन, कुशलमूल समुच्छेदप्रारम्भेन वा परिहीयते ।

[कामार्थं] कुशलाऽरूपं मूलोच्छेदोच्छेदोच्छेदोच्छेदः ।

वामधानो अरुपि कुशलं कर्म कुशलमूलाच्छेदेन, उपरितनभूमौ उत्पत्त्या वा प्रहीयते ।

(क्षिप्ताऽरूपं प्रतिशब्दि समुत्पत्त्यादात्प्रहीयते) ॥४२॥

द्विव्यं अरुपि कर्म, तत्रप्रतिपक्ष-मार्गोत्पत्त्या त्यज्यते ।

नृणां असंवरः, द्विव्या पण्ड-पण्ड-द्विव्यामूर्तान ।

[कृत्स्न] ;

असंवरसिद्धिः मनुष्याणांमेव भवति, परं तत्र मनुष्यादि स्त्रीपुरुषोत्पत्ति-मुखाः, उच्यते कृत्यामित्यथापवादः ।

संवरःोच्छेदं [देवार्थां च]

उच्यते इति मनुष्याणां देवार्थां च मनसा भवति ।

संघरे समर्थ एव असंघरं अधिकरोति, कारणोत्पादादवस्थान्तरे ।
पण्ड-पण्डा-ऽपायसत्त्वेषु संघराऽसंघरयोरभावः ।

नृणां त्रयः ॥४३॥

प्रातिमोक्ष-ध्यानजा-ऽनाश्रयेति त्रयोऽपि संघरा नृणां सन्ति ।

कामरूपज-देवानां ध्यानजः,

ध्यानजः संघरः कामधातुगतानां चानुर्माहाराजिरादिदेवानां,
रूपधातुगतानां ब्रह्मकायिकादीनां देवानां च अस्ति; आरूप्य-
धातौ न ।

अनाश्रवः पुनः ।

ध्यानान्तरासंज्ञिसत्त्वान् हित्वाऽरूप्येऽपि सम्भवेत् ॥४४॥

अनाश्रव-संघरो भवति, रूपधातौ आरूप्यधातौ च; किन्तु
रूपधानौ ध्यानान्तरिकाः (प्रथमद्वितीयध्यानजाः) असंज्ञिसत्त्वाः
(चतुर्थध्यानजाः । च अपवादाः ।

[क्षेमं अक्षेमं इतरत् कर्म शुभाऽशुभेतरत्] ।

कुशलं (= शुभं) कर्म क्षेमं इष्ट-विपाकत्वात्; अकुशलं कर्म
अक्षेमं अनिष्टविपाकत्वात्, कुशलाऽकुशल-व्यतिरिक्तं (= अव्याकृत)
कर्म न क्षेमं नाक्षेमं; उभय-विपाक-रहितत्वात् ।

[पुण्यमपुण्यमानिज्यं सुखवेद्यादिकं त्रयम्] ॥४५॥

पुण्यं कर्म हि सुखवेदनीयं, अपुण्यं दुःखवेदनीयं, आनिज्यं
अदुःखासुखवेदनीयम् । आनिज्यं = आनेज्यं (एजतेः) = आनिज्य
(इंगतेः गत्यर्थात्) ।

[कामधातुशुभं कर्म पुण्यमानिज्यमूर्ध्वजम्] ।

कामधातुगतं कुशलं कर्म पुण्यमिति संज्ञायते । रूपाऽऽरूप्य-
धात्वोः कुशलं कर्म आनिज्यमित्युच्यते ।

तद्भूमिषु यतः कर्म विपाकं प्रतिनेजति ॥४६॥

कामधातुगतं कर्म इजितमस्ति, यतस्तद् विपाकम् । रूपा
ऽऽरूप्ययोस्तु आनिज्यं, यतस्तद् विपाकमिमुखं न भवति ।

सुखवेद्यं शुभं ध्यानादाश्रितयात् ;

तृतीयध्यानाद् उपरि नास्ति सुखा वेदना, अतः सुखवेदनीय-
पुण्यविपाकः यावत् तृतीयध्यानम् ।

अतः परम् ।

अदुःखाऽसुखवेद्यं ;

तृतीयध्यानादुपरि चतुर्थध्याने, आरूप्यध्यानी च अदुःखाऽसु-
खवेदना एव । अतः तादृशमेव कर्म तत्र विपच्यते ।

[दुःखवेद्यं ऐहिकाऽशुभम्] ॥४७॥

ऐहिकं = कामधातुगतं अशुभं कर्म दुःखवेदनीयं अस्ति ।

अधोऽपि मध्यमित्येके ;

एक आचार्याः, अदुःखाऽसुखवेदनीयं कर्म (= मध्यं) चतुर्थ-
ध्यानादधोऽपि भवतीति वदन्ति ।

ध्यानान्तर-विपाकतः ।

यदि मध्यं कर्म चतुर्थध्यानादधोऽपि न भवेत्तर्हि, तद्
ध्यानान्तर-कर्मणां विपाको न भविष्यतीति । तत्र सुखा दुःखा वा
वेदना नास्ति । तस्मादस्य अदुःखाऽसुखा वेदना विपाक इति ।

[अयम्याऽऽशुभं चरमं [विपाक इत्यने यतः] ॥४८॥

विभाषाशास्त्रे त्रिविधस्यापि (सुखवेदनीयाः-सुखवेदनीय-
मसुखवेदनीयाः-वेदनीयाः) कर्मणां विपाक एककाल एव, न तु
पूर्वाऽपर-भागयोः समुच्यते । तेन चतुर्थध्यानादधो मध्यं कर्म
भवति ।

असाधनः सम्प्रयोगात् आलम्बनविपाकतः ।

संमुत्थीसाधनश्चापि पञ्चया वेदनीयता ॥४९॥

कर्मणां वेदनीयता पञ्च विधा—असाधनवेदनीयता, संसाध-
नवेदनीयता आलम्बनवेदनीयता विपाकवेदनीयता, संमुत्थीसाध-
नवेदनीयता चेति । सम्प्रयोगः = अर्थः । अत्र विधायाः असाधनवेदनीयता,
आलम्बनवेदनीयताः ।

तत्र नियन्ताऽनियतं;

सुखवेदनीयादि कर्म त्रिविधं, नियतं अनियतं च ।

दृष्ट धर्मादिव्ययनः ।

त्रिधा नियतं;

दृष्टधर्म-वेदनीयं, उपगच्छ-वेदनीयं, अपरपर्याय-वेदनीयं इति त्रिविधं नियतं कर्म ।

[एते तु मुच्यन्ते कर्म पञ्चकम्] ॥५०॥

एक आचार्याः पञ्च-विधं कर्म स्वीकुर्यन्ति । तत्र पृथोक्तं त्रिविधं नियतं, अनियतं च विपाक-कालाऽनियतं, अनियत-विपाकश्चेति ।

[चतुष्कोटिकमित्यन्ये] ;

सौत्रान्तिकाः चतुर्विधं कथयन्ति—(१) विपाक-कालनियतं विपाका-ऽनियतं (= नियतवेदनीयं अनियत-विपाकं); (२) विपाकनियतं विपाककालाऽनियतं (= नियतविपाकं अनियतवेदनीयं); (३) नियतविपाकं नियतवेदनीयं; (४) अनियतविपाकं अनियतवेदनीयं च ।

निकायः क्षिप्यते त्रिभिः ।

तत्कालस्थिति-वेदनीयं कर्म न तत्कालिकीं स्थितिं उद्भाषयति । अतोऽत्रानि त्रीण्येव निकायं (= जन्म = स्थिति) क्षिपन्ति ।

[सर्वत्र चतुर्धा क्षेपः] ;

त्रिषु निकायेषु सर्वासु गतिषु चेति सर्वत्र चतुर्विधं कुशला-कुशलं कर्म विधीयते ।

शुभस्य नरके त्रिधा ॥५१॥

(शुभस्य क्षेपः) नरके त्रिविधं कुशलं कर्म संभवति—आसन्ननिकायवेदनीयं कुशलं कर्म, अनन्तरनिकायवेदनीयं कुशलं कर्म, अनियतं कुशलं कर्म च । तस्मिन्नाय-वेदनीयं कुशलं कर्म न भवितुमर्हति, नरक इष्टविपाकाऽभावात् ।

यद्विरक्तः स्थितो बालो [नात्रोपपद्येयकृत्] ।

यावत् अपरिहाणधर्मा बालः (= पृथग्जनः), तस्याश्च स्थिते विरक्तः, तावत् तादृशभित्ति-वेदनीयं कर्म नोत्पादयति ।

नान्यवेशकृदप्या [ऽऽर्यः] ;

यदा आर्यपुद्गलो यावत् स्थिरः (= अच्युतः) स्रग्विराग-विषय भूत-स्थिति वेदनीयं कर्म नोत्पादयति; आसन्न-निकाय समनन्तर-निकाय वेदनीयमपि न । स्थिर आर्यः = द्योत आपन्नः सरुदागामी ।

[नापि कामाग्रतोऽस्थिरः] ।

अस्थिर आर्योऽपि, यत्-स कामधातोः भवाप्राञ्च विरक्तः, अतो न आसन्न समनन्तर-निकाययोः भवाप्रे च वेदनीयं कर्म विद्धानि । कामधातु-विरक्त आर्य अनागामी (६ : ३६), भवाप्रविरक्तो हन् (६ : ४५) । ऊर्हन् अनागामी च अस्थिरौ आर्यौ ।

[द्वाविंशतिधा क्षिपति कामधात्वन्तराभवः] ।

पंच गर्भस्थितयः— कलला ऽयुंद्-पेजि घन प्रशाखाः । पुद्गलस्य च पंच अवाप्ताः बाल-तरुण-प्रौढ मध्य वृद्ध भेदात् । अन्तरामयो नियत-वेदनीयं कर्म क्षिपति तेन तेन रूपेण, यथा अन्तरामयः, कललं, अयुंद् .. बालः, तरुण, इमानि एकादश नियतानि कर्माणि, तावन्ति एव अनियत-कर्माण्यपि समुत्पादयति (= क्षिपति) ।

[एतद् दृष्टधर्म-फलं] ;

एकादश नियत कर्माणि अन्तरामयिक क्षिप्तानि दृष्टधर्म-कर्म (= एतच्छरीर वेदनीयं) उच्यते ।

एक निकायमेव स ॥५३॥

अन्तरामय निकायेन सह ताः सर्वा अपि स्थितयः एकनिकाया-पन्नाः । स कामधात्वन्तरामय एकनिकायमेव क्षिपति ।

[तीव्रश्लेश-प्रसादेन गुणक्षेत्रे निरन्तरम् ।

यत्कृतं, मानापिश्रोश्च ययो नियतमेव तत्] ॥५४॥

तीव्रश्लेसेन कृतं कर्म, तीव्रप्रसादेन च गुणक्षेत्रे कलप्रसा (श्लेश आपन्ना) दि सम्बन्धे निरन्तरं कृतं कर्म, मानापिश्रोः मारणमिति च यत् कर्म, तदिदं सर्वं नियतं कर्म ।

[दृष्टधर्म-फलं कर्म क्षेत्राशयविशेषतः] ।

इह जन्मनि फलदं कर्म (= दृष्टधर्मफलं) भवति, यदि (कार्य-) क्षेत्रे विशेषः, आशये = अभिप्राये) वा विशेषो भवेत् । यथा संघावमानेन "द्वियो द्युयं" इति भाष्यकारो मितुः खीन्वं गत । आशय विशेषेण परदोऽसौ ।

तद्भूम्यत्पन्नवैराग्यान् ;

यस्यां भूमिकायां पुण्यस्याऽन्दनं वैराग्यं, न तस्यां भूमिकायां नोत्पद्यते । अतएव तस्यां भूमिकायां शरीरान्तरे विपश्चित्तमं कर्म स्व-प्रकृतिं परिवृत्त्य वर्तमाननिकाये (= शरीरे) परिपाकोन्मुखं (= दृष्टधर्मफलं) भवति ।

विपाके नियतं च यत् ॥५५॥

विपाक-कालनियतमपि कर्म अत्रश्य-विपाकं इहजन्मनि फलदम् ।

ये निरोध-मैत्र्य-रण-दर्शना-ऽर्हत्फलोत्थिताः ।

तेषु कारापकाराणां सहस्रा वेद्यते फलम् ॥५६॥

ये निरोधाद्युत्थिताः पुण्याः तेषु अपकारोपकाराणां फलं तूर्णमेवाऽनुभूयते । शरणां = श्रेयाऽभावः, अरण्यसमापत्या उन्वितः । मैत्री समापत्तिः = अरण्यमनात्तिः ।

[कुशलस्याऽविनर्कस्य विपाकः कर्मणो मता ।

वेशा चैतसिकदेव];

विनर्करहितस्य कुशलस्य कर्मणो विपाकभूता या वेदना, सा केवलं चैतसिकी एव । ध्यानान्तर-भूमिकाः प्रथम-द्वितीयस्थाने (४ : ४ =) उपरितन-स्थितयश्च विनर्करहिताः ।

[अकुशलस्य तु कायिकी] ॥५७॥

अकुशलकर्मफलभूता वेदना कायिकी एव । दानं नस्यं हि नाऽस्ति सर्वविपाकफलम् (२ : १०) ।

चित्तक्षयो [मनश्चित्ते];

विषक्षेणः (= उन्नादः) मनोविज्ञान उत्पद्यते ।

[तदौ] दारिक-संग्रहात् ।

[दश कर्मपथा उक्ता] यथायोगं [शुभाऽशुभाः] ॥६६॥
तेषां सुचरितानां, दुश्चरितानां स्यून्नरूपेण संग्रहान् दश कर्मपथा
उच्यन्ते । ते यथायोगं शुभा अशुभाश्च भवन्ति ।

अशुभोः षड्विज्ञप्तिः;

प्राणातिपाता-ऽदत्ताशन-मृषावाद-पैशुन्य-परुषवचन सम्प्र-
लापइति षट् अकुशला अविज्ञप्ति ।

द्विविधः;

प्रत्येकं अकुशलं द्विविधं भवति - विज्ञप्ति रविज्ञप्तिश्चेति ।

[तेषपि कुर्वतः] ।

संग्रहयोगकाल एव (मृत्युन्तर्हि) विज्ञप्तिः, कालं ध्यतीत्य चेत्
अविज्ञप्तिः ।

द्विविधाः सप्त कुशलाः ;

रूपिणः सप्तकुशलाः कर्मपथाः, काय-वाक्-सम्यग्चिन्तनः सन्ति
द्विविधाः—विशस्यविज्ञप्ति-भेदात् ।

अविज्ञप्तिः समाधिजाः ॥६७॥

समाधिजाः कर्मपथा-केवलं अविज्ञप्तिः । ध्यानजा-ऽनास्रय
संवरयो (धर्मताशोले) कर्मपथा समाधिजा इति ।

सामन्तकास्तु विज्ञप्तिः ;

कामधातो प्रथम-कर्मपथप्रयोगाः सामन्तकाः । इमे सर्वदा
विज्ञप्तिरेव ।

अविज्ञप्तिर्भवेन्न वा ।

पर्यवस्थाना (५ : ४७) ऽऽहीक्य (२ : ३२) वेगेन प्रसाद-
घनस्सेन वा विहिता इमे अविज्ञप्तिरपि । अन्यथा नाऽविज्ञप्तिः ।

[तद्विपर्ययतः पृष्टम्] ;

तस्य विपर्ययान् पृष्टुं कर्मापि अविज्ञप्तिः । कर्मपथे परिपूरितां
गते विज्ञप्तिः । "इह कश्चिन् परस्मै हर्तुकामो मयादुत्तिष्ठति, शश्रं

शृणोति, परगृहं गच्छति, शुभा न पेन्याकर्णयति, परम्भं शृणोति, यावत् स्थानात्प्रज्यावयति तावत् प्रयोगः । यस्मिं तु क्षणे स्थानान्प्र-
ज्यावयति तत्र या विज्ञप्तिः तद्-क्षणिका चाऽविज्ञप्तिरयं मौनः कर्म-
पथः । छात्र्यां हि कारणाभ्यां अदत्तादानावधेन स्पृश्यते—प्रयोगतः
फलपरिपूरितश्च । ततः परं अविज्ञप्तिक्षणः पृष्ठं भवति । यावत् तद्
परम्भं विगजते विज्ञोतीते गोपायन्यनुकीर्तयति या तावदन्य विज्ञप्ति-
क्षणः अपि पृष्ठं भवति ।”

प्रयोगस्तु त्रिमूलजः ॥६३॥

सर्वेषां कर्मपथानां प्रयोगाः त्रिमूर्त्तजायन्ते । यथा—प्राणानि-
पातः पशुशंभ्रदणार्थं, कीडार्थं आत्म-सुहृत्परिप्राणार्थं वा भवति ।

[तदन्ययत् उत्पादात् अभिध्यादि त्रिमूलजम्] ।

तेषां मूलानां सम्बन्धेनैव मनःकर्मपथाः अभिध्या-व्यापाद-
मिव्यादृश्यश्च त्रिमूलजाः भवन्ति । स्वार्थसाधनं, प्राडा, आत्म-
सुहृत्-प्राणं चेति त्रयंमूलम् ।

शुभाः स-प्रयोग-पृष्ठा अलोभ-क्षेप-भोहजाः ॥६६॥

प्रयोग-पृष्ठाभ्यां सहित्वा अलोभेन अक्षेपेण अमोहेन जाताः
कर्मपथाः दुःशला भवन्ति ।

धामरोरस्य उपसम्पदादने यथा—यस्मिं क्षणे धामरोरो नाना-
वासं (= उपसम्पदा-भण्डलं) प्रविशति, संघं वन्दते, उपाध्यायं
स्वाभिप्रायं कथयति, तत आरभ्य प्रथम-द्वितीय-कर्मवाचनं यावत्
प्रयोगः । तृतीय कर्मवाचनावसाने विज्ञप्तिरेका जायते अविज्ञप्त्या
सह, कर्मपथ-रूपाया विज्ञप्तेः समकालमेवेति । यदा निःश्रयो नव-
भिन्नोरुपस्थाप्यते, तत आरभ्य यावत्प्रातिमोक्षाप्रत्याख्यानं या
अविज्ञप्तिपरम्परा तत् पृष्ठम् । “चत्वारो निःश्रयाः—चीवर-पिण्ड-
पातशयनासन-स्नानप्रत्यर्घ्यपत्य-लक्षणाः ।”

यध-व्यापाद-पारुष्यनिष्ठा द्वेषेण;

प्राणानिपातः (= यधः), व्यापादः, पारुष्यं (परुषवचनता),
द्वेषेण जायते ।

लोभतः ।

परस्त्रीगमना-ऽभिध्या-ऽदत्तादानसमापनम् ॥७०॥

काममिध्याचारः, अभिध्या (= लोभः), चौर्यं च समातिं गच्छन्ति लोभेन, लोभमूला इमे ।

मिध्यादृष्टेस्तु मोहेन;

समापनमिति शेषः ।

शेषाणां त्रिभिरिष्यते ।

अन्ने कर्मपथाः मृषावाद-वैगुन्य-प्रलापवचनानि त्रिभिरपि द्वेष-लोभ-मोहैः परिपूर्तितां गच्छन्ति ।

[सत्त्याभोगा अधिष्ठानं नामरूपं च नाम च] ॥७१॥

प्राणानिपात-ध्यापाद-पाठ्याणां विषया (= अधिष्ठानं) सत्त्या भवन्ति । भोग-विषया एव काममिध्याचार-लोभा-ऽदत्तादानानां विषयाः । नामरूपं (= पंचस्कन्धाः) मिध्यादृष्टेर्विषयाः । नाम (= नामकायः २ : ४५) मृषावादादीनां घाग्दुश्चरितानां अधिष्ठानम् ।

समं प्राग् वा मृतस्याऽस्ति न मौलः;

आहतपुरुषो यावत्कालं जीवति, तावत्कालं, ततः प्राक् च हन्ता नाऽस्ति यद्यदोपलितः; परं यदा स मृतः, ततः तदक्षणे मृतः प्राग्भवेति न हेतुः, हन्ता यद्यदोपलितः स्यादेव । यदि मृत्युः प्राग् समकालं वा, नाऽयं मौलकर्मपथः तस्य भवति ।

अन्याश्रयोदयात् ।

आश्रयस्य (= शरीरस्य) उदयात् = उत्पत्तेः । असमाप्तयद्य-सत्यस्य शरीरान्तर उत्पन्ने, (कृतेऽपि प्रयागे) न मौलः कर्मपथः (= यद्यः) भवति ।

[सैनिकाद्ये ककार्यत्यात् सर्वेषां अस्ति कर्तृवत्] ॥७२॥

सैनिकादियन् एकोभूय कार्यकर्तृणां सर्वेषां कर्तृवत् एव योगः ।

[प्राणानिपातः मंचिन्त्याऽभ्रान्त्यैव पर-मारणम्] ।

घातित्विना हानपूर्वकं पर-सन्धस्य मारणप्राणानिपात उच्यते ।

अदत्तादानं परस्वस्वीकरणं बलाच्छ्रलात् ॥७३॥

स्पष्टम् ।

[अगम्यागमनं काममिध्याचारः चतुर्विधः] ।

अगम्यस्त्रीगमनं काममिध्याचारः चतुर्विधः—परपरिगृहीता-
गमनं, स्वपरिगृहीताया अप्ययोनिमार्गे मैथुनप्रतिसेवनं, स्वपरि-
गृहीताया इषि अस्थाने (चैत्यविहारादिषु), स्वपरिगृहीताया
इषि अकाले (व्रतनियमादिकाले) गमनम् ।

अन्य-संज्ञोदितं वाक्यं अर्थोभिज्ञे मृषावचः ॥७४॥

अन्यसंज्ञया, तदर्थं परिहातुं सवर्थाय पुरुषाय कथितं वाक्यं
मृषावाद् उच्यते ।

चक्षुःश्रोत्र-मनो-विज्ञानानुभूतं त्रिभिश्चपत् ।

तद् दृष्ट-श्रुत-विज्ञान-भूतं उक्तं यथाक्रमम् ॥७५॥

चतुर्विज्ञानानुभूतं दृष्टं उच्यते, श्रोत्रविज्ञानानुभूतं श्रुतं, मनो
विज्ञानानुभूतं विज्ञानं, चक्षुरादिमनोविज्ञानपर्यन्तेन प्रयेणाऽनुभूतं
च मनम् ।

पैशुन्यं [परभेदाय क्लिष्टचित्तस्य भाषणम्] ।

दूषितचित्तं = क्लिष्टचित्तम् ।

पारुष्यं [अप्रियं] ;

अप्रिय-वचनं = पारुष्यम् ।

सर्वं क्लिष्टं भिन्न-प्रलापिना ॥७६॥

द्वेषान्वितं सर्वं वचनं संमित-प्रलापः ।

[ततोऽन्यत् क्लिष्टमन्ये तु] ;

इत्युक्त्वा—सुखादादिवचनेनो भिन्नं क्लिष्टं वचनं
संमितप्रलाप इति पदम् ।

लयनागीतनाट्यवन् ।

पुराणवन् ;

यथा—लयनं, माध्यानुष्ठानं गीतानुष्ठानं बुद्धि-सम्बन्धिग्राह्यपताऽन्यापनं, इदं सर्वमेव क्रुष्टं वचनम् ।

अभिध्या या परस्ये विपमा सृष्टा ॥७३॥

विपमा = अन्याय-ममथिता । सृष्टा = लिप्ता ।

[व्यापादः सत्येषु द्वेषः];

सरसाः = प्राणिकः तेषु द्वेषो व्यापाद-शब्द-वाच्यः ।

नास्तिदृष्टिः शुभाऽशुभे ।

मिथ्या-दृष्टिः ;

कृत-कर्मणां शुभाऽशुभं फलं नास्तीति दृष्टिः (= दर्शनं) मिथ्या दृष्टिः ।

अयं तत्र पयः, कर्मापि सप्तकम् ॥७४॥

तत्र मिथ्यादृष्टौ कर्म मार्गस्य अयो भेदाः—अभिध्या, व्यापादः, मिथ्यादृष्टिश्चेति । प्राणानिपातादयः सप्त कर्मभेदाः ।

मूलच्छेदो नास्ति-दृष्टा ;

नास्ति-दृष्टिः = मिथ्या दृष्टिः । तथा सर्वेषां कुशलमूलानां समुच्छेदो जायते ।

(मूलं कामोपपत्तिकम्) ।

कुशलमूलं कामघातो उपपद्यते (= उत्पद्यते) । एवं कामघातौ कुशलमूले समुच्छिद्यन्ते न रूपाऽऽरूप्ययो तस्यावाप्तिः ।

हेतु-फलापवादिन्याः

हेतोरपवादः—“नास्ति कुशलं कर्म नास्त्यकुशलम्” । फलापवादः—“नास्ति विपाकः शुभस्याऽशुभस्य वा कर्मण फलम्” । हेतु-फलाऽपवादिन्या मिथ्या दृष्ट्या कुशलमूलोच्छेदः ।

सर्वथाः

सर्व-विधया मिथ्या-दृष्ट्या कुशलमूलोच्छेदः । कुशल-मूलं मृदुमध्याऽधिमात्र-विकल्पानुविकल्पार्थ्यां नवधा = [मृदु + मध्य + अधिमात्र] (मृदु + मध्य + अधिमात्र) ।

क्रमशः;

मृदुमध्यादि-कामेण मिथ्यादृष्ट्या मूलोच्छेदो भवति ।

नृषु ॥७६॥

मनुष्येषु पत्र कुशलमूल-समुच्छेदः सम्भवति, न तु देवादौ ।

छिनत्ति स्त्री, पुमान् ;

स्त्री कुशलमूलं छेत्तुं समर्था पुरुषश्चापि ।

दृष्टि-चरितः;

सत्कायदृष्ट्यादिषु पंचसु चरितः (= प्रवृत्तो) = दृष्टिचरितः
छेत्तुं समर्थाः, यतः स पाप-दृढ-गूढाशयः ।

सोऽसमन्वयः ।

कुशलमूलोच्छेदो हि कुशलमूलस्य अप्राप्तिः ।

विमत्याऽस्ति-दृशा सन्धिः;

प्रतिसन्धिः (= पुनरुत्पत्तिः) संशयेन (= विचिकित्सया)
अस्तिदृष्ट्या च भवति, कुशलमूलोच्छेदानन्तरमपि ।

नेहाऽऽनन्तर्य-कारिणः ॥८०॥

आनन्तर्यं (४ : ६७)-कारिणः समुच्छिन्न-कुशल-मूला न इह
शरीरे कुशलमूलं प्राप्तुं समर्थाः, अन्येतु शक्ताः ।

अष्टभिर्यावदशुभैः चेतना सह वर्तते ।

युगपत् ;

चेतना एककालेऽष्टभिरशुभैः सह वर्तते, नातोऽधिकैः । अभिष्या-
व्यापाद मिथ्यादृष्टीनां युगपदभावात् नव दश वा अशुभान् न परि
गृहीतुं शक्नोति । दश कर्ममार्गाः प्राणातिपातादयः ।

[दशभिः यावच्छुभः];

चेतना युगपत् दशभिः शुभैः (= कुशलैः) युक्ता भवितुमर्हति ।

नैकाष्टपंचभिः ॥८१॥

परं सा एकेन अष्टभिः पंचभिर्वा शुभः सहिता न तिष्ठति; द्वि-
त्रि-चतुः-पञ्च-सप्त-नव-दशभिर्भवितुमर्हति । आरूप्य-समापत्तौ क्षय-

ज्ञानेन अनुत्पादमानेन (६ : ४१, ५०) वा (१) सम्यग्प्रत्ययं च विज्ञानानि कुशलानि भवन्ति । तदा चेन्नयासह द्वौ मार्गा—अभिध्या, अन्वयापादश्चेति । (२) सम्यग्दृष्टि-समन्विते विज्ञाने सप्तकृत्पिकुशलमार्गं परियर्जिते त्रयोमार्गाः । (३) एकेन कुशल-चित्तेन अकुशल-चित्तेन वा उपासकस्य धामणेरस्य वा प्रातिमोक्ष समादाने (चत्वारो रूपिकुशलमार्गा ह्यत्र) चत्वारो मार्गाः । (४) यदा पंच कुशल-विमानैः तमेव प्रातिमोक्षं समादत्ते, तदा षट् । (५) एकेन कुशल मनो विज्ञानेन तमेव प्रातिमोक्षं समादत्ते, तदा सप्त । (६) कुशलेषु पंचसु विज्ञानेषु तत् (भिक्षु प्रातिमोक्ष)-समादाने क्षयानुत्पाद ज्ञानसंयुक्ते च मनो-विज्ञाने तस्मिन् एव च ध्यान-संगृहीते नव । (७) तत्रैव क्षयानुत्पादज्ञानाऽसम्प्रयुक्ते दश ।

[भिन्नप्रलाप-पारुष्य-व्यापादा नरके द्विधा] ।

नरके संति—भिन्न प्रलापः, यतस्तत्र नारकाः परिदेवंते, पारुष्यं परस्परं निग्रहसंव्ययदारो यतः; व्यापादः, परस्परं हिंसन्ति हि । अभिध्या समन्वागताः, मिथ्या-दृष्टि-समन्वागताश्चेति द्विविधा इमे नरके ।

[समन्वागमतोऽभिध्या-मिथ्यादृष्टी] ;

अभिध्याया मिथ्या दृष्ट्या च समन्वागता (= संयुक्ताः) नरके सत्याः ।

[कुरौ त्रयम्] ॥८२॥

उत्तरकुष्ठसु अभिध्या-व्यापाद-मिथ्यादृष्टय इति त्रयं भवति ।

[सप्तमोऽत्र] स्वयमपि;

सप्तमो मार्गः (= संभिन्न-प्रलापः) अपि वर्तते, यतोऽत्रत्याः कालान्तरे क्लिष्टचित्तेन गायन्ति ।

[कामेऽन्यत्र दशाऽशुभाः] ।

नरकं उत्तरकुष्ठं त्यक्त्वाऽन्यत्र सर्वत्र कामधातौ दश अकुशलकर्मपथा भवन्ति ।

[शुभत्रयं तु सर्वत्र सम्मुखीभाव-लाभतः] ॥८३॥

त्रिषु सत्व-स्थितिषु पंचसु गतिषु च सर्वत्र अनभिष्या, अश्या-
पादः, सम्पन्दद्विद्योति त्रयं कुशलं अस्ति, यत्रस्तत्र सर्वत्र तेषां संमु-
खीभावः (= साक्षात्कारः) लाभश्च ।

[आरुप्या-ऽपञ्जिसत्त्वेषु लाभतः सप्त];

आरुप्यधातो चतुर्थध्याने (= असत्रिसत्त्वेषु) सप्त कुशलकर्म-
पथा रुपिणः कायिकाः वाचिकाश्च, प्राप्त्या एव भवन्ति ।

[शेषिते ।

संमुखीभावतश्चापि नारक-कुरुवर्जिते] ॥२४॥

शेषासु सत्वस्थितिषु गतिषु च सप्तकुशलपथाः संमुखीभावेन
= लाभेन (= प्राप्त्या) च वर्तन्ते, परं नारका उत्तराः कुरुवधाप्रा-
पवादाः ।

सर्वेऽधिपति-निष्यन्द-विपाक-फलदा मताः ।

सर्वे एव कुशला अकुशला दश कर्मपथाः त्रिविधं फलं ददति—
अधिपतिफलं, निष्यन्दफलं, विपाकफलं चेति । तत्र अकुशलस्य विपा-
कफलं नरकादौ, निष्यन्दफलं अल्पायुरल्पभोगतादि, अधिपतिफलं
दुर्भगशरीरेन्द्रिय-परिग्रहत्यादि । एतद्विपर्ययात् अकुशलस्यापि ।

दुःखनात् [मरणात्] श्रोजोनाशनात् त्रिविधं फलम् ॥२५॥

त्रिविधं फलं—तत्र विपाकफलं नरके यातनाः, निष्यन्दफलं
अल्पायुष्कता, अधिपतिफलं घातवस्तुषु अल्पौजस्विता ।

[रागजं काय-चाक्-कर्म मिथ्याजीवः, पृथक्कृतः ।

दुःशुद्धेः];

रागसम्प्रयुक्तं कायिकं वाचिकं कर्म मिथ्याजीव इत्युच्यते ।
दुष्करा तच्छुद्धिः, तेन पृथग्-ग्रहणमिह ।

[वस्तुरागोत्थः चेन्न सूत्रविरोधतः [॥२६॥

जीवितपेक्षितवस्तुरागोत्थाऽयं (-मिथ्याजीवः) जायत
इति कथनं न समञ्जसं, सूत्र-विरोधात् । सूत्रे हि “यथा विद्
लिङ्गं, एके भ्रमण-ग्राहणाः धृष्टादेयं एतिभुज्य विविधदर्शन समा-

रम्माऽनुयोगं अनुयुक्ता विहरन्ति । तद्यथा हस्तियुद्धेऽस्वयुद्धे
कुमारयुद्धे - सेनाद्यूहेऽनीकसंदर्शने महासमाजं वा प्रयनुभवन्त्येके" ।

[प्रहाणमार्गं समलं], सफलं [कर्म पंचभिः] ।

समलं प्रहीयतेऽप्रेति प्रहाणमार्गः समुष्यते । प्रहाणमागीयं
साम्प्रथं कर्म पंचभिः प्रकारैः फलवद्—(१) विपाकफलं, (२) निष्य
न्दफलं, (३) प्रहाणफलं, (४) पुरुषकारफलं, (५) अधिपतिफलं
चेत्येभिः ।

[चतुर्भिरमलं] ;

विपाकफलमन्तरेण चतुर्भिः फलैः, अमलं कर्म फलवद् भवति ।

[अन्यत्साम्प्रथं] यच्छुभाऽशुभम् ॥२७॥

प्रहाणमागीय-व्यतिरिक्तं साम्प्रथं कुशलं अकुशलं वा कर्माणि
चतुर्भिः फलैरेव, विपाकफलमन्तरेण ।

अनाम्प्रथं पुनः शेषं अव्याकृतं च यत् त्रिभिः ।

प्रहाणफलं विपाकफलं च विना शेषैः त्रिभिः, शेषं अनाम्प्रथं
अव्याकृतं च कर्म फलवद् ।

चत्वारि द्वे तथा त्रीणि कुशलस्य [शुभादयः] ॥२८॥

कुशलं, अकुशलं, अव्याकृतम् (= नकुशलनाकुशलं) । कुश-
लस्य कर्मणो निष्यन्द-प्रहाण-पुरुषकारा-धिपतिफलानि चत्वारि
कुशला धर्माः । कुशलस्य कर्मणो द्वे पुरुषकारा-ऽधिपति-फले ऽकु-
शली धर्माः । तथा त्रीणि विपाक-पुरुषकारा-ऽधिपति-फलानि अव्या-
कृता धर्माः ।

अशुभस्य शुभाद्या द्वे त्रीणि चत्वार्यनुक्रमम् ।

अकुशलस्य कर्मणो द्वे पुरुषकारा-ऽधिपति-फले कुशली धर्माः ।
तथा विपाक-प्रहाणान्तरेण त्रीणि अकुशलाः, प्रहाणान्तरेण चत्वारि
अव्याकृताः ।

अव्याकृतस्य द्वे त्रीणि त्रीणि चैव शुभादयः ॥२९॥

अव्याकृतस्य कर्मणः, द्वे पुरुषकारा-ऽधिपति-फले कुशले, त्रीणि
विपाक-प्रहाणान्तरेण अकुशलाः, तान्येव अव्याकृता अपि धर्माः ।

[चत्वार्यतीतस्य सर्वे];

श्रीकालिकाः सर्वे एव धर्माः, अतीतकालस्य प्रहाणव्यतिरिक्तानि चत्वारि फलान्यनुगताः ।

मध्यमस्याऽप्यनागताः ।

अनागता धर्माः, अतो तस्य वर्तमानस्य (= मध्यमस्य) च प्रहाणव्यतिरिक्तानि चत्वारि फलान्यनुगताः ।

[द्वे मध्यमाः];

प्रत्युत्पन्नाः धर्माः प्रत्युत्पन्नस्य द्वे पुरुषकारा-ऽधिपति-फले समनुगताः ।

अजातस्य फलत्रयमनागताः ॥६०॥

अनागताः धर्माः अजातस्य श्रीणि विपाका-ऽधिपति-पुरुषकार फलानि अनुगताः ।

[स्वभूमिकास्तु चत्वारि, श्रीणि द्वे चान्य-भूमिकाः] ।

स्वभूमिका धर्माः प्रहाणव्यतिरेकेण चत्वारि फलानि उत्पादयन्ति । स्वभूमिकाः = बर्मा-भूमिकाः ।

अन्यभूमिकाः (= बर्माभिन्न-भूमिकाः) अनाद्यथा धर्माः श्रीणि पुरुषकारा-ऽधिपति-निष्पन्न-फलानि उत्पादयन्ति । अन्यभूमिकाः अनाद्यथा धर्माः द्वे पुरुषकारा-ऽधिपति-फले उत्पादयन्ति ।

[शैलस्य श्रीणि शैलाद्याः];

शैलाः = अर्जुन शार्य-सुहृत्स्य धर्माः । शैलस्य शैलाद्या धर्माः श्रीणि निष्पन्न-पुरुषकारा-ऽधिपति-फलानि उत्पादयन्ति । तथैव बर्मातो धर्माणां वचनात् । नशैलनाशैलधर्माः शैलस्य बर्मात् श्रीणि पुरुषकारा-ऽधिपति-प्रहाण फलानि ।

अशैलस्य तु बर्मात् ॥६१॥

शैलधर्मादय (एकं श्रीणि द्वे अशैलादयः) ।

अशैल धर्मात्, शैला धर्माः, अधिपति-फलमेवम् । अशैला धर्माः न बर्मातो-ऽधिपति-निष्पन्न-पुरुषकार-फलानि श्रीणि । नशैलनाशैल-धर्माः न बर्मातो-ऽधिपति-पुरुषकार-फले द्वे ।

[शैलादपस्तदन्यस्य छे छे फलानि पंचं च] ॥६२॥

शैलकर्मणः शैला अशैलाश्च धर्माः पुरुषकाराऽधिपति फले
(छे छे) । नशैल नशैल-धर्माः तत्कर्मणः पंचापि फलानि ।

[श्रीणि दर्शनहेयस्य चत्वार्येकं] तदादयः ।

दर्शन-हेया धर्माः दर्शनहेयकर्मणोऽधिपति-पुरुषकार-निष्पन्न
फलानि ।

भावनाहेया धर्माः तत्कर्मणः चत्वारि प्रहाणकर्ममन्तरेण ।
अहेया धर्माः तत्कर्मणोऽधिपतिफलम् ।

[ते तु द्वे चत्वारि श्रीणि भावनाहेयकर्मणः] ॥६३॥

दर्शनहेया धर्मा भावनाहेयकर्मणः पुरुषकाराऽधिपति-फलानि ।
भावनाहेया धर्माः तत्कर्मणः प्रहाणमन्तरेण चत्वारिफलानि । अहेया
धर्माः तत्कर्मणः पुरुषकाराऽधिपति-प्रहाण-फलानि ।

अप्रहेयस्य ते त्वेकं द्वे चत्वारि यथाक्रमम् ।

दर्शनहेया धर्मा अप्रहेयस्य कर्मणोऽधिपतिफलं उत्पादयन्ति ।
भावनाहेया धर्माः तत्कर्मणोऽधिपति-पुरुषकारफले । अहेया धर्माः
तत्कर्मणो विपाकफलमन्तरेण चत्वारि फलानि ।

[अपयोगविहितं क्लृप्तं विधि-प्रभ्रष्टमित्यपि] ॥६४॥

“ज्ञान प्रस्थानशास्त्रे” योगविहितं, अयोगविहितं नयोगनायोग-
विहितमिति त्रिविधं कर्म उक्तम् । तत्र केचनाचार्या क्लृप्तं कर्म अयोग-
विहितं मन्यन्ते । “अयोनिशोमतस्कार = अयोन्या अन्यायेन ज्ञेश-
योगेन यः प्रवृत्तो मनस्कारः” । अन्ये, विधिप्रभ्रष्टं कर्म अयोगविहित-
मपि वदन्ति । तथैव योगविहितकर्म-विषयेऽपि विभिन्नानि मतानि,
केचन अक्लिष्टमिति, अन्येऽविधिप्रभ्रष्टमिति ।

एकं जन्माऽऽक्षिपत्येकं;

अन्वशब्दो नाऽत्र जातिवाचकः, निकायसभागो (२ : ४१)
ऽनेन विवक्षितः । य एकं निकायं समुपगच्छति, स जात इत्युच्यते ।
एकं कर्म एकमेव जन्म उपाक्षिपति, नानेकम् । अनेकानि कर्माणि
युगपद् नाक्षिपन्ति एकं जन्म ।

अनेकं परिपूरकम् ।

अनेकं कर्म एकस्य जन्मनः परिपूरकं भवितुमर्हति; यथा चित्रेऽनेके परिपूरका वर्णाः ।

[अचित्तक-समापत्ती नाक्षिपतां, न चाऽप्तयः] ॥६५॥

हे अचित्तक समापत्ती (२ : ४२) न कर्माक्षिपतः, यत इमे न कर्माणा सह भवतः । प्राप्तयो (२ : ३६) ऽपि न आक्षिपन्ति, "तदोक्षेपकेन कर्माणा सहभवन्त्योऽपि न तेनैव सफला ।

[आनन्तर्याणि कर्माण्यभीक्ष्णकेश(अ दुर्गतिः) ।

असंज्ञि-सत्त्वाः कुरव आवरणत्रयं मनम्] ॥६६॥

१. पंच आनन्तर्य-कर्माणि, (१) मातृघातः, (२) पितृघातः, (३) श्वहन्तातः, (४) संघभेदनं, (५) दुष्टचिन्तेन तथागतस्य लोहितोत्पादनमिति । इत्येकं आवरणम् ।

२. द्वेषो द्विविधः, अमोक्ष क्लेशोऽधिमात्रक्लेशश्चेति । निरन्तर-प्रवाहो क्लेशोऽभीक्ष्ण-क्लेशः । इदं द्वितीयं आवरणम् ।

३. नारक-तिर्यक्-प्रेतगणयः, सु-गतिषु च उत्तरकुरु-मनुष्यजन्म चतुर्यध्यान-भूमिकाऽसंज्ञि-सत्त्व जन्म चेति; गतिषु । एतानि तृतीयं आवरणम् । एतज्जन्मानन्तरमेव विपाकदत्त्वादानन्तर्यमित्युच्यते ।

त्रिषु द्वीपेष्वानन्तर्यं;

उत्तरकुरुभिन्नेषु त्रिषु जम्वादिद्वीपेषु आनन्तर्य-कर्माणि भवन्ति ।

पण्डादीनां तु नेष्यते ।

अल्पोपकार-सत्त्वित्वात् ।

सत्त्वित्वं = हीन्यपश्राप्यं (२ : ३२) । आदि-शब्देन तिर्यक्-प्रेतादीनां ग्रहणम् । पण्डादीनां आनन्तर्यं कर्म न सम्भवति । अल्पोपकार-भावेन, सत्त्वभावेन च पण्डादीनां तत्र अस्त्वामर्त्यम् ।

[शेषौ गतिषु पंचसु] ॥६७॥

मनुष्याणां उत्तर-कुरुषु जन्म विपाकेऽन्तरायः, देवानां असंज्ञि-

सत्त्वेषु जन्म च अन्तरायः । ह्योऽन्यो अन्तरायो नरकादि पंचम्वरि
गतियु भवतः ।

संघभेदस्त्वसामग्रीस्वभावो, विप्रयुक्तकः ।

अक्लिष्टाऽव्याकृतो धर्मः

संघभेदः संघस्य असमप्रतारूपः, स च चित्त विप्रयुक्त-धर्मः
अक्लिष्टाऽव्याकृतः (= अनिवृताऽव्याकृतः) ।

तेन सहः समन्वितः ॥६८॥

संघभेदेन संघः संयुक्तो भवति, न तु संघभेदकः ।

[तदवयवं मृषावादस्तेन भेत्ता समन्वितः] ।

दोषो हि संघभेदमं मृषावादरूपं, तेन दोषेण संघभेदकः
संयुक्तो भवति ।

[अयीचौ पच्यते कल्पं];

संघभेद-कर्मणा स सस्योऽयीचि-नरके कल्पं विपाकं भुंक्ते ।

अधिकादधिका व्यथा ॥६९॥

आनन्तवाणां संख्याऽऽधिस्ये षोडाऽऽपधिका जायते ।

अनुर्दष्टि-सुधरितो भिनत्ति;

बुद्धिमान् आधारमग्नो मिशुरेष संघभेदं करोति ।

अन्यत्र;

नधागतस्य अनामत्र-प्रदेशे भिनत्ति ।

बालकान् ।

बालकान् एव भिनत्ति, न तु दृष्ट-धर्मात्तार्यान् ।

(अन्य-शाम्भू-पथा-ऽऽदानान् भिन्नः);

यदेव अन्यः शम्भू अग्नौ मार्गश्च स्थीकृतः, तदेव मंघो भिन्नः ।

न यियमस्यमौ ॥१००॥

असौ मंघो न (विगोत्रज्ञानं विवमति) । प्ररूपे नूनतः मंघो
नतो ज्ञायते ।

(चक्रभेदो मतध्वार्य) :

पादश्च संघो न प्रतिसंघोयते तावन्मार्ग-प्रवृत्तिर्विधिता भवति ।
न कस्य चित्संताने मार्गः संमुखोभवतीत्यर्थः ।

[जम्बूद्वीपे] ;

अयं चक्रभेदो जम्बूद्वीपे भवति ।

नवादिभिः ।

नवादिभिः भिक्षुभिः सहितस्य संघस्य भेदो भवितुमर्हति ।
संघो न चतुर्भ्यो न्यूनैर्भिक्षुभिर्भवति । अतः संघभेदकं गृहोत्था पंच
पंच भिक्षव एकस्मिन् पक्षे, द्युतं गृहोत्था पंच अन्यस्मिन् पादर्थे ।

[कर्मभेदः] [त्रिषु द्वीपेषु] ;

कुण्डलिरहितेषु त्रिष्वपि द्वीपेषु, यत्र धर्मस्य स्थितिः, तत्र कर्म-
भेदो जायते ।

अष्टाभिरधिकैश्च स ॥१०१॥

अष्टभिर्भिक्षुभिरयं भवितुमर्हति । इत्थं प्रतिगतं चत्वारो
भिक्षवाः, विन्तु अत्र संघभेदयो नाऽस्ति यः शास्त्रस्यानमाददात् ।

[आदावन्ने] ऽर्जुदाद् [एकयुगान् प्राङ्निर्वृते मुनौ] ।

एषद्वयायां [च] सीमायां [न चक्र-भेद-सम्भवः] ॥१०२॥

एतद्दी धर्मस्यप्रवर्तते समये, अन्ते भगवतः परितिवर्ण-समये च
एतस्मिन् काले संघ एव-अनस्यतया तिष्ठति, न चक्रभेदस्तदा ।
सादृश्यात्, अर्जुदोषणेः प्राक् चक्रभेदोऽसम्भवः । पादश्च शास्त्रे
सोऽर्जुदो एषाऽर्जुदो नोऽप्येत न कदाच । अर्जुदः = अन्नः । एषयुगे =
काम ध्यायक-युगम् । पादश्च तदुत्पादकयुगे न प्रत्युप-स्थितं मयेसाद्यदिति
न संघभेदो भवितुमर्हति, यतो सादृश्यात्समये सद्यो भिक्षः कदातुं
करोति, ध्यायकयुगाभावात् अन्ते संघ कदापतं अगम्ययं कदात् ।
निर्वाणस्यस्यदिति न चक्रभेदः प्रवृत्त्याद्यदात् । पादश्च सीमा
कदा (न दृष्टश्च अत्र) सादृश्यात् न चक्रभेदः । "एषयुगे हि
सीमायां दृष्टश्च कर्म (= विन्य-कर्म) बरतात् संघेऽप्ये भवति" ।

उपकारि-मुत्-सौ-प्र-निता-गृ-वि-विपा-दनात् ।

माता-पितरौ हि उपकारिणौ, तयोर्घातेन उपकारि-क्षेत्रघातः।
अतएव अस्यानन्तर्यकर्मसु प्रदणम् । अहंन, संघो बुद्धश्च गुण-
क्षेत्रम् । अहंनद्धेन गुणक्षेत्र-विघातः, तद्वदेव बुद्धस्य रुधिरोत्पादने,
संघस्य भेदने गुणक्षेत्र-विपादनं (= विकोपनं) भवति । निराहतिः =
निराकरणं, उपकारि-क्षेत्रनिराकरणमित्यादि ।

[द्यंजनस्यान्यथाऽपि]

मातुः पितुः लिंगपरिवर्तनेऽपि आनन्तर्यकार्यत्वं तयोर्विवादस्य
अस्ति एवम् ।

[माता] यच्छोणितोद्भवः ॥१०३॥

यस्य रुधिरेण शरीरोत्पादः, सा माता । आपायिका, पोषिका
सम्बद्धिका अपि मातृकल्पाः ।

[न बुद्धताडचित्तस्य]:

बुद्धा हन्तुं अशक्याः, तेन बुद्धमारणचित्तेन रुधिरोत्पादनादपि
आनन्तर्यं कर्म भवति ।

[न यथादूर्ध्वमर्हति] ।

साधारणजनघ्नेण कृताहंदातस्य न आनन्तर्य-कर्म भवति,
यथाद् ऊर्ध्वं अर्हति शाते सत्यपि ।

[नानन्तर्य-प्रयुक्तस्य वैराग्य-फल-सम्भवः] ॥१०४॥

आनन्तरस्य प्रयोगो येनाऽनुष्ठितः, तस्येह जन्मनि वैराग्यं श्रोत
आपन्नादि फलप्राप्तिर्न संभवति ।

[संघभेद-मृपावादः सायद्यं सुमहन्मतम्] ।

धर्मं अधर्मं च जानन्नपि संघभेदार्थं स मृपा किमपि किमपि
यदति । संघभेदेन स तथागतस्य धर्मकायमेव भिनत्ति, अत इदम-
तीव दोषयुक्तं कर्म आनन्तर्य-कर्मसु परिगणितम् ।

(भवाग्रचेतना शुभे लौकिके फलवत्तमा) ॥१०५॥

लौकिकेषु कुशलेषु धर्मेषु भवाग्रचेतना महत्फलवती । भवाग्र
चेतनया हि आरूप्यघातौ अष्टकोटिकोटिकल्पं (३ : २१) शान्त
आवाप्तो भवति ।

दूपणं मातुरहंत्या [योधि-सत्त्वस्य] मारणम् ।

[नियतिस्थस्य], शैक्षस्य; संघा-भ्यऽऽहार-हारिका ॥१०६॥

आनन्तर्य-सभागानि पंचमं स्तूप-भेदनम् ।

(१) मातुरहंत्याश्च दूपणं (= व्यभिचरणं); (२) नियती वर्तमानस्य निधितानागतबुद्धत्वस्य योधि-सत्त्वस्य, (३) शैक्षस्य (अन्त-हृदार्यपुद्गलप्रयस्य स्रोत आपन्न-सङ्घदागाम्य-नागामिनां) च मारणं; (४) संघ-लाभमार्गस्य प्रतिषेधनं; ५) स्तूपभेदनं चेति पंच आनन्तर्य-कल्पानि । तत्र प्रथमं मातृघातसमानम् । द्वितीयं पितृघातेन समम् । तृतीयं अहंदातेन । चतुर्थं संघभेदेन । पंचमं तथागत रुधिरो-त्पादेन ।

क्षान्त्यनागामिताहंत्वप्राप्तौ कर्माऽतिविघ्नकृत् ॥१०७॥

क्षान्ति (६ : २३)-प्राप्तिः, अनागामिता (६ : ३६)-प्राप्तिः, अहंत्व-प्राप्तिश्चेति त्रिषु अतिविघ्नकरं कर्म इदम् ।

योधिसत्त्वः कुनो यावत् लक्षणकर्मकृद् यतः ।

कुतः प्रभृति योधिसत्त्वो भवति ?—द्वात्रिंशत्क्षणात्पादकानि कर्माणि यतः प्रभृति करोति, ततः प्रभृत्येव स योधिसत्त्वः । हस्त-पादादिषु द्वात्रिंशन्महापुरुष लक्षणानि भवन्ति ।

[सुगो-चक्रुल-पूर्णक्षः पुमान् जाति-स्मरोऽविवृत्] ॥१०८॥

योधिसत्त्वभूमि-प्राप्त्यनन्तरमसौ सदा सुगः (= सुगतिपरा-यणः), उद्युक्तोत्पन्नः, पूर्णेन्द्रियः (न काणः खंजो वा) पुरुषः (न स्त्री उभर्यालिंगी वा), पूर्वजन्म-स्मृति-सहितः, श्रवैवर्तिकः (अवि-वर्तनीयः) च भवति ।

[जम्बूद्वीपे पुमानेव संमुख-बुद्धचेतनः ।

चिन्तामयं कल्पशते शेषे तदाक्षिपत्यसौ] ॥१०९॥

असौ योधिसत्त्वः अवशिष्टे कल्पशते जम्बूद्वीपे एष चिन्तामयं तत् कर्म आक्षिपति, तत्र च संमुखे बुद्ध-चेतनः (संमुखे बुद्धाः यस्य चेतनस्य) पुमांश्च भूत्वा जायते ।

एकैकं पुण्यशतजम् ;

तस्य शरीरे घर्तमानेषु सङ्गेषु एकैकं पुण्यशतेन जातम् ।

[असंख्येय-त्रयान्तजः ।

पश्या दीपां रत्न-शिखी];

त्रयाणां असंख्येय (३ : ६४) कल्पानां अन्ते गौमत-शुद्धो जातः ।
तत्र प्रथमासंख्येयो रत्नशिखिसम्बुद्धकाले, द्वितीयो क्षीपंकरकाले,
तृतीयो विपश्चिन्काले समाप्तः ।

(प्रथमः शाक्यमुनि रसौ) ॥११०॥

प्रथमः शाक्यमुनिर्बुद्धोजातः ।

[दानस्य पूरिः कृपया सर्वेभ्यः सर्वदानतः] ।

कृपा-पुस्तकरं सर्वेभ्यः सर्वं दत्त्वा षोडशसत्त्वेन दानपारमिता
पूरिता ।

[क्षान्तिशीलस्पांगच्छेदे सरागस्याप्य] कोपतः ॥१११॥

सरागस्य (= अवोतरागस्य) अपि षोडशसत्त्वस्य कोपं विनैव
अंगच्छेदः क्षान्ति पारमितायाः शीलपारमितायाश्च पूर्तयेऽभूत् ।

(वीर्यस्य पुण्य-स्तघनात्);

पुण्य (= तिष्ठ) संबुद्धस्य एकपादे स्थित्वा सप्ताहोरात्रं स्तुतिः
अस्य वीर्यपारमिता पूर्तये । स्तुतिश्च—

“न द्विवि भुवि वा नास्मि लोके न वैधवणालये ।

न मरुभवने दिव्ये स्थाने न दिक्षु विदिक्षु च ॥

चरतु वमुर्धा स्फोतां हृत्स्नां स-पद्यंत-काननाम् ।

पुरुष वृषभ ! त्वत्तुल्योऽन्यो महाध्रमणः (कुतः ॥”

समाधि-ध्योरनन्तरम् ।

अन्तरं ध्यान (= समाधि)-पारमितां, प्रज्ञा (= धो)-पार-
मितां च पूरितवान् ।

(पुण्यं क्रिया च तद्वस्तु त्रयं कर्मपथो यथा) ॥११२॥

कर्मपथवद्, पुण्यं, क्रिया, यस्तु इति त्रयं भवति । कर्मपथः कर्म
भवति कर्मपथश्च । दानं, शीलं, समाधिश्च प्रत्येकं स्वभाषतः पुण्यं,

क्रिया, घस्तु (= क्रियास्थानं) भवन्ति । कायिकं वाचिकं वा कर्म
पुण्यक्रिया घस्तु—ः घ-विपाकत्वान् तत्कर्म पुण्यं; तत्स्वभाव-कर्म
भावात् पुण्य क्रिया; चेतना-विषयाभ्यास-स्थानत्वात् घस्तु ।

दीयते येन तद्दानं;

स्पष्टम् ।

पूजाऽनुग्रहं काम्यया ।

तच्च दानं पूजाकाम्यया अनुग्रहकाम्यया वा दीयते ।

काय-वाक्-कर्म स्तोत्रानं;

दानं च शुभलक्षितोत्थान-सहितं कायिकं वाचिकं कर्म ।

[तन्महाभोगवत्फलम्] ॥११३॥

तदानं पुण्यक्रियाघस्तु महाभोगसम्पन्नं फलं प्रददाति ।

स्व-परार्थो-भयार्थाय नोभयार्थाय दीयते ।

दानं स्वार्थाय भयति, परार्थाय, उभयार्थाय (= स्वपरार्थाय),
न च स्वार्थाय न परार्थाय वा । ह्यनन्यापयोगि दैत्ये स्वार्थाय करोति;
दौतरागः परार्थाय दानं करोति; कृशतीरागार्थः स्वपरार्थाय; दौतरा-
गार्थ-दिव्यनिर्माणं चतुर्थ-वाटो ।

(तद्विशेषो दानपति-यस्तु-क्षेत्र विशेषतः) ॥११४॥

दानपतिः, घस्तु, क्षेत्रमिति प्रथम्य विशेषेण दानस्याऽपि विशेषो
भवति । दानपतिः = दायकः । दान-घस्तु = दानम् । दानक्षेत्रं =
पतिप्रतीका ।

[अक्षादि-विशिष्टो दाना];

धक्षा-क्षोभ-धृत-न्याग-प्रदा-ऽत्परेन्द्र-तादि-सप्तविंशती दाना समी-
चीनी भवन्ति ।

सत्कृत्यादि ददानि [हि] ।

साकल्यविपूर्वकं हि कृतं धक्षादि-सप्तविंशती दाना ददानि, तेन
नान्य दानमपि दानम् ।

[मन्त्रकारानुदानान् धक्षते] ऽनु-न्ये-पान्, लभन्ते ननः ॥११५॥

ततस्तेन दानेन दाता उच्येत्तुमशक्यान् महत सत्कारान
लामांश्च लभते ।

पूर्णादि सम्पन्नं यस्तु;

उत्तम दानमिति शेषः ।

[सुरुपः कीर्तिमान् रतः ।

अति-सुकृमारः ऋतुसुखस्पर्शाश्रयस्तनः] ॥११६॥

तादृशदानस्य प्रतिफले, दाता भवति सुरुपः ऋतुषु सुख-
स्पर्शशरीरः ।

गति-दुःखोपकरणगुणैः क्षेत्रं विशिष्यते ।

क्षेत्रं = दान-प्राप्तम् । तद्यजुर्मिः कारणैः उत्कृष्टं भवति । पात्रं
यदि सुगतिविशिष्टं अस्ति, दुःखविशिष्टं (रोगादि समन्वितं),
परोपकार-निरतं, शीलादिगुण सहितं या ।

[श्रेष्ठं मुक्तस्य मुक्ताय];

योत्तरागेण धीतरागाय दत्तं सर्वोत्कृष्टम् ।

[योधिसत्त्वस्य च] ;

योधिसत्त्वस्य दानमपि महादानं, धीतरागतया दानात् ।

[अष्टमम्] ॥११७॥

दानानि — १. आसद्य दानं; २ भयेन दानं; ३ अदान्मे दानमिति
दानं; ४. दास्यति मे दानमिति दानं; ५. दत्तपूर्थं मे पितृभिश्च पिता-
महेश्चेति दानं; ६. स्वर्गार्थं दानं; ७. कीर्त्यर्थ-दानं; ८. चित्तालंकारार्थ-
दानम् । इत्ं अष्टमं धेष्ट दानम् ।

[माता-पितृभ्यां ग्लानाय भाणकाया-ऽन्त्यजन्मने] ।

योधिसत्त्वाय, चामेया अनार्येभ्योऽपि दक्षिणाः ॥११८॥

ग्लानः = रोगी । भाणकः = धर्मोपदेष्टा । अन्त्यजन्मा = अन्तिम
शरीरधात्री निर्पाणासत्रो योधिसत्त्वः । यदि इमे अपार्था नाऽपि
मयेयुस्तथाऽपि एतेभ्यो दत्तं दानं (= दक्षिणा) अपरिमेय-फलम् ।

[पृष्ठं क्षेत्रं अधिष्ठानं प्रयोगः चेतनाऽऽशयः ।

तदल्प-महत्त्वादल्पमहत्त्वंअपि कर्मणः] ॥११६॥

पृष्ठादीनां अल्पत्वा-न्महत्त्वाद्वा कर्मणामपि भवत्यल्पत्वं महत्त्वम् ।

[संचेतना-समाप्तत्वा-ऽकौकृत्या-ऽप्रतिपत्तनः ।

परिवार-विपाकाच्च कर्मोपचितमुच्यते] ॥१२०॥

संचेतना = अभिप्रायः (शानाऽऽशानापूर्वकता वा) । असंचित्य कृतं कार्यं नोपचिनं, संचेतनातः कृतं तूपचितम् । “कश्चित् एकेन दुश्चरितेन दुर्गतिं याति कश्चिद्यावत् त्रिभिः । कश्चित् एकेन कर्मपथेन कश्चिद्यावद् दशभिः । तत्र यो यावता गच्छति, तस्मिन् अस्माप्ते कृतं कर्म नोपचितम् । समाप्तेतूपचितम्” एवं समाप्तत्वात् उपचितम् । कौकृत्यं = पश्चात्तापः, तदभावोऽकौकृत्यम् । पश्चात्तापाभावेन, प्रतिपत्ताभावेन च कृतं कर्म उपचितं उच्यते । अकुशल परिवारेण कृतं कर्मापि तथा विपाक (४ : ५०) तो.पि ।

[चैत्ये त्यागान्वयं पुण्यं];

चैत्ये दानस्य पुण्यं परित्यागाज्जातं भवति “सति हि प्रतिप्रहीतरि युक्तं त्यागान्वयं पुण्यम् । तत्र हि प्रीत्यनुग्रहेण प्रहीता युज्यत इति” ।

मैत्र्यादिवत् अगृहति ।

प्रतिप्राट्काभावेऽपि मैत्र्यादिवत् दातारं फलमुपगच्छति । मैत्र्योभावस्यापि नास्ति कोपि प्रतिप्रहीता, तथाऽपि तस्य फलं तद्भावसनापशस्य भवत्येव ।

कुक्षेत्रेऽपीष्टफलता फलबीजाऽविपर्ययात् ॥१२१॥

षोडशं स्वानुरूपमेव फलं कुक्षेत्रेऽप्युप्तं ददाति, तथैव दानं कुपात्रे दत्तमपि दातुः इष्टफलमेव ददाति ।

[दौःशील्यं अशुभं रूपं, शीलं तद्विरितिः];

अशुभं रूपं दौःशील्यमित्युच्यते । दौःशील्य-विरतिरेव शीलम् ।

[द्विधा] ।

विरतिरस्ति विवृतिः, येनकर्मणा हेतुभूतेन विरतो भवति ।
अविवृतिः स्वविरति-कार्यम् ।

[बुद्धेन प्रतिपिद्धाद्य];

भगवता प्रतिपिद्धात्कर्मणो विरतिरपि शीलम् । यथा विशाल-
भोजनादि-विरतिः ।

परिशुद्धं चतुर्गुणम् ॥१२२॥

शीलं परिशुद्धं अस्ति, यत् इदं चतुर्भिः गुणैर्युक्तम् ।

[दीःशील्य तद्धेत्यक्षिप्तं तिष्ठि पक्ष-शमाश्रयम्] ।

तद्य चतुर्गुणं—न दीःशील्य विलुप्तं, न दीःशील्यहेतु विलुप्तं,
दीःशील्य विपक्षस्य सुशीलताया आश्रयभूतं, शास्त्राश्रयः दीःशील्य-
हेतवः प्रेशाः (४ : १७) उपप्लेशाः (५ : ४१) ।

समाहितं तु कुशलं [भायना];

“[समाहितं इति किमिदं?]”, समाधि स्वभावात् गहभूयत्त्वित्तम् ।

[कस्मान् इदं भावनेषु स्यते ? चित्तवासनात्] तद्धि समाहितं
कुशलं चित्तं आश्रयं वासयति, गुणैः तन्मयी करणात् संततेः । पुष्पीः
निलयासनत्त्वं ।” (भाष्ये) ।

विरायागनात् ॥१२३॥

भावना द्वि चित्तं वासयति ।

अर्गाय शीलं प्राधान्यात्, विमंगोमाय भायना ।

शीलस्य कर्म प्रयाततः स्वर्गे, प्रहाण मार्गायां च भायना ।

[प्राज्ञं पुण्यं चतुष्कर्म] कर्मणं स्वर्गेणु मोक्षनात् ॥१२४॥

“अन्वारः पुत्र्या प्राज्ञं पुण्यं प्रभवन्ति । अप्रतिष्ठिते पूषिणी-

प्रवेगे तथागतस्य शरीर इत्येव प्रतिष्ठापयति । अयं प्रथमः पुत्रतः

प्राज्ञं पुण्यं प्रभवति । चतुर्विधं निरुत्सवं आरामं त्रिपरीत्यति । अयं

द्वितीयः ।) निशं तथागतस्य भावकस्य प्रतिभवंत्वात् । अयं

तृतीयः । मीरीसदृगतत चित्तं-साधनेन अन्वयेन अन्वयावायेन

विदुत्तं प्रदुत्तं अप्रमाणेन सुमादिनेन एकं दिग्ं अदिमुत्तं कर्त्ति-

न्वयस्येव विदुत्तं अयं चतुर्वं ।” (पञ्चोत्तर ११ : ५) ।

"भिक्षं पन भन्ते ! संघं समगं कृत्वा किं सो पसवतीति ? ब्रह्मं
 आनन्दं पुञ्जं पसवतीति । किं पन भन्ते ! ब्रह्मं पुञ्जंति ? कर्णं आनन्द !
 सगमिं मोदतीति ।" (अंगुत्तर निकाय V. 76). "संघं समगं
 कृत्यान् कर्णं सगमिं मोदति" । (इतिवृत्तक १६) ।

[धर्मदानं] सूत्रादीनां [सम्यग] क्लिष्ट-देशना ।

अक्लिष्ट-देशना = अक्लिष्ट-चित्त-समुत्थापिता देशना । फलेश इह
 लाभ-सत्कार-कीर्ति-लिप्सा । सूत्रादीनां धर्मग्रन्थानां तादृशी देशना
 (= उपदेशः) धर्मदानमित्युच्यते ।

पुण्य-[निर्वाण]-निर्वेध-भागीयं [कुशलं त्रिधा] ॥१२५॥

पुण्य-भागीयं (= इष्ट-विपाकजनकं), निर्वाणभागीयं, निर्वेध
 (६ : १७ 'भागीयमिति त्रिविधं कुशलम् ।

[त्रिविधं] ससमुत्थानं [कर्म], योग-प्रवर्तितम् ।

लिपिर्मुद्रा [स-] गणनं काव्यं संख्या यथा-क्रमम् ॥१२६॥

योग-प्रवर्तितं = उपाय-विशेष-प्रवर्तितं चित्तसमुत्थान-सहितं
 त्रिविधं कर्म काय-वाङ्-मनो-जातम् । तत्र लिपिर्मुद्रा च कायकर्मः
 मुख-गणनं काव्यं च वाक्कर्मः संख्यायानं मनः कर्म ।

सावद्या निवृता हीनाः क्लिष्टा [धर्माः] ;

क्लिष्टा धर्माः, सावद्या निवृता हीनाः संशयन्ते ।

शुभाऽमलाः ।

प्रणीताः;

कुशला धर्मा अमलाः प्रणीताश्चोच्यन्ते ।

संस्कृताः शुभाः सेव्याः;

संस्कृताः कुशलाश्च धर्माः सेवितव्याः ।

मोक्षस्त्वनुत्तरः ॥१२७॥

मोक्षः = निर्वाणम् । तदि ध्रुवं, कुशलं च, अतः सर्वोत्कृष्टम् ।

(इति कर्मनिर्देशः) ।

(सनःसं यदुपं कोना स्थानम्) ।

पञ्चमं कोशस्थानम् ।

अनुशयाः ।

मूलं भवस्याऽनुशयः;

राष्ट्रम् ।

[पद् रागः प्रतिघस्तथा ।

मानोऽविद्या (घ) दृष्टिश्च विमतिः];

ते ऽनुशया रागादयः षट् । विमति = विचिकित्सा = संशयः ।

[पद्मी अपि ॥ १ ॥

रागभेदेन सप्तोक्ताः];

कामरागो भवरागश्चेति द्विधा रागः, इत्थं सप्त अनुशया भवन्ति ।

भवरागो द्विधातुजः ।

रूपधात्यारूप्यधातुसम्बन्धेन जायतेऽयं भवरागः ।

अन्तर्मुखत्वात् तन्मोक्षसंज्ञा-व्यावृत्ताये स्मृतः ॥ २ ॥

ते सस्याः स्वविमानादि-सम्बन्धे रागिणो भवन्ति, स च रागो
प्यान-सम्बन्धितयाऽऽन्तर्मुखाऽस्ति, तेनाऽस्य नाम भवराग इति ।
रूपाऽऽरूप्ययोः मोक्षे परिसक्यान मास्तिवति भवरागस्य पृथक्
ग्रहणम् ।

[दृष्टयः पंच सत्काय-मिथ्या-ऽन्तर्ग्राह-दृष्टयः ।

दृष्टि-शीलव्रत-परामर्शव(नुशया) दश] ॥ ३ ॥

पंच दृष्टयः—सत्कायदृष्टिः, मिथ्यादृष्टिः, अन्तर्ग्राहदृष्टिः, दृष्टि-
परामर्शः, शीलव्रतपरामर्शश्च । इत्थं दृष्टेः पंचभेदग्रहणेन सर्वे दश
अनुशया भवन्ति—राग प्रतिघ-माना ऽविद्या विचिकित्सा-(सत्काय
मिथ्या-अन्तर्ग्राह) दृष्टि दृष्टिपरामर्श-शीलपरामर्शा इति ।

दर्शते सप्त सप्ताष्टौ दृष्टिद्वित्रि-विवर्जिताः ।

यथाक्रमं प्रहीयन्ते कामे दुःखादि-दर्शनैः ॥ ४ ॥

कामे दश इमे अनुशयाः, ते दुःखदृष्ट्या प्रहातुं शक्याः । सत्का-
या-ऽऽन्तमाह-शीलव्रतपरामर्शेति त्रिकं विहाय अन्ये सप्त उत्पत्ति-
दृष्ट्या प्रहातु-दृष्ट्याच प्रहेयाः । सत्कायान्तमाहवर्जिता अष्टौ मार्ग-
दृष्ट्या प्रहेयाः ।

चत्वारो भावना-हेयाः;

राग-प्रतिघा-ऽविद्या-भानेति चत्वारो भावनया प्रहेयाः । द्वादश
दृष्टयः, चतस्रो विचिकित्साः, पंच रागाः, पंच प्रतिघाः; पंच मानाः,
पंच अविद्याः, सर्वे षट्-त्रिंशत् अनुशयाः ।

तेच प्रतिघवर्जिताः ।

रूपेषु;

एव प्रतिघवर्जिता एकत्रिंशत् अनुशया रूपघातौ भवन्ति ।

[तद्वदारूप्ये];

त एव एकत्रिंशत् आरूप्येऽपि ।

[तथाष्ट-नवतिर्मताः] ॥ ५ ॥

इत्थं त्रिषु धतुषु काम-रूपा-ऽऽरूप्येषु अष्टनवतिः अनुशया
भवन्ति । (३६ + ३१ + ३१ = ९८) ।

भवाग्रजाः क्षान्तिवध्या [दृग्हेया एव, शेषजाः ।

दृग्भावनाभ्यां];

क्षान्ति (= धर्मज्ञाना-ऽन्वयज्ञान-क्षान्ति द्वय) हेया अनुशया यदा
भवाग्रे (= नैवसंज्ञानासंज्ञायतने) जाताः, तदा दृष्टिहेया एव भवन्ति ।

अन्यासु अष्टासु भूमिषु (काम-रूपचतुष्टया-ऽऽरूप्यत्रयेषु)
जाताः, दृष्ट्या भावनया च हेया भवन्ति ।

अक्षान्तिवध्या भावनयैवतु ॥ ६ ॥

अक्षान्तिवध्या यत्रकुत्रापि जाता अनुशया भावनया एव हेया
भवन्ति ।

आत्माः प्रतीक-ध्रुवोः श्रेय-जालि-हीनोप-दृष्टः ।

[अहेत्यपार्ग-मद-दृष्टिर्ना हि पंच दृष्टः] ॥ ३

(१) आत्माः प्रतीक-दृष्टिः मन्दादृष्टिः । मरु = मित्यन्त्र-
कायाः नित्यव = समुदायः । (मित्यन्त्र-) मनु + कायः पंच ३
शाल इत्यत्र (१ : ८) पय । तत्राहं मन-दृष्टिः मन्दादृष्टिः ।

(२) ध्रुवोः श्रेय-दृष्टिरेव अन्वयाद-दृष्टिः । यत्ने-उप-
ध्रुय इत्येव पंचाङ्गो मृदने, केवल उपेद यत्ने मय इत्येव वा ।
प्रदगाय अन्वयाद-दृष्टिः ।

(३) मा-दृष्टि-दृष्टिरेव मित्या-दृष्टिः । सुखत दुष्कृत-
फलस्यापवादांशत्र ।

(४) हीनोप-दृष्टिः दृष्टि-परामर्शः । ममेव मयं अन्यदन्वयि-

(५) अहेतुहेतुः अमागो मागो यत्र स्वीक्रियते, स शील-
परामर्शः । यथा अकर्मवृत्तानां महेभ्यसादीनां जगत कर्म-स्वीकार-
स्वर्गादि-ताभेऽमार्गवृत्तानां आत्मदस्याऽग्निप्रवेगादीनां मार्ग-
स्वीकारः ।

ईशादि हेत्यभिप्यंगः शारवतान्म-धिपर्ययात् ।

प्रयत्ने; ततो हेयः स पच दृ. स्वदर्शनान् ॥ ८

ईश्वरादीनां जगत्कर्मण्य स्वीकारः शाश्वत-वादान्म-वादसा-
न्धि-मिथ्या-ज्ञानात् जायते, स च अभिनिवेशो दुःख-दृष्ट्या प्रा-
प्तः ।

[दृष्टि-प्रपाद् विपर्यास-चतुष्कं];

अतमाह दृष्टेः नित्य (= ध्रुव)-दृष्टि-भाग-एक-विपर्यासः (=
मिथ्या-ज्ञान), दृष्टि-परामर्श-भागद्वयं द्वौ विपर्यासी, सन्काय-दृष्टेः
आत्मा-दृष्टि-भाग-एकः, एषं दृष्टि-प्रये चत्वारो विपर्यासा भवन्ति ।

[विपरीततः] ।

अतीरण-समारोपात्];

अन्वे ज्ञेया न विपर्यायाः । विपर्यासे प्रीणि लक्षणानि भवन्ति—
विपरीतता, अनीरणता, समारोपता च । विपरीतता यथा अनात्मनि
ज्ञानमत्तानम् । अनीरण = अनप्ययमायः, यथा श्याशुर्वा पुरुषो वा ।
समारोपः तद्गुणभावयति तद्गुणारोपः ।

चित्तं संज्ञा च तद्वशात् ॥ ६ ॥

एद्विवशादेव, चित्तं, संज्ञा च विर्यासः । चित्त-संज्ञा-संयुजा हि
एद्विः विर्यासे परिगृह्यते ।

“विपर्यासेन संज्ञानां चित्तं ते परिदद्यते ।

निर्मित्तं चर्ज्यतां तस्माच्छुभं रागोपसंहितम् ॥ ” (सुत्तनिपाते) ।

मानाः सप्त;

मानः, अधिमानः, मानातिमानः, अस्मिमानः, अभिमानः, ऊन-
मानः, मिथ्यामान इति सप्त । तत्र मानः = उन्नतिः, अहं विशिष्ट इत्यादि ।
२ अधिमानः “अहं उत्कृष्टः” उत्कृष्टानां सम्यग्धे । ३. उत्तमानां
सम्यग्धे । ४. उपादान स्मन्धानां सम्यग्धेऽहंकारममकार-भावोऽस्मि-
मानः । ५. विशेष भावगमितं चित्तम् । ६ ऊनमानः “अहं अकिंचनः”
७ मिथ्यामानः, अगुणवतो गुणाभिमानः ।

[नवविधास्त्रयः] ;

मानः, अधिमानः, ऊनमानश्चेति त्रयो मानाः नव विधा भवन्ति ।
तत्र प्रथमः, अहं-सम्यग्धेन, त्रयः; द्वितीयः, अहं धंष्ट इति सम्यग्धेन,
त्रयः; तृतीयः, मानः, अधिमानः, ऊनमान इति क्रमेण । प्रथमे त्रिके
क्रमः = अधिमानः, मानः, ऊनमानः । द्वितीये ऊनमानः, मानः,
अधिमानश्चेति ।

दृग्भावनत्तयः ।

सत्ताऽपि माना दृष्ट्या भावनया च विलयं गच्छन्ति ।

यथादि पर्यवस्थानं हेयं भावनया तथा ॥१०॥

विभवेच्छा;

यथादीनां (आदिशब्देन अदत्तादान-काममिथ्याचार-मृयावादा-
ग्रहणं) पर्यवस्थानं (५ : ४७) = यथादि-प्रयोजकः ज्ञेशः, भावनादेव

विमयतृष्णा अपि भायनया हेया । त्रैधातुकी अनित्यता विमयस्तत्र तृष्णा ।

न चाऽऽर्यस्य संभवन्ति षष्ठादयः ।

नांस्मिताऽदृष्टि-पुष्ट्यात्, कौकृत्यमपि नाऽशुभम् ॥११॥

मानादय आर्य-पुद्गलस्य न संभवन्ति, अस्मिमानोऽपि न, यत इमे सत्काय-दृष्टि-पुष्ट्या भवन्ति । आनुशब्धिक-दृष्ट्य-भायेनानुप-पत्तिरेयाम् । अनुशब्द-पश्चात्तापो (= कौकृत्यं) ऽपि आर्याणां न सम्भवति ।

सर्वत्रगा दुःख-हेतु-दग्हेया दृष्टयस्तथा ।

द्विमतिः सह ताभिश्च याविद्यायेणिकी च या ॥१२॥

पंच दृष्टयो दुःखदर्शन-प्रहेयाः, मिथ्यादृष्टि-दृष्टिपरामर्शी हेतु (= समुदय)-दर्शनेन प्रहेयो, विचिकित्साद्वयं (= द्विमतिः) अविद्या-द्वयं च दुःख हेतु (= समुदय)-दर्शनाभ्यां प्रहेयाः । इम एकादश अनुशयाः सर्वत्रगाः सन्ति, स्वधाती सर्वत्र विद्यमानत्यात् ।

[तेषां नयोऽऽर्य-विषया] दृष्टि-अयवियर्जिताः ।

तेषां एकादशानां अनुशयानां मध्ये दृष्टिद्वयं (सत्काया-नप्राह दृष्टी) त्यक्त्वा अयशिष्टा नय रूपाऽऽरूपयोरपि विद्यमानाः ।

प्राप्तियर्ज्याः सहसुषो येऽप्येभिस्तेऽपि सर्वत्रगाः ॥१३॥

प्राप्तिं त्यक्त्वा सर्वत्रगानुशय-नमकालिकाः (सहसुषोः) धर्मा अपि सर्वत्रगाः ।

मिथ्या-दृग्निमती ताभ्यां युक्ताऽविद्याऽथ केवला ।

निरोधमार्गदग्हेयाः, पट्टनाम्रवगोचराः ॥१४॥

मिथ्या-दृष्टिः विचिकित्सा, तदुभय युक्ताऽयुक्ता च अविद्या निरोधमार्गदग्हेयाः । त एव त्रयोऽनुशया मार्गदर्शनेनाऽपि हेयाः । षड् अय्येऽनुशया अनाम्रवान् धर्मान् विषयोदुर्भन्ति ।

[स्वमूम्युपरमो, मार्गः पट्टमूमि-नत्रमूमिकः] ।

तद्गोचराणां विषयो, मार्गो ह्यन्योन्य-हेतुकः ॥१५॥

स्वभूमेर्निरोधो हि अनुशयानां विषयः (निरोधो हि येषां भूमिः) । षड्भूमि-सहितो मार्गः, नवभूमि-सहितो वा मार्गोऽस्ति तेषां (= अनुशयानां) गोचराणां विषयः, यतो मार्गा अन्योऽन्याघल-न्यिनो भवन्ति । मिथ्यादृष्टि-विचिकित्सा-ऽविद्येति त्रयो निरोधदर्शन-हेया अनुशया निरोध-गोचराश्च, न सर्वनिरोधगोचरा भवन्ति ।

न रागस्तस्य वर्ज्यत्वात् न द्वेषोऽनुपकारतः ।

[न मानो न परामर्शो शान्त-शुद्धोत्तमं हि तत्] ॥१६॥

रागो हि प्रहेयः, अतः स न अनाश्रयस्योत्पादकः । द्वेषः (= प्रतिघः) अपि न, अनपकारात् (अनाश्रवाश्च नानुपकारं विदधति) । मानः, दृष्टिपरामर्शः शीलप्रतपरामर्शाद्यपि न तस्योत्पादकाः, यतोऽ-नाश्रवधर्मः शान्तः शुद्ध उत्तमश्चास्ति :

[सर्वत्रगा अनुशयाः स्वभूमावनुशेरते ।

सर्वस्यामालम्बनतः, स्वनिकाये त्वसर्वगाः] ॥१७॥

सर्वत्रगा अनुशयाः सर्वस्यां स्व(पंच)भूमिकायां आलम्बन-सम्बन्धेन सर्वत्र गोचरं गृह्णन्ति । असर्वगा अनुशयास्तु केवलं स्वनिकाये ।

नानाश्रयोर्ध्वविषयाः, अस्वीकाराद् विपक्षतः ।

अनाश्रवः = निर्वाणं, मार्गो (५ : १४) वा विषयो येषां ते ऽनाश्रवविषयाः । ऊर्ध्वभूमिः (५ : १३) विषयो येषां त ऊर्ध्व-विषयाः । अनाश्रयो-र्ध्वविषया अनुशया न स्वकीय भूमिकायां अनु-शेरते; यतस्तत्र तद्वस्तु नान्भीषत्येन स्वीक्रियते; तेच अनुशयन-विपक्ष भूताः । अनुशयनं = प्रतिष्ठा-स्नातः ।

[येन यः सम्प्रयुक्तोऽत्र स एव संप्रयोगतः] ॥

योऽनुशयो येन धर्मेण संयुक्तः, तेन सहैव संप्रयोगेन हेतुना सोऽनुशेते । एव कारेण अनुशयप्रज्ञाया कालावधिर्घोष्यते ।

ऊर्ध्वा अव्याकृताः सर्वे, कामे सत्कायदक् सह ।

[अन्तर्ग्राह-दृशादिव्यापि] च, रोपत्त्वहाऽऽशुभाः ॥१८॥

सर्वे रूपाऽऽरूपधातुगता अनुशया अद्याकृताः । सर्वे हि क्रिया
धर्मा विपाकोत्पादे दुःखविपाकमेधोत्पादयन्ति । रूपाऽऽरूपयोरव
दुःखामायः, यतः परव्यायाध हेतवो भ्यापादादयस्तथाविद्यमानाः ।

कामघातौ सत्काय-दृष्टिः, अन्तप्राह दृष्टिः अविद्या च भवन्त्य
ध्याकृताः ।

कामघातौ विद्यमाना अन्येऽनुशया अशुभाः (= अकुशलाः) ।

कामेऽकुशलमूलानि राग-प्रतिष-मूढयः ।

सर्वे रागाः, प्रतिषाः (= द्वेषाः), मूढयः (= मोहाः) च काम
धातुगताः (सत्काया न्तप्राह-दृष्टी वर्जयित्वा) यथाक्रमं लोभद्वेष
मोहा अकुशलमूलानि ।

सत्कायदृष्टिः, अन्तप्राह-दृष्टिश्च नाकुशलमूले, यस्मिं केवलं
अकुशलं अकुशल मूलं च तदेवाकुशल मूलं भवितुमर्हति । अन्येऽनु-
शया नाकुशल-मूलानि ।

श्रीएषध्याकृतमूलानि तृष्णाऽविद्या मतिश्च सा ॥२०॥

[द्वैधोर्ध्वयुत्तितो नान्ये];

तृष्णा, अविद्या, मतिः (= प्रज्ञा) स्वयं अध्याकृतमूला, श्रोणि
अध्याकृत मूलानि । विचिकित्सा द्विकोटिकथान् न मूलम् । ऊर्धा-
धोयुत्तिः = द्वेषा वृत्तिस्तत्र, मानश्च विस्रस्योर्ध्वयुत्तितो, मूलं हि
लोकेऽधोयुत्ति, तेन मानादयो न मूलम्, वृत्तिर्येषम्यात् ।

[अन्त्यारोत्यपरान्तकाः ।

तृष्णादृङ्मान मोहास्तेऽविद्यातो ध्यायिनस्त्रयः ॥२१॥

अपरान्तका आचार्याः आचार्याणि अध्याकृतमूलानि मग्दाने ।
तत्रया—अध्याकृताः तृष्णा, दृष्टिः, मानः, मोहश्च । अविद्याया तृष्णो
लक्ष्यायी, दृष्ट्युत्तरध्यायी मानोत्तरध्यायो येति त्रयो ध्यायिनो
भवन्ति । आध्याय-सम्यगुक्तं ध्यानं तृष्णात्तरध्यानम् । अनादिध-
दृष्ट्युत्तरादकं दृष्ट्युत्तरध्यानम् । मम सदृशं उच्यते ध्यानं न कस्या-
पीति विसम्युक्तं ध्यानं मानोत्तरध्यानम् ।

अध्याकृतं = उल्लसहितं = अकथितं = अनिश्चितम् ।

[एकांशेन विभागेन पृच्छातः स्थापनीयतः ।
व्याकृतं] म'रथोत्पत्ति-विशिष्टा-त्मान्य तादिवत् ॥२२॥
चतुर्विधं प्रश्न-व्याकरण—१. एकांशेन व्याकरणं; २. विभज्य
व्याकरणं; ३. परिपृच्छा-व्याकरणं; ४. स्थापनीयं (= अनुत्तरितं) इति ।

राग-प्रतिघ-मानैस्तैरतीत-प्रत्युपस्थितैः ।

यत्रोत्पन्नाऽप्रहीणाः ते [तत्र वस्तुनि संयुतः] ॥२३॥

संयुतः = यद्गः । क्लेशाः श्लिषाः—स्वल्पज्ञान-क्लेशाः राग-प्रतिघ-
मानाः, सामान्य-क्लेशाः—दृष्टि-विचिकित्सा-ऽविधाः । सामान्य-क्लेशाः
किञ्चिद्वस्तु-सम्बन्धेनोत्पद्यन्ते । यथाऽतीताऽनागत-प्रत्युत्पन्नवस्तु
संबन्धेन, दृष्ट्यादि-प्रहेयवस्तु-सम्बन्धेन वा । अप्रहीणास्ते ऽतीते
प्रत्युत्पन्ने घालभ्यन्ते यस्मिं वस्तुनि इमे अप्रहीणाः समुत्पन्नाः, तस्मिन्
वस्तुनि तैः अतीतवर्तमानैः क्लेशैः (रागादिभिः) स पुद्गलो यद्गो
भवति ।

सर्वत्रानागतैरेभिर्मानसैः ;

सर्वस्मिन् वस्तुनि (अतीतानागतप्रत्युत्पन्ने दृष्ट्यादि-प्रहेये
च) पुद्गलोऽनागतैः (= भविष्यद्भिः) चैतैः एभिः क्लेशैः संयुतः ।

स्वाधिके परैः ।

स्वसमकालिके वस्तुनि चैतभिर्नैस्तैरेवानागतैः क्लेशैः संयुतो
भवति । परे = रागप्रतिघभिन्नाः = अचेत्ताः = पंच विज्ञानानि । पंच
विज्ञानानि हि समकालिकमेव विजानन्ति ।

१. 'घिप्यते सर्वे सरथा' इति प्रश्ने, 'घिप्यते' इति एकांशेन व्याकरणं शक्यते ।
२. "अत्रास्वन्ते सर्वे सरथा" इति प्रश्ने, विभज्य व्याकरणं भवति, हेतुसम-
न्विता व्याकरणे न वहेत्संज्ञिताः ।
३. 'अनुत्पन्नो विदितो हीनो वे' ति प्रश्ने, "अत्र सम्बन्धेने" ति प्रत्ययं भवि-
ष्यति । 'देवसम्बन्धेने'शुद्धे 'हीन' इति व्याकरणं, 'अनागतं सरवसम्-
बन्धेने' इति 'विदित' इति व्याकरणं ।
४. 'दृष्ट्याः सरथा एव तत्रो भिन्ना वे' ति प्रश्ने सरथा शब्दे, सरवस्य व्याकरणं
विदितं भवति । हेतुं प्रश्नः 'अनुत्पन्न-शुद्धः इत्यो वे' ति वदन्त्यादौ एव ।

[अजैः सर्वत्र];

अतीतानागतप्रत्युत्पन्नेति सर्वकालिके यन्तुनि स अनुत्पन्नेः
कलेरैः संयुतो भवति ।

शेषैस्तु सर्वैः सर्वत्र मंयुनः ॥२४॥

शेषैः दृष्टि-विचिक्रिसा-ऽपिद्यामद्वैः सर्वैः सामाम्यकलेरैः उपा-
दानस्वल्गालम्बने. सर्वत्र यन्तुनि संयुतः स ।

(न्यध्वकास्ते तद्) [क्तेः] द्यात् [सद्विषयात्] फलात् ।

ते धर्माः त्रिकाले स्थायिनः, तथाहि १. भगवत उक्तिः—“रूपं
अनित्यं अतीतं अनागतम्, कः पुनर्यादः प्रत्युत्पन्नस्य ? एयं दर्शी धृत-
यान् आर्यधायकोऽतीते रूपे ऽनापेक्षो भवति । अनागतं रूपं नाभि-
नन्दति । प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे विरागाय निरोधाय प्रतिपन्नो
भवति । अतीतं चेद् भिद्यतः । रूपं नामविषयं धृतवानार्य धायकः
(संयुक्तागम ३ : १४) २ विज्ञानं द्विहेतुनोत्पद्यते, चक्षुरिन्द्रियं
रूपं च, धोत्रेन्द्रियं शब्दश्च, ... मन इन्द्रिय धर्मश्च (३ : ३२) ।
यदि अतीतानागता न भवेयुः, मनोविज्ञानं (यस्यते विषयाः) न द्वाभ्या-
मुत्पद्येत । ३. अतीतानागतप्रस्थभावे, विज्ञानं निरालम्बनं (= निर्वि-
षयं) स्यात् । सालम्बनं (= सद्विषयं) हि विज्ञानम् । ४ अतीताभावे
न फलोत्पादः । फलोत्पत्ति-काले हि विपाकहेतुरतीतो भवति ।

एवं धर्माणां त्रिकालाऽस्तित्वम् ।

[तदस्तिवादात् सर्वास्तियादी मतः];

तेषां (धर्माणां) त्रैकाल्येऽस्तित्वं यदिति, तेन हि सर्वास्तियादी
ये हि प्रत्युत्पन्नस्य अतीतिकांशस्य (अदत्तफलं कर्म) चास्ति-
४; अनागतस्य अती कांशस्य (दत्तफलं कर्म) च नास्तित्वं
ते विभज्यवादिनः; न सर्वास्तियादिनः ।

[अतस्त्विह ॥२५॥]

एते भाव-लक्षणा-वस्थो-न्यथा

तृतीयः

सर्वास्तियादिनश्चतुर्विधाः

१. भदन्तधर्माप्राता भवान्यथात्वं (अतीता नागत-प्रत्युत्पन्ना इति त्रयो ध्वानो भाववै वादृश्येन सन्ति) मन्यते । तथा—अनागत-धर्मे परित्यज्यानागतं प्रत्युत्पन्नाध्वानमागते अनागतभावो हीयते, प्रत्युत्पन्नभावश्चादीयते; परं द्रव्यं तद्देव भवति । प्रत्युत्पन्नात् अतीताध्वानगते प्रत्युत्पन्न भावः प्रहीयते, अतीतभावश्चादीयते, परं न द्रव्येऽन्यथात्वम् । दधिभायंगते दुग्धे रसादि-भावाना अन्यथात्वे शुद्धता यथा ।

२ भदन्त-धोपको लक्षणान्यथात्वं मन्यते । अतीतो हि धर्मोऽतीतलक्षणो भवति, परं नासौ प्रत्युत्पन्नानागतलक्षण-वियुक्तः । अनागतोऽनागतलक्षण, परं न प्रत्युत्पन्नातीतलक्षणवियुक्तः, प्रत्युत्पन्नः प्रत्युत्पन्न-लक्षणः, परं न अतीतानागतलक्षण-विप्रयुक्तः । यथा, एकस्यां रागयुक्तः पुरयोऽन्यास्तु न विरक्तः ।

३. भदन्त-धनुमिन्द्रः, अवस्थाऽन्यथात्वं स्वीकरोति ।—अवस्थाभेदेन काला भिद्यन्ते । तां तां अवस्थां प्राप्य अनागतं प्रत्युत्पन्न अतीतं वाऽध्वानं समुपगच्छन्ति । धर्मेषु अवस्थात एव भेदा न द्रव्यतः । यथा गुलिष्ठा एकत्व-स्थानस्य अवस्थायां एकैत्युच्यते, दशत्व-स्थाने दश । अवस्था = कर्म ।

४. भदन्त-बुद्धदेवोऽन्यथान्यथात्वं मनुते । धर्माः कालं अतिक्रामन्तः तानि तानि नामानि गृह्णन्ति । अतीत इति प्रत्युत्पन्नानागता-धपेद्य रुंशायते, अनागतश्च प्रत्युत्पन्नातीताधपेद्य । आचार्याणां चतुर्णां मतानुसारं सर्वास्ति-थादे चत्वारो भेदाः । तत्र चतुर्षु वादेषु भदन्त-धनुमिन्द्रस्य अवस्थाऽन्यथात्ववादः सुन्दरः; यत्र हि कारित्रेण (= क्रियया) व्यवस्थापनम् । अनुत्पन्नक्रियाऽनागतः, प्रत्युत्पन्नः अतीत इति ।

(किं विभ्रं);

धर्माणां कारित्रे किं विभ्रं, यत एकदा क्रियोत्पाद एकदा च न ? कारण-विशेषाभावेन क्रियानुत्पाद इति न, तेषां सर्वकालिकत्वात् ।

[तदपि कथं];

कथं कारित्रं स्वयं अतीतं...जायते ? कारित्रान्तरादितिचेत्

मित्यादि । मिथ्यादृष्टेः सत्काय-दृष्टिः, स्वल्पेष्व्वात्मयुद्धिः । ततोऽन्त-
ग्राह-दृष्टिः; आत्मत्वे स्वीकृते तत्र नित्यत्वधुवत्यादि-ग्रहणं । ततः
शीलमत-परामर्शः, शील-यत्नादिभिः शुद्धि-स्वीकारः । ततो दृष्टि-पर-
मर्शः । ततो रागः स्वदृष्टौ, मानश्च । ततः प्रतिघः (= द्वेषः) स्व-
मित्र दृष्टौ द्वेष-भावात् । अयमस्ति पयामुत्पादकमः ।

[अप्रहीणानुशयतः पर्यवस्थित-गोचरात् ।

अयोनिशो मनस्कारात्, क्लेशाः सकल-कारणः] ॥३४॥

कुत फलेशः सफल-कारणो भवति ?—

(अयोनिशो मनस्कारः = भ्रान्त-निर्णयः) । तद्यथा कामराग
उत्पद्यते (१) यदा रागानुशयोऽप्रहीण, अनुश्रित्यस्व प्राप्तिः,—अप-
रिज्ञातः, अनुरोध-प्रतिपत्तः; (२) यदा कामराग पर्यवस्थानीया
धर्मा रूपादयः, विषय-रूपतापन्नाः; (३) यदा चायोनिशामनस्कारः ।
अनुशयाः हेतुभूताः; धर्माः = विषयाः (= आलम्बनाः) । सूत्रक्रमेण अष्ट-
नवत्यनुशयाः, पर्यवस्थान द्वयेन सह, भवन्ति—

त्रय आस्रवाः—कामास्रवः, भवास्रवः, अविद्यास्रवः ।

चत्वार ओघाः—कामोघः, भवोघः, दृष्ट्योघः, अविद्योघः ।

चत्वारं योगाः—काम-भय-दृष्ट्यविद्या-यागाः ।

चत्वारि उपादानानि—काम-दृष्टि-शीलमता-ऽऽमवादापादा-
नानि ।

[कामे सपर्यवस्थानाः क्लेशाः कामास्रवाहयाः ।

विना मोहेनानुशया रूपाऽऽरूप्ये भवास्रवाः] ॥३५॥

कामधाती अविचारहिताः पर्यवस्थान सहिताश्च क्लेशाः (= अनु-
शयाः) कामास्रवा उच्यन्ते । रूपाऽऽरूप्ययो अनुशया एव भवास्रवाः ।

(तेऽध्याकृता-ऽन्तरोन्मुग्धा-ध्यान भूजा हि सहोक्ताः) ।

ते रूपाऽऽरूप्यधातारानुशयाः सहैव भवास्रवा उक्ताः, यतस्ते
उभय-विधा अप्यऽध्याकृता, अन्तर्मुग्धीनाः (न तु धा ७ विषयप्रधानाः)
ध्यानमृगिताः सन्ति । अध्याकृतस्यादि-धमसम्पादेव तेषां रूपा
ऽऽरूप्यगतानुशयानां सहयचने भवास्रवकथने ।

[मूल-भावेन] (साऽविद्या तेनेयं) पृथगास्त्रयः ॥३६॥
 अविद्या हि मूलं, तेन इयं एकः पृथग् आद्ययः प्रतिगृहीतः ।
 ओघा योगास्तथा;
 ओघा योगा अपि तस्मादेव पृथग् अविद्यौघा अविद्यायोगाश्च
 उच्यन्ते ।

(दृष्टिस्तु तौ कारित्र-हेतुतः) ।

दृष्टिस्तु पृथक् ओघ-योगाबुच्यते, स्व-क्रियातः । कामास्त्रयो-
 दृष्टौ कामौघः, कामयोगश्च भवति; मन्त्रास्त्रयोऽपि दृष्टौ भवौघो
 भवयोगश्च—विनेयजनवशाद् दृष्टियोगः पृथग् उक्तः ।

नान्त्रवेप्वसहायानां आसनाननुकूलता ॥३७॥

आद्येपेषु एतेषां पृथग् ग्रहणं न कृतं, यत इमेऽसहाया आस-
 नस्य (= तथा स्थापनस्य) अनुकूलतां न भजन्ते ।

“आसयन्तोन्वाश्रयाणां निर्वचनम्” । असहाया दृष्टिः आसनो-
 पयुक्ता न भवति, क्रियातन्परत्वात् (= कारित्रात्) ।

(कामौघः = ५ रागाः, ५ प्रतिघाः, ५ मानाः, ४ विचिकित्साः,
 १० पर्यवस्थानानि, सर्वाणि २६ वस्तूनि ।

(ल भवौघः = १० रागाः, १० मानाः, = विचिकित्साः =
 २० वस्तूनि ।

(ग) दृष्ट्योपः श्रयाणां धातूनां द्वादश दृष्टयः = ३६ वस्तूनि ।

(घ) अविद्यौघः = श्रयाणां धातूनां ५ अविद्याः = १५ वस्तूनि ।
 योगो वि तथैव

यथोक्ता एव साविद्या द्विधा दृष्टि-विवेचनात् ।

[उपादानानि];

उपादानान्यपि द्विविध-दृष्टि-विभागेन प्रथमं द्रव्यसहिताविद्या
 ग्रहणेन तथैव भवन्ति ।

(क) कामोपादानं = कामयोगाः कामधातु-यनादिदानदिनाः =
 ५ रागाः, ५ प्रतिघाः, ५ मानाः, ५ अविद्याः, ४ विचिकित्साः, १०
 पर्यवस्थानानि = ३४ वस्तूनि ।

(ष) आत्मवादोपादानं = भवयोगो रूपाऽऽरूप्यगताविद्याम-
हितः = १० रागाः, १० मानाः, १० अधिधाः, = विचिकित्साः = ३०
वस्तूनि ।

(ग) दृष्ट्युपादानं = दृष्टियोग शीलघ्नतपगमर्श विरहितः =
३० वस्तूनि ।

(घ) शीलघ्नतोपादानं = ६ विर-वस्तूनि ।

अविद्या तु ग्राहिका नेति मिश्रिता ॥३॥

असंप्रख्यातस्वभावा ह्यविद्या, न कारिण-समन्विता, (अग्रा-
हिका) अतएव अन्यैरनुशयैर्मिथिना ।

अणव [स्वेऽनुसज्जन्त] उभयतोऽनुशेरेने ।

अनुवध्नन्ति [च यन उक्ता अनुशयास्ततः] ॥३६॥

अनुशया इमे कथमुच्यन्त इति चेदुच्यते—इमे हि अणवोऽनु-
शयाः; अनुसज्जन्तश्च स्वप्नानि प्रति; धर्म-विषय-सम्बन्धत उभयतो
हीमेऽनुशेरेते; निरन्तरं च संयुक्ता भवन्ति । “ [तत्र] अणव इति
सूक्ष्म-प्रचारत्वात् दुर्बिज्ञानतया । [अनुसज्जन्त इति प्राण्यनु-
पंगात्] । उभयतोऽनुशेरेत इत्यालम्ब्यततः सम्प्रयोगतश्च अनुवध्न-
न्तीत्यप्रयोगेण प्रतिनिवारयतोऽपि पुनः पुनः सम्मुखीभावात् । ”
अणवः = सूक्ष्माः ।

आसयन्त्यास्रवन्त्ये [ते] हरन्ति श्लेषयन्ति [च] ।

उपगृह्णन्ती [ति ततो निरुक्ता आस्रवादयः] ॥४०॥

संसार आसयन्ति, आस्रवन्ति गच्छन्ति भवाप्र- ३ : ३, ८१)
तोऽधीचिं (३ : ५ =) यावत्, हरन्ति पद्भिरिन्द्रियैः; एवमिमेऽनु-
शया आस्रवा उच्यन्ते । अनुशया हरन्ति, तेन श्लेषः (जलौघो
यथा) ।

श्लेषयन्ति इमान् सत्या इति योग संज्ञा ।

उपाददते (= उपगृह्णन्ति) इति उपादानम् । विषयेष्वस्र-
वन्तीत्यास्रवाः ।

संयोजनादिभेदेन ते पुनः पंचधोदिताः ।

साधयो-त-योगो-पादानमिति चतुर्विधा अनुशयाः पंचविधा
रूपि—संयोजनं, (५ : ४१-४५), वन्दनं (५ : ४५) क्रेशः, उप-
क्रेशः (५ : ४६) पर्यवस्थानं (५ : ४७-४८) च ।

तत्र संयोजनानि नव - अनुनयः, प्रतियः, मानः, अविद्या,
दृष्टिः, परामर्शः, विचिकित्सा, ईर्ष्या, मात्सर्यं च । अनुनय संयो-
जनं हि प्रधानतया रागः । तथैवान्येषां संयोजनानां विषयेऽपि । प्रति-
याः, ईर्ष्या, मात्सर्यं तु केवलं धानधातावेव ।

दृष्टि-संयोजने सत्काया-न्तग्राह-मिध्यादृष्टयः, परामर्श-संयो-
जने दृष्टि-शीलव्रत-परामर्शौ च ।

द्रव्य-परामर्श-साम्याद् दृष्टौ संयोजनान्तरम् ॥४१॥

द्रव्य-संख्या-सन्बन्धेन, परामर्श स्वभावे साम्येन च दृष्टि-द्वयं
एकं पृथक् संयोजनमुच्यते ।

यन एकान्ताकुरुशलस्वतंत्रमुभयं [ततः] ।

ईर्ष्या-मात्सर्यमेष्टं [पृथक् संयोजन-द्वयम्] ॥४२॥

पर्यवस्थानेषु ईर्ष्या, मात्सर्यं च एकान्ततोऽकुरुशले, अन्य-संयो-
जनतः स्वतंत्रे च, तेनैव एतद्द्वयं पृथक् संयोजनमुक्तमम् । स्वातंत्र्यं,
केवलमविषया संयुक्ततया (५ : ६४), नैवं लक्षणं अन्येषु पर्यव-
स्थानेषु । अत्र परिहरान्तररूपि—

“ [कल्पेशाख्यालपभोगत्वकारणात् सर्व-सूचनात् ।

द्विपक्ष-क्रेशनत्वाद् मात्सर्येण्ये पृथक् कृते ॥ ”

पंचधाऽवरभागीयः

अवरभागीयं (= कानधातु-सन्बन्धतः) संयोजनं पंचधा—
सत्काय-दृष्टिः, शीलव्रत-परामर्शः, विचिकित्सा, कामच्छन्दः,
व्यापादयेति ।

द्वाभ्यां कामानतिक्रमः ।

[त्रिभिर्निवर्त्तनं];

द्वाभ्यां कामच्छुन्द-भ्यापादाभ्यां काश्चातुनो निर्गतिः निरुच्यते ।
सत्कायदृष्ट्या संयोजनद्वयेन ईतेन निर्गतस्य पुनरपि कामधानौ
नियतनं भवति । काराध्यक्षैः तत्सहायकैस्त्रिंशद्भिरिमानि । सूत्रे (संयुक्त,
३६ : १३; ४७ : ६ । एकोत्तर १६ : १६) “कियता भदन्त, स्रोत
आपन्नो भवति ? यतश्च महानामन इदं ! दुःखं आर्यसस्यं एवं
दुःखनिगोधगामिनी प्रतिपद्दु आर्यसस्यमिति यथाभूतं प्रजानति,
त्रीणि चाम्य संयोजनानि प्रहीणानि भवन्ति पट्टिणातानि, तद्यथा—
सत्कायदृष्टिः, शीलव्रतपरामर्शो विचिकित्सा च । एषां त्रयानां
संयोजनानां प्रहाणान् स्रोत आपन्नो भवति, अयिनिपातधर्मा संशोधि-
परायण सप्तद्वयपरमः सप्तद्वयो देवानां मनुष्यांश्च संसृज्य
संघास्य दुःखस्याग्नं करिष्यति ।”

मूल-सुखयोः संग्रहात् त्रयम् ॥४३॥

मूलस्य मुखस्य च संग्रहात् त्रयं संयोजनं भवति ।

१. एकतः दुःखदृष्टिप्रहेये सत्काया-गतग्राह दृष्टी ।

२. द्वाभ्यां दुःख मार्गदृष्टिभ्यां प्रहेयः शीलव्रत परामर्शो ।

३. त्रयुक्तेन त्रयुः सस्य (= दुःख-समुत्पत्तिगोध मार्ग) दृष्टि

प्रहेयाः—विचिकित्सा मिथ्यादृष्टि शीलव्रतपरामर्शः । प्रथमानित्रीणि
संयोजनानि भगवता क्लेशापरिहार कल्पानि समुत्पत्ति । मूलगणिक-
वित्त—सत्कायदृष्टि प्रवर्तिता अम्लग्राहदृष्टिः शीलव्रतपरामर्शं प्रव-
र्तिता दृष्टिपरामर्शः, विचिकित्सा प्रवर्तिता मिथ्या दृष्टिः ।

[गमनाप्रार्थना] मार्ग-विग्रमो [मार्ग-संशयः ।

सोच्चगतिविग्रमः नायन्तः] (कथितान्त्रयः) ॥४४॥

(क) गमनस्यानिच्छा (तद्वत् सत्कायदृष्टिः), (ल) मार्ग
त्रयः तद्वत् शीलव्रतपरामर्शः, (ग) मार्गविग्रमे संशयः (तद्वत्
विचिकित्सा इति लाक्षण्यं नियोगं गतावधि त्रयः सत्कायदृष्ट्या
द्वयो विग्रमः भवति, अतः नायन्तत्रयः संख्याताः प्रयुक्ताः ।

संशयस्योच्छेद-मार्गीयं [सूत्रा-१००सस्यज संज्ञाने ।

श्रीद्वय-मान-सोत्राश्च];

दत्तः (दत्त = दत्तः), आद्ययत्नः, सोत्तम्, मानः,

मोहद्वेषेति पञ्च-विधानि ऊर्ध्वभागोयानि संयोजनानि । ऊर्ध्वभागीयं,
यतो न निम्नधातौ तदुपमजनम् ।

वित्तिवशात् त्रिपन्थनम् ॥४५॥

पेक्षना अथवशात् प्रीति वन्धनानि । रागोऽनुशेते सुखपेक्षनायां,
द्वेषो दुःखपेक्षनायां, उपेक्षापेक्षनायां, २ : २) मोहद्वेष ।

येऽप्यन्ये चैतन्माः [क्षिप्ताः संस्कारस्कन्धसाहचर्याः ।

श्लेशोभ्यस्त उपश्लेशा न ते श्लेश इतीरिताः] ॥४६॥

इत्ये संस्कार-स्थान्य गताः (१ : १४) क्षिप्ताः (श्लेश-मुक्ताः)
चैतन्मा धर्मा येऽपि ते श्लेशोभ्यो भिन्नाः उपश्लेशान्यथाप्यः । सर्वे
पक्षेणा उपश्लेशाः, परं न सर्वे उपश्लेशाः पक्षेणाः । पक्षेणा द्वि
शब्दसमूह उपश्लेशा न, इतीमे न श्लेशा उक्ताः ।

[शाक्षीरयं अनपद्राप्यं ईर्ष्या-भात्सर्वसुद्वनिः ।

फौकृत्य-स्थान-भिद्धानि पर्यवस्थानमप्यथा ॥४७॥

प्रोषो अत्राप्यः]:

पक्षेणाः पर्यवस्थान (परियुद्धान म-उप्यन्ते । "पक्षेणोपि हि
पर्यवस्थानं वानरागपर्यवस्थानमप्यं दुःखं प्रतिकवेदयत इति
सूत्रपद्यन्तः ।" इति विधेः पर्यवस्थानं प्रोष-अत्राप्येन दक्षिणं
विभाषितं इत्यने ।

तत्र—

१-२. शाक्षीरयं अनपद्राप्यं (२ : ३२) ।

३. ईर्ष्या = परतन्मदसद्विष्णुण ।

४. भात्सर्व = 'मा मलः सखु' = शास्त्र- = धर्मोऽनियतान-
विरोधिरिति (४ : ११३) ।

५. फौकृत्यं (२ : ३६) ।

६. फौकृत्यं पक्षेणा (२ : ३०) । फौकृत्यं कृत्यं द्विविधं
होतव्यं, तत्र कृत्यं पक्षेण पर्यवस्थाने परितोषणम् ।

७. अत्राप्यं (२ : ३१) (अत्र विष्णुधर्मोप्यं) ।

८. मिद्धं (२ : २७, ७ : ११) । कुशलाऽकुशलाभ्याऽनेषु ऋ-
शलमेय पर्ययस्थाने (२ : ३०) ।

९ क्रोधः (२ : २७), सत्य धस्तुप्रतिचित्ताघातः, व्यापाद-
विहिंसाभ्यां भिन्नः ।

१० अज्ञः, (२ : २७) ।

• [रागोत्था आहीक्या-द्वृत्य-मत्सराः ।

विद्यादो अज्ञे, ऽविद्यातः स्त्यानं (तु) मिद्धमत्रपा ॥४८॥

कौकृत्यं विचिकित्सातः [क्रोधेष्यं प्रतिघोड्वे] ।

रागात् आहीक्यादयस्त्रय उत्पद्यन्ते । अज्ञ-विषये नास्यैक
मन्यं सर्वेषां, अस्माकं मते तु कृष्णातः, अन्येषां मते ऽविद्यातः । अवि-
द्यातः स्त्यानं, मिद्धं अत्रपा च । विचिकित्सातः कौकृत्यम् । प्रतिघात्
ईष्यां क्रोधश्च ।

[अन्येऽपि, षट् क्लेश-मला माया शाठ्यं मदस्तथा ॥४९॥

प्रदाश उपनाहश्च विहिंसनं च];

अन्येऽपि उपक्लेशाः सन्ति षट् क्लेशमलाः—माया, शाठ्यं,
मदः, प्रदाशः, उपनाहः, विहिंसेति ।

१. माया = पर्यचनम् ।

२. शाठ्यं = यथावस्तु समालपनविरोधि चित्तकौटिल्यम् ।

३. मदः (२ : ३४) ।

४. प्रदाशः = सावयवस्तु-परामर्शः ।

५. उपनाहः = शाश्वतम् ।

६. विहिंसा ।

रागजौ ।

माया-भदौ; प्रतिघजे उपनाह-विहिंसने ॥५०॥

प्रदाशो दृक्परामर्शात्, शाठ्यं दृष्टिसमुत्थितम् ।

स्पष्टम् ।

[तत्राहीक्या-नपत्राप्य-स्त्यान-मिद्वो-द्वनि द्विधा] ॥५१॥
तेभ्योऽन्ये भावनाहेयाः [स्वातंत्रिकास्तथा मलाः] ।

तत्र फ्लेश-सम्प्रयुक्तानि आहोफ्यादीनि पंच पर्यवस्थानानि द्विविधानि । दृष्टि-हेयानि भावना-हेयानि च । ईर्ष्यादीनि द्विन्यानि पर्यवस्थानानि केवलं भावना-हेयानि, तानि हि स्वातंत्रिकानि न रागादि-परतंत्राणि । फ्लेशमला (५ : ४६) अपि तथैव ।

[कामेऽशुभा द्विधा त्रीणि,] परेणाव्याकृतास्तनः ॥५२॥

कामधातौ स्त्यानो-द्वत्य मिद्वानीति प्रथ उपक्लेशा अगुमाः (= अकुशलाः) अव्याकृताश्च सन्ति । कामधातुत उपरि यत्र कुत्र विद्यमानास्तत्राव्याकृताः ।

शाठ्यं माया च कामाद्यध्यानयो ब्रह्मवंचनात् ।

शाठ्यं माया चेति द्वौ उपक्लेशौ कामधातौ प्रथमध्याने (रूप-धातोः) च स्तः । ब्रह्मणोऽपि वचनाकरणं दृश्यते । तथाहि 'वितया-त्मसंदर्शनतया महाब्रह्मा आयुष्मतं श्वभ्रजितं वंचयितुं प्रवृत्तः । कुत्रे-मानि ब्रह्मन्, महाभूतानि श्वपरिश्यं निरुध्यन्त इति पृष्टोऽप्रजानन् क्षेपं प्रकाशोत्--'अहमस्मि ब्रह्मा महाब्रह्मा ईश्वरः कर्ता निर्माता अथा [ऽध्यत्तः] पितृभूतो भूत-भव्यानां इति मायया वंचयितुमा-रब्धः । अथ स महाब्रह्मा श्वभ्रजितं करे गृहीत्वा एकान्तेऽस्थाद्, एकान्ते स्थितश्चेदमुक्त्वान्--विद्यमाने तथागते मां प्रष्टव्यं मन्यसे' इतीदं अन्य शाठ्यं दृश्यते । स्वपरिपहृत्तया ह्यात्मीयां अकुशलतां निगूहमानः स तथा उक्तवान् ।"

स्त्यानो-द्वत्य-भदा धातुत्रये [ऽन्ये काम-धातुजाः] ॥५३॥

स्त्यानादयत्रयद्विष्वपि धातुषु भवन्ति, अन्येतु केवलं काम-धातादेश । षोडशानां उपक्लेशानां (१० पर्यवस्थान + ६ मल) एका-दश केवलं कामधातौ एव भवन्ति, (माया-शाठ्य-स्त्यानो-द्वत्य-भद-वर्जिताः) ।

संभान-मिद्धा दृग्हेया मनो-विज्ञान-भूमिकाः ।

उपक्लेशाः स्वतंत्राश्च [ऽन्ये षड् विज्ञान-साश्रयाः] ॥५४॥

दृष्टिहेया उपक्लेशाः फलेशाश्च, 'मान-मिद्ध-(भावनाहेय)
सहिता मनोविज्ञानभ्रूमावेव भवन्ति, यतस्त्रिषु घातुष्वपि इमे मनो
विज्ञान एव भवन्ति । ईर्ष्या-मात्सर्यादयः षड् स्वतंत्रा उपक्लेशा
दृग्हेया भावनाहेया अपि तथैव ।

अन्ये षट्सु चक्षुरादि-विज्ञानेषु समाधिताः सन्ति—रागः
(भावनाहेयः); प्रतिघः, अविद्या, फलेशमहामूमिकेषु (आधाद्य-
कौसीय २ : २६) परिपठिताः आह्वीक्या-ऽनपत्रात्प-स्थानौ-
सत्यानि च ।

१—कामधातु-गताः क्लेशाः ।

सुखाभ्यां [संयुतो रागः प्रतिघस्तद्विपर्ययात्] ।

राग-सुख-सौमनस्येन्द्रियाभ्यां संयुतः । प्रतिघः(= द्वेषः)
दुःखदीर्घमनस्येन्द्रियाभ्याम् ।

सर्वैरविद्याः;

सर्वफलेशसंप्रयुक्तत्वात्, अविद्या पंचवेदनेन्द्रियै (सुख-सौम-
नस्य-दुःख-दीर्घमनस्यो-वेदाभिः) संयुता भवति ।

मनसः सुखदृग्त्वेन नास्ति-दृक् ॥५५॥

कुशलकारिणि मनुष्ये मिथ्यादृष्टिः दुःखेन संयुता भवति,
कर्मणः फलराहित्यदर्शनात्, अकुशलकर्म-कारिणि च सुखेन संयुता ।

[मनो दृग्त्वेन विमतिः];

विमतिः = विचित्रिता दुःखेन्द्रियेण संयुता ।

[अन्ये सुखेन];

अन्ये (= मिथ्यादृष्टिमानविचित्रिताः) सर्वेऽनुशया सुखेन
संयुताः, हर्षाकार-वर्त्तिन्यात् ।

[कामजाः] ।

प्रायतना कामधातुगता अनुशया उताः ।

[मय्युपेक्षया];

सर्वेऽनुशया उपेक्षेन्द्रियेण संयुताः सन्ति ।

२ ऊर्ध्व-धातुगताः क्रेशाः ॥—

स्वैः स्वैर्यथाभूम्यूर्ध्व-भूमिकाः ॥५६॥]

रूपादिभूमिषु फलेशा स्वकीयैः इन्द्रियैः संयुता भवन्ति भूम्य-
नुसारम् (१ : १२, २ : १२) ।

प्रथमध्यानभूमौ— यत्र चक्षुः-धोत्र-काय-मनो-विज्ञानानि सन्ति-
तत्तद्विज्ञानोपपन्ना अनुशयाः तद्विज्ञानेन्द्रियैः संयुता भवन्ति । तत्र हि
(१) सुप्तोन्द्रियं चक्षुः-धोत्र-काय-विज्ञानैः संयुतम् ; (२) सौमनस्ये-
न्द्रियं मनोविज्ञानेन (३) उपेक्षेन्द्रियं चक्षुर्विज्ञानेन संप्रयुक्तम् ।

द्वितीयादिध्यान-भूमौ— यत्र केवलं मनोविज्ञानमेव, तेन विज्ञाने-
नोपपन्ना अनुशयाः तद्विज्ञानेन्द्रिय-संप्रयुक्ता भवन्ति, यथा द्वितीयध्याने
सौमनस्यो-पेक्षेः गृह्यते सुप्तोपेक्षे, चतुर्थे ध्यान आरू-ये च उपेक्षा ।

३. उपक्रेशाः ।—

[दौर्मनस्येन यौकृत्यं शिष्या प्रोथो विहिंसनम् ।

उपनाहः प्रदागध]

एते उपसंज्ञा दौर्मनस्येन्द्रियेण संप्रयुताः ।

[मान्तर्यं तद्विपर्ययात्] ॥५७॥

एते सौमनस्येन्द्रियेण संप्रयुक्तम् ।

[शास्त्र-भाषा-मिद-अज्ञा उभय-संयुताः] ;

एते सौमनस्य-दौर्मनस्येन्द्रियाभ्यां संप्रयुक्ताः ।

[मदः ।

सुप्ताभ्यां] ;

एषां ध्याने मदः सुप्तोन्द्रियेण संप्रयुक्तः, तदुपरि सौमनस्ये-
न्द्रियेण, तदुपरि एतेषां द्वियेण ।

[मर्दगोपेक्षा] ;

एते एव उपेक्षा संप्रयुक्ताः ।

[एतन्मते ज्ञाने तु संयुक्तिः] ॥५८॥

एतन्मते एतन्मते एतेषां ध्याने— एतेषां ध्याने एतन्मते एतन्मते—

सत्यानि-पंचभिरधीन्द्रियैः (= सुत्रादिभिः) संयुक्तानि, यतः प्रथमे द्वे अशुचलमहामूमिके, अत्रशिष्टे द्वे (= स्यानीक्ष्ये) प्लेशमहामूमिके (२ : २६) ।

प्लेशोपप्लेशयोः पंच नीवरणानि—? कामच्छन्दः, २. व्यापाद्, ३. स्यानमिद्धं, ४ औद्धत्य-कौहृत्यं, ५. विचिकित्सा ।

कामे नीवरणानि;

कामधानाद्येव नीवरणानि गान्यत्र, यतोहि सूत्रे—“केरलोऽयं परिपूर्णोऽशुचलराशि, यदुत पंच नीवरणानि” (संयुक्त. V. 115)

एक विपक्षा-ऽऽहार-कृत्यनः ।

[द्वे एकं;]

विपक्षः = प्रतिपक्षः । विपक्षाहारः = अनाहारः । सूत्रेहि स्यानमिद्धयोः समान आहारः समानोऽनाहारश्च । तथाहि—क आहारस्यानमिद्धस्य ? पंच धर्माः—तद्यथा तन्द्रा, अरतिः, विजृम्भिका, भक्तेऽसमता, चेतसो लीन्यम् । किं अनाहारः ? आलोक संज्ञा (संयुक्त. २७; संयुक्त, V 64 अंगुत्तर, I 3, V. 113, दोष III, 41. 223),

एवं द्वयस्याऽपि स्यानमिद्धस्य आहारोऽनाहार समानः । लीनता, लयन कृत्यमपि समानम् ।

औद्धत्य-कौहृत्य-विषयेऽपि आहारा-ऽनाहार-कृत्य साम्यम् । शातिवितर्क-जनपदवितर्का-ऽमरवितर्क-पूर्व-संसर्ग-चर्यानुसृष्टयः चत्वारो धर्मा आहारः, शमथोऽनाहारः, चेतसो व्युपशमनं च क्रिया । इत्थं आहारा-नाहार-क्रिया-साम्यात् अत्रापि एक ग्रहणम् ।

[स्कन्धोपघाताद् विमत्तितश्च पंचनु] ॥५६॥

कामच्छन्द-व्यापादौ शीलस्कन्धं विनाशयत ; स्यानमिद्धं प्रज्ञा-स्कन्धं, औद्धत्य-कौहृत्ये समाधिस्कन्धम् । प्रज्ञासमाध्यभावे सत्ये विचिकित्सा । इत्थं स्कन्धोपघातेन विमत्या (= विचिकित्सया) च पंचस्वमेव नीवरणानां सिद्ध्यति ।

आलम्बन-परिज्ञानात्, तदालम्बन-संक्षयात् ।

आलम्बन-प्रहाणाच्च;

१ आलम्बन-परिजानाद्धेयाः फलेशा-सन्ति, (२) स्वभूम्याल-
म्बना दुःख-हेतु-दृष्टिभ्यां प्रहेयाः; (२) शुद्धालम्बना निरोध-मार्ग-
दृष्टिभ्यां प्रहेयाः (५ : १४) ।

२ फलेशालम्बन-विनाशादपि ।

३. आलम्बनस्य विषयस्य प्रहाणादपि ।

प्रतिपक्षोदयात्क्षयः ॥६०॥

यो मार्गो यस्य फलेशस्य प्रतिपक्षी, तेन स फलेशः प्रहीयते ।
प्रतिपक्षफलोद-मार्गं विषयो-वदयते (६ : ३३) । मृदुमध्यादीत्यत्र ।

[चतुर्था प्रहाणा-ऽऽधार-दूरीभाव विदूषणाः ।

प्रतिपक्षः];

प्रहाणादयः चतुर्विधाः प्रतिपक्षाः ।

१. आनन्तर्य-मार्गः (६ : २२, ६५) प्रहाण-प्रतिपक्षः ।

२. विमुक्तिमार्गं दूर्यगो मार्गं एव आधार-प्रतिपक्षः ।

३. विमुक्तिमार्गोत्तरो मार्गो दूरीभाव-प्रतिपक्षः ।

४ धातौ दोषदर्शनमार्गः (= अनित्यतादि) विदूषण-प्रतिपक्षः

(६ : ५०) ।

कामन्तु—१. विदूषण-प्रतिपक्षः = प्रयोगमार्गः (६ : १७) ।

२. प्रहाण-प्रतिपक्षः = आनन्तर्य-मार्ग-सहगतः ।

३. आधार-प्रतिपक्षः = विशेष मार्गः ।

४. दूरीभाव-प्रतिपक्षः = विशेष-मार्गः (५ : ६३) । इमे चत्वारो
मार्गाः वदन्ते (६ : ६५) ।

प्रहानव्यः क्षेश आलम्बनात् मनः ॥६१॥

फलेशो न तावत् सम्प्रयोगाद् (चित्तसंप्रयुक्ता धर्माः चेदनादयः
२ : २४)-भिदाः, तथापि स्वालम्बनोऽस्य पृथग्भावः, यतोऽयं न
सर्वदा तेनैवालम्बनेन सम्प्रयुक्त उच्यते । आलम्बनादेव फलेशस्य
प्रहारं सस्ति विधेयम् ।

वैलक्षण्य-विपक्षत्व-देश-विच्छेद-कालतः ।

भूत-शील-प्रदेशा-ध्व-श्रयानामिव दूरता ॥६२॥

दूरता चतुर्धा- (१) धैर्यक्षणात्, यथा महाभूतेषु सहजे
(२ : १५) अपि विविधलक्षण (= स्वभाव)-तया दूरता ।

(२) विपक्षत्वात्, यथा शील दुःशीलयोः ।

(३) देशविच्छेदान् यथा पूर्व-पश्चिमयोर्देशोः ।

(४) कालतः, यथाऽतीता-ऽनागतयोः ।

[सकृन् क्षयः];

सर्वेषां क्लेशानां प्रतिपक्षोत्पत्त्या सहदेव विनाशः ।

[विसंयोगलाभः तेभ्यः पुनः पुनः] ।

स्वप्रहाण मार्गेण क्लेशानां क्षयः सकृन्, परन्तु वियोग-प्राप्तिः
क्लेशेभ्यः पुनः पुनभयति ।

प्रतिपक्षोदय-फल-प्राप्तीन्द्रियविद्युद्धिषु ॥३३॥

क्लेशेभ्यो विसंयोगलाभः षट्सु कालेषु भवति । (१) प्रतिपक्ष-
संयोगो यदा, (२-१) श्रोत आपत्ति-गृहदागाम्य-नागाम्य नागाम्य
हंस्य (६ : ५१)-प्राप्ति कालेषु, (२ इन्द्रिय-विद्युद्धि-काले, इन्द्रिय-
धर्मादि संख्यारे (६ : ६०) ।

[परिज्ञा नव];

परिज्ञा = विसंयोग विशेषः । ज्ञान-परिज्ञा, प्रहाण-परिज्ञेति
क्षे परिज्ञे । तत्र प्रथमा अनाम्यं ज्ञानम् । नवविधा प्रहाण परिज्ञा ।

कामाद्यप्रकार-क्षय-संक्षयाः ।

एका;

(१) कामधातुगतयोगादिमयोः क्लेशयोः (दुःख समुत्प
दष्टिभ्यां प्रहेययोः) प्रहाणं एका परिज्ञा ।

[अपक्षयो छं मे];

(२) कामधातुगतानां निराप दष्टि प्रहेयानां क्लेशानां प्रहाणं
(३) मार्गं दष्टि प्रहेयानां कामधातुगतानां क्लेशानां प्रहाणं येति छे ।

तयोर्ध्वं निम्न एव ताः ॥३४॥

उर्ध्वं कामधातुनांऽपि तदेव निम्नं भवत्य परिज्ञाः, तदथा,

(४) दृग्-प्रतिष्ठा-प्रयोगानां प्रयोगानां प्रयोगानां, (५) निर्यो-
द-प्रतिष्ठा-प्रयोगानां प्रयोगानां, (६) मातृ-प्रतिष्ठा-प्रयोगानां प्रयोगानां । पद्-प्रति-
ष्ठाः कर्म-प्रयोगानां निर्योद-प्रयोगानां (काम-प्रयोग-प्रयोगानां), मातृ-
प्रयोगानां प्रयोगानां ।

[तिनोऽन्याऽधोभागीय-रूप-न्ययान्वय-त्रयः ।

परिष्ठाः]:

(७) तद्व-भागीयानां (५ : ४३) = काम-धातु-गणानां आ-
द्यानां प्रयोगानां एषा परिष्ठा ।

(= रूप-धातु-प्रयोगानां प्रयोगानां, रूप-धातु-प्रयोग-परिष्ठा-प्रयोगानां
द्वितीया परिष्ठा ।

४) सर्वान्व-प्रयोगानां, सर्व-मंयोजन-पर्यादान-परिष्ठा (५ :
४१) तृतीया परिष्ठा ।

इनास्ति-प्र-परिष्ठा भावनाद्वेष-प्रयोगानां प्रयोगानां ।

[पद्-चान्नि-फलं]:

सर्व-प्रतिष्ठा-प्रयोगानां प्रयोगानां प्रयोगानां पद्-प्रयोगानां परिष्ठा
चान्नि-परिष्ठायाः फलम् (६ : २५) ।

[ज्ञानस्या, (अन्यत्तया) फलम् ॥३५॥

अव-भागीय-प्रयोग-परिष्ठादयस्ति-प्रयोगानां परिष्ठा भावना-
नामैव समादेशः ज्ञानस्य (= प्रयोगानां) फलभूताः ।

अनागम्य-फलं सर्वा ध्यानानां अष्ट पंचकाः ।

सर्वा एव परिष्ठा अनागम्य-फलं, पंच अष्टौवा परिष्ठा ध्यानानां
फलम् ।

वैभाषिक-मते, मौलध्यान-फलं (मौलध्यानतो निष्ठाः साम-
न्तक-ध्यानानां प्रयोग-भूता (८ : ६, ६२) रूपाऽऽरूप्य-धातुगत-
प्रयोगानां प्रयोग-स्वरूपाः पंच परिष्ठाः (४, ५, ६ = ६, ६) । काम-धातु-
गत-प्रयोग-प्रयोगानां (१, २, ३, ७ परिष्ठाः) अनागम्य-फलम् (प्रय-
न-ध्यानस्य प्रयोग-भूतं ध्यानम्) ।

[फलं सामन्तकस्यैका];

रूपरागद्वय-परिज्ञा (८ परिज्ञा) आकाशानन्यायतन ध्यान सामन्तकस्य (प्रयोगन्यायं, राशः सामन्त इव तद्भवति, ८ : २२) फलभूता । (प्रथमारूप्यधातुभूमिकायां प्रवेशतः प्राक् रूपधातुफलेशः प्रहेया भवन्ति, तत्प्रहाणं प. अत्र सामन्तके क्रियते) ।

[मौलाऽऽरूप्यत्रयस्य च] ।

सर्व-संयोजन-पर्यादान-परिज्ञा (९) मौलाऽऽरूप्यत्रयध्यानानां फलम् ।

[आर्यमार्गस्य सर्वा, द्वे लौकिकस्य];

सर्वा अपि नव परिज्ञा आर्यमार्ग-सभ्याः । सतमाष्टमे तु लौकिक-मार्गेणाऽपि लभ्ये ।

[अन्यस्य च ।

धर्मज्ञानस्य तिस्रः], पट्, तत् [स] पक्षस्य पंच च ॥६॥

अन्वयज्ञानस्य (७ : ३) भावना मार्ग-समन्वितस्य द्वे परिज्ञे (उपरि भूमिद्वय-गते) फलम् । कामधातुगताः तिस्रा (१-३) धर्म-ज्ञानस्य फलं, तद्ज्ञानं हि त्रैधातुक-भावनादेयफलेशानां प्रतिपक्षः ।

पट् (१-६) सन्ति धर्मज्ञान-पक्ष (= धर्मज्ञान-धर्मज्ञान) स्य फलम् । पंच अन्यज्ञान-पक्ष (= अन्यज्ञान-अन्यज्ञान)-फलम् ।

पक्ष शब्द कारिकायां ज्ञान-ज्ञानयोः ।

अनाद्यवविषोगाप्तेः भवाग्रविकलीकृतेः ।

हेतु-द्वय-समुच्छातान् परिज्ञा;

त्रिलक्षणलक्षितं प्रहाणं परिज्ञेभ्युच्यते । तानि च लक्षणानि (१) अनाद्यप्रहाणस्य सामभावः, (२) भवाग्रस्य प्रदेशप्रहाणत्वं (३) हेतुद्वयः २ : ५४, ५ : १२) प्रहाणत्वं च ।

धात्यनिप्रमात् ॥६॥

एक-धातुतः सम्पूर्णतो धैराग्यं लभत इति परिज्ञा नाम । अतिक्रमते हि तं धातुम् ।

नैक्या पंचभिर्यावद् दर्शनस्यः [समन्वितः] ।

सत्यदृष्टि-मार्गस्यः न परिष्ठा-समन्वितो भवति, अथवा एक्या पंचभिर्वा परिष्ठाभिर्न समन्वितो भवति ।

दृष्टि-मार्गं स्थितं कार्यः समुद्राय-धर्मज्ञान्ति (६ : २५) पर्यन्तया परिष्ठाया न समन्वितो भवति । स एक्या परिष्ठाया (समुद्रयधर्मज्ञानेन, समुद्रयेऽन्वयज्ञानज्ञान्या) समन्वितः । द्वाभ्यां समुद्रयेऽन्वयज्ञानात् निरोधे धर्मज्ञानज्ञान्तिः । त्रिभिः निरोधे धर्मज्ञानात् निरोधेऽन्वयज्ञानज्ञान्तिः । चतुर्भिः निरोधेऽन्वयज्ञानात् मार्गं धर्मज्ञानज्ञान्तिः । पंचभिः मार्गधर्मज्ञानात् मार्गेऽन्वयज्ञानज्ञान्तिः ।

(भावनायां स्थितः तद्वत् पद्भिरेकद्वयेन वा) ॥६६॥

कार्यं भावनामार्गस्थितः मार्गेऽन्वयज्ञानात् कान्ध्यातु-वैराग्य-ताम-पर्यन्तं पद्भिः परिष्ठाभिर्पुनो भवति । वैराग्यतामानन्तरं यावद् अभिसमय-शान्तिं दृष्टि-भागः = अभिसमयः ६ : २५)

अवरभागीय-प्रहाण-परिष्ठाया एक्या समन्वितो भवति । अहन्व-प्राप्त्य-नन्तरं तु तद्वत्संयोजन-पर्यादान-परिष्ठाया समन्वितः ।

पर्यवन्तान् ५ : ४७)-वरात् अहन्वदात् रूपधातौ व्युत्पन्नः, कान्ध्यातु-विरागपर्यवद् भवति, अवरभागीय-प्रहाण-परिष्ठाया एक्या समन्वितः । पत्तेरुदरात् कान्ध्यातौ पतितः, भावनामार्गस्थितार्यवत् पद्भिः समन्वितः । पत्तेरुदरात् आह्वयधातौ पतितः, रूपधातु-विरागपर्यवद् द्वाभ्यां अवरभागीय-प्रहाण-रूप-राग-ज्ञय-परिष्ठाभ्यां समन्वितो भवति ।

[तास्तां संकलनं] ध्यातु-वैराग्य-फल-लाभनः] ।

ध्यातुको वैराग्यत् फललाभाय परिष्ठायां प्रसंख्यानम् । अनागा-मिनः अहन्व एवैव परिष्ठा संकलिता ।

एकधातु-वैराग्ये हि फलद्वय (अनागाम्यहन्व)-तामः ।

एकां द्वे पंच पद् कश्चिद्गृह्णात्याप्नोति पंच न ॥७०॥

अहन्वदात्पुनः कान्ध्यातु वैराग्यात्पुनो वा कार्य एकां परिष्ठां ज्ञाति ।

रूपधातुविरक्तो ऽनागामी कामधातु-वैराग्याच्च
जहाति ।

आर्यो मार्गेऽन्यय-ज्ञानावाप्तिक्षणे कामधातु-विरक्त
प्रविष्टः पंच परिष्ठां जहाति, यतः स तदैव अवरभा
परिष्ठां लभते ।

कामधात्वविरक्तो दृष्टिमार्गे प्रविष्टः (आनुपूर्वकः
पृष्ठां परिष्ठां लभते, यां पंचभिरन्याभिस्सह कामधातु वैट
काले हास्यति ।

मार्गद्वये स्थितोऽलब्ध-पूर्वकपरिष्ठा-लब्ध्या एकां परिष्ठां
केवलं आरूप्यधातु वैराग्याच्चयुतः परिष्ठाद्वयं (६, ७)
अनागामि फलाच्चयुतः षट् परिष्ठा लभते । पंच तु न लभते ।

(इत्यनुराय-निर्देशः) ।

(समाप्तं पंचमं बोधस्यात्मम्) ।

(३) प्रतिसंख्या निरोधः (२ : ५५) निरोध साध्यम् ।

(४) शीला अशीला धर्मा मार्गं साध्यम् ।

यथा —

(१) नामरूपं दुःखसार्थं, (२) कर्म क्लेशाद्य सामुद्रयः, (कर्म क्लेशेण ज्ञापः निरोधसाध्यं, (४) शमथ विपरयताः मार्गं साध्यम् विभाग्यादितन्मू. —

(१) आशी दुःखस्यमाणाः— दुःखं दुःखसार्थं च, अग्ने साः दुःखं, गर्भं च दुःखसार्थम् । (यमक. — 1 : 17 :)

(२) शान्त संश्लेषति कारिकां क्लृप्ता सामुद्रयः सामुद्रयश्च, अग्नाः शयी क्लृप्ताः साध्यतर्मा हेतवश्च सामुद्रया च साधुः साध्या ।

(३) शरणाः क्लृप्ताया निरोधः निरोधो शरणागत्यं च, स शक्यतायां निरोधः, साश्रवणमार्गां शर्षं उभेहेतवश्च निरोधः, यत् निरोध साध्या ।

(४) शीलस्य अशिलायायो मार्गः मार्गो साध्यं च, शीलस्य धर्मो, शर्षं शीलं चर्मांशं मार्गं च यत् साध्यं साध्याम् ।

तत्र संश्लेषणं यत् अग्नेया दुःखं निरोध साध्यतर्मा साधिविषया शर्षो च नू सामुद्रय मार्गो साधिविषयाः । "यथा यत् यत्तानि स्थानानि क्लृप्तयसा अशिया शर्षिविषयाः च, शरणा अशिवणमार्गां च क्लृप्तं च अशिवणमार्गं च शरानि अशिवणमार्गानि अशिवणवचनमार्गं च आया (१ : १५ : १ : १ :)

[दुःखं त्रिदुःखजायस्याद्] यथायोग्यमसंगेयम् ।

[मन्त्राणां अमन्त्राणाञ्च क्लृप्तोऽन्वयं चैव साध्याः] ॥ ३ ॥

अत्र, ॥ ३ ॥ इति मन्त्राः दुःखसाध्याः । मन्त्राणां अमन्त्राणाञ्च क्लृप्तोऽन्वयं चैव साध्याः । मन्त्राणां अमन्त्राणाञ्च क्लृप्तोऽन्वयं चैव साध्याः । मन्त्राणां अमन्त्राणाञ्च क्लृप्तोऽन्वयं चैव साध्याः ।

दुःखं त्रिदुःखजायस्याद् । यथायोग्यमसंगेयम् । मन्त्राणां अमन्त्राणाञ्च क्लृप्तोऽन्वयं चैव साध्याः । मन्त्राणां अमन्त्राणाञ्च क्लृप्तोऽन्वयं चैव साध्याः ।

[भेदे यदि न तदुद्युद्धिरन्यापोहे प्रियापि च] ।

घटाम्बुवत् संवृत्तिसत् [तद्] न्यत् परमार्थ-सत् ॥ ४ ॥

"परमस्य ज्ञानस्य अर्थः परमार्थः । परमार्थस्य सत्यं च तन्पर-
मार्थ-सत्यम् । त्रिविधं हि योगाचाराणां सत्, परमार्थ-सत्, संवृ-
त्ति-सत्, द्रव्य-सत् । द्रव्यतः स्वलक्षणम् । सद् द्रव्य-सत् ।" संवृत्तिः =
सम्बन्धः, नष्टोत्थं सत्यं संवृत्ति-सत्यम् । 'घटोऽयं' इति व्यवहारः
तन्पूर्वां परस्पर-सम्बन्धेन, मिश्रमिमाहृति-स्वानयनेन सन्निवेशिताः
तन्तयः पट-पदाभिधेयाः । तन्सम्बन्धाग्रहणे न पट-व्यवहारः । एवं
'घटोऽयं' इति पठनं संवृत्ति-सत् । 'घटोऽस्ति', 'जलमस्ति' अत्रापि
तथैव । कृत्-रसादीनां विश्लेषणे क 'घटः' क 'जलम्' ? अन्योन्य
सम्बन्धेनैव व्यवहारः ।

यस्तुधिनाशे (= अपोहे) ऽपि यस्य विचारो निरन्तरं प्रयतते,
तत्परमार्थसत् । यथा रूपे, परमाणुत्वं प्राप्तेऽपि, रूप-विचारः प्रव-
र्तते एव ।

घटे भिन्ने घटयुद्धिर्निरुच्यते । जलयुद्धिरपि निराप्यते, बुद्ध्या
यदि जले रूपादिकं अपनोद्यते । इत्थं घटादि-विनाशेऽपि सम्बन्धतो
या व्यवहारः स संवृत्तिसत्, अतोऽन्यत् परमार्थ-सत् ।

वृत्तस्यः श्रुतचिन्तावान् भावनायां प्रयुज्यते ।

शीले स्थितः (वृत्तं = शीलम्) । धृतमयी चिन्तामयी च स्वौ-
त्पत्ति-शरणात् द्विविधा प्रज्ञा । य पुरुषः शील-सम्पन्नः धृत-चिन्ता-
मय-प्रज्ञा-सम्पन्नः स एव ध्याने (= भावनायां) अधिकारी ।

धियः श्रुतादि-प्रभवा नामोभयार्थ-गोचराः ॥ ५ ॥

धृतादिभ्यः प्रज्ञा प्रभवति (= जायते) । तत्र धृतमयी प्रज्ञा ना-
मार्थम् चिन्तामयी उभयस्य नाज्ञोऽर्थस्य च कृते; भावनामयी प्रज्ञा
केवलमर्थस्य कृत इति वैभाषिकाः । सौभ्रान्तिकाः (= चसुवन्धुः) —
श्रुतमयी प्रज्ञा हि शास्त्रप्रमाणजो निश्चयः; चिन्तामयी प्रज्ञा युक्ति-
निष्पन्न (= युक्त्या नितोरण)-जो निश्चयः; समाधिजो निश्चयः
भावनामयी प्रज्ञा ।

[व्यपकर्षद्वयवतः];

व्यपकर्षः = दूरीकरणम् । संसर्गात् शरीरस्य दूरीकरणं, अकुशल-वितर्कात् (५ : ४६, ५६) चित्तस्य दूरीकरणं, इदं व्यपकर्षद्वयम् । व्यपकर्ष-द्वय-समन्वितस्यैव भावना (= समाधिः) । संसर्गदूरीभावायै अरण्यादिवानः, अकुशलवितर्कदूरीकरणायै आनापानस्मृतिः (६ : ६, ५८) ।

[नाऽसन्तुष्ट-महेच्छयोः] ।

अल्पेच्छता-सन्तुष्टि-विरहितस्य न भावना ।

[प्राप्ते पुनः तृष्णाऽन्तुष्टिरप्राप्तेच्छा महेच्छता] ॥ ६ ॥

प्राप्ते घस्तुनि पुनः तृष्णा असन्तुष्टिः । अप्राप्त-वस्तुनि इच्छामहेच्छता ।

(विरुद्धे प्रतिपक्षे ते)

असन्तुष्टि-महेच्छतयोः विरुद्धे । सन्तुष्टिः अल्पेच्छता च तयोः प्रतिपक्षभूते ।

(त्रैधातुक-निराम्रवे) ।

धातुत्रये सन्तुष्टि-अल्पेच्छता च सम्भवतः । एते द्वेऽपि आम्रवरहिते ।

[अलोमः] ;

अलोम एव द्वयोः स्वभावः । तेनेमे कुशलमूलम् ।

[आर्यवंशाश्च] ;

आर्याङ्गामत्रोत्पाद इत्यार्यवंशः । आर्यवंशा अपि अलोमत्वमायाः ।

तेषां तुष्ट्यात्मक-त्रयम् ॥ ७ ॥

आर्यवंशानां मध्ये धीवर-विद्वान्-शयनामनेषु सन्तुष्टिः तुष्टि-कृतम् । चतुर्थं आर्यवंशः महाणभावनासामना (= तिगोच-मार्ग-सामना) ।

[उक्ता वृत्तिः त्रिभिः कर्मान्त्येन] ;

पत्न्यक्त-स्ववृत्तिभ्यो भगवता त्रिभिः चीवरादिभिः आर्य-
वंशैः वृत्तिः (= जीविका) उक्ताः, चतुर्थेन (अन्येन) कर्म च ।

[तृष्णोदयं प्रति] ।

तृष्णोदय-प्रतिपत्तितया, चतुर्णां आर्यवंशानां स्थापना ।

[ममात्मप्राप्त्यवस्तिवच्छ्वा] तत्कालात्पुनः शान्तये ॥ ८ ॥

प्रथमाः प्रथम आर्यवंशाः वसन्ति प्रति ममत्व-युद्धि तत्कालमेव
विनाशयन्ति । चतुर्थ आर्यवंशो ममत्वयुद्धि आत्मयुद्धि च अन्यन्तं
विनाशयति ।

[तत्राऽद्यनरन्तपशुभषाऽऽनापान-रुहतेन च] ।

अनुभवाद्यनया आनापान-रुहत्या च भावना-भूमिनायां अय-
नरन्ति योगिनः ।

[राग-यितर्क-मगुलाः] :

तत्र राग-पदुलोऽनुभवाद्यनयाऽद्यनरन्ति, यितर्क-पदुलद्वय आना-
पान (= प्राणायाम)-रुहण । अनुभवाद्यनया शरीरे अनुचिन्ता-
दग्नेन, तदर्थं विनीतक-विषयक-विनाशितक-विहितियादयः इन-
शान्तियाः शवा भावयितव्याः ।

[शृंग्रला सूर्य-रागिणु] ॥ ९ ॥

एतत्सं रागिणः, एवं सूर्य-राग-शक्तिं रागिणेशम् । सूर्य-रागि-
णेश्वर इति भावना (= अथ अनुभवाद्यनया) इत्येव शृंग्रला ।

आत्ममुद्रान्धि-पिस्तार-वन्देपादादि-यतिवत् ।

योगे स्वकीय-आदि-यतिवत् इत्यर्थे । कमलाः स योगी एव
शरीरकः यतिवत्सं (= सर्वं स्वयं एवमित्येव सर्वमित्येव इत्यर्थे) इत्यर्थ-
भावनां सर्वविदाः समुद्रपर्यन्तं इत्यर्थे, तत्राः पुनः स्वयं-आत्म-
वत् ।

पादादरेरावशालादं कृतचरित्तयादयः ॥ १० ॥

पादादरेरावशालादं कृतचरित्तयादयः ॥ १० ॥
पादादरेरावशालादं कृतचरित्तयादयः ॥ १० ॥
इत्यर्थे योगी कृतचरित्तया इत्यर्थे ।

कतिमान्-अनरन्तारो अनुभवे विस्तारयन् ।

मूमध्ये चित्तधारणात् नितमनस्कारो भवति । जितो (उपनि-
शो) मनस्कारो येन स ।

अलोमो, दशभूः, कामदरपालम्या नृजाऽशुभा ॥११॥

अशुभा भावना अलोमस्यभावा । चतुर्षु ध्यानेषु, चतुर्षु साम-
न्तकध्यानेषु (= : २२), ध्यानान्तरे कामघाती चेति दशसु भूमिषु
जायते इयम् । कामगतऽपेषु आलम्बनं गृह्णाति । मनुष्याणां प्रयत्नेनैव
जायते मान्येषाम् ।

आनापानस्मृतिः प्रज्ञा [पंचभूर्वायुगोचरा ।

कामाश्रया];

आनापान (= प्राणायाम)-स्मृतिः प्रज्ञा । साच त्रिषु प्रथमसाम-
न्तकेषु, ध्यानान्तरे, कामघाती चेति पंचसु जायते । वायुश्चास्या
आलम्बनम् । कामघातु-गत-सत्त्वैरेव भावयितुं शक्या ।

[न ध्यायानां];

शासन-धायानां नास्या अवबोधो भवति, तेहि त्यक्तैकांशा न
द्वितीयेशे प्रभवन्ति ।

[पङ्क्तिधा गणनादयः] ॥१२॥

गणना-ऽनुगम-स्थानो-पलक्षण-विवर्तना-परिशुद्धयः, पङ्क्त्तु अस्या
भेदाः ।

एकतो दश-संख्यापर्यन्तं गणना उपक्रम्यते प्रथमायां, यावत्
समाधिम् । द्वितीयस्यां उच्छ्वास-प्रच्छ्वासयोरनुगमनम् । नासिकाप्रे-
मूमध्ये वा कस्मिंश्चित् स्थाने चित्तमुपरुध्य प्रवर्तते तृतीयस्याम् ।
चतुर्थी चतुर्षु महामूर्तेषु चित्त-नैतसाद्युपलक्षण-पुरस्सरं क्रियते ।
शुभधर्मेषु चित्तं उपरुध्य पंचमी । दशममार्गं (६ : २६) भावनामार्गं
(६ : १६) प्रवेशः षष्ठो । संक्षेपध्यात्र—

“गणनाऽनुगम-स्थानो-पलक्षण-विवर्तनाः ।

परिशुद्धिः पङ्क्त्तुकारा आनापानस्मृतिः स्मृताः ॥”

आनापानौ यतः कायः;

यस्मिन् भूमी कायः तत्रैव उच्छ्वासप्रश्वासाद्यपि । आकृष्यधातौ
न भवति, गर्भे, अचित्तके, चतुर्थध्यानसत्त्वेऽपि न ।

सोठिया जैन यन्त्रालय

सन् १९१०

[सत्त्वाग्र्यौ];

इमौ अनापानौ सत्त्वाग्र्यौ, न असत्त्वाग्र्यौ (१ : १०) ।

[अनुपात्तिकौ] ।

अगृहीती, इन्द्रिय-पृथग्-वृत्तित्वात्, (इन्द्रिय-विनिर्माणित्वात्) (१ : ३४) ।

(एतौ प्रवाहौ);

प्रवहत इमौ । नोपचयिकौ (१ : ३७), न च विपाकजौ ।

[अथर मनसा नोपलक्षितौ] ॥१३॥

अनापानौ स्वभूमिक-चित्तेन स्वोपरितनभूमिकचित्तेन वाऽ-धिगन्तव्यौ; न तु निम्नभूमिकेन चित्तेन पेर्यापधिकेन नैर्माणिकेन वा ।

[निष्पन्नशमथस्यैव स्मृत्युपस्थान-भावना] ।

यस्य शमथः (= चित्तस्पोपशमः) सम्पन्नः, तेन एव स्मृत्युप-स्थानं भावयितुं शक्यते ।

चतुर्विधं स्मृत्युपस्थानं—धर्म-स्वभाव-संसर्गा-ऽऽलम्बन-भेदात् ।

कायवि [चित्तधर्माणां द्विलक्षण-परीक्षात्] ॥१४॥

द्विलक्षणं = स्वलक्षणं, सामान्यलक्षणम् । काय-वेदना-चित्तध-र्माणां स्वभाव-सामान्य-भावयोः परीक्षातः स्मृत्युपस्थानलाभः ।

[प्रज्ञा];

स्वभाव-स्मृत्युपस्थानं = प्रज्ञा ।

[श्रुतादिमयी];

सा च प्रज्ञा धृतमयी, चिन्तामयी, भावनामयी च ।

अन्ये संसर्ग-लम्बनात् ;

प्रज्ञा-भिधा धर्माः, प्रज्ञा-समस्थितिकाः, संसर्ग-स्मृत्युपस्थानम् । प्रज्ञा तत्समस्थितिकधर्माणां आलम्बनभूताः च ते धर्मा आलम्बन-स्मृत्युपस्थानम् । "काये कायानुपश्यी स्मृत उपस्थित स्मृतिः" (मध्यम .20; संयुक्त. V. 331) ।

अनुपश्यं = दर्शनम् । अनोऽनुपश्यी पुत्रलो दण्डिवत् ।
स्मृतेरूपस्थानं, स्मृत्युपस्थानम् ।

[क्रमः ।

यथोपपत्तिः];

चतुर्णां स्मृत्युपस्थानानां क्रमः, तेषां उत्पत्तिक्रमेण । (१) प्रथमं
हि सर्वस्थूलस्य शरीरस्यैव ग्रहणं ततोऽन्येषां, अतः प्राग् (१) काय-
य ग्रहणम् । तदनन्तरं ' वेदना (३) चित्त-(४) फलेशानाम् ।

[चत्वारि विपर्यास-विपक्षणः । ॥१५॥

चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि चतुर्भिर्ध विपर्यासश्च (५ : ६)
प्रतिपक्षत आगच्छन्ति, अतश्चतुर्णां संगुणे चत्वार्येव स्मृत्युपस्थानानि ।

[स धर्मस्मृत्युपस्थाने] समस्तालम्बने स्थितः ।

[तानेय पश्यत्यनित्य-दृग्यः-शून्य-निरात्मनः] ॥१६॥

समस्तं आलम्बनं यस्य तस्मिन् धर्मस्मृत्युपस्थाने स्थितः
पुरुषः सयान् धर्मान् अनित्यतः, दुःखतः, शून्यतः, अनात्मतश्च
पश्यति ।

तत्र उपमगतोत्पत्तिः;

धर्मस्मृत्युपस्थानाभ्यासेन क्रमशः कुशल-मूतं उपपद्यते, तदेव
उपमगन्मिन्पुच्यते । आर्यं सन्यातलस्य पूर्वनिमित्तं इयं हि एतत् ।

तद्यतुः सत्यगोचरम् ।

उपमगन् च समये चतुरार्यंमात्यं आलम्बनीकरोति ।

[षोडशाकारं];

तस्य षोडश प्रकाश —

दुःख-दृष्टिः—दुःख, अनित्यं, शून्यं, अनात्मकम् ।

समुदय-दृष्टिः—समुदयः, प्रथमः, हेतुः, प्रथमः ।

निराच-दृष्टिः—निराचः, शा-तं, प्रणीतं, त्रि-मण्डलम् ।

मार्ग-दृष्टिः—मार्गः, न्यायः, प्रतिपत्तिः, नैर्वाणिकम् । यद्यप्यत्र

इति (७ : १३)

[उपमाणां भूयानः];

उष्मगतां मृदु-भक्ष्य-तीव्र-क्रमेण वर्धते, ततः मूर्धानं उत्पद्यन्ते ।

[तेऽपि तत्समाः] ॥१७॥

उष्मगतवत् मूर्धानो ऽपि चतुःसत्यगोचराः षोडशप्रकाराश्च ।
गुणोत्कर्षतया हि नामान्तरम् । 'मूर्धशब्दोऽयं प्रकर्ष-पर्यन्त-धात्वो ।'

[द्वयोर्धर्मेणाकारणं];

धर्मस्मृत्युपस्थानेनैव उष्मगतस्य मूर्धानं च आकारणम् (= उपनिपातनं = विन्यसनम्) ।

[अन्यैरपि वर्द्धनम्] ।

चतुर्विधैरपि स्मृत्युपस्थानैः उष्मगत-मूर्धानोः घृष्टिर्भवति ।

[ततः क्षान्तिः];

मूर्धानः क्षमताः मृदु-भक्ष्य-अधिमात्रतां प्रजन्ति । ततः क्षान्ति
रुत्पद्यते । क्षमते = रोचते इति क्षान्तिः । तत्र हि निरतिक्रम्य रोच-
मानः । ।

[द्वयं तद्वत्];

क्षान्तिः शिष्या, मृदु-भक्ष्य-अधिमात्र-भेदात् । तत्र मृदुक्षान्तिः,
मध्यक्षान्तिश्च मूर्धानमिवैव ।

सर्पस्या धर्मवर्द्धनम् ॥१८॥

धर्मस्मृत्युपस्थानेन सर्पस्या दृश्या वर्द्धनं अधिमात्र-रूपेण;
नान्यैः स्मृत्युपस्थानैः ।

[पामास-शूल-विषयाऽधिमात्रा];

पामपातुगतं दुःखं दृश्या विषयः, सा च अधिमात्र-क्षान्तिः ।

[एकस्या तु सा] ।

सा च एदिषा, न सत्पान-रूपा ।

[तथाप्याः];

एदिष्यात् अन्येऽपि सौविष्या इन्द्रर्षीः पामपातु-दुःख-जन-
विषयाः एदिष्यात् भवन्ति दूरंगमार्गोन्मुखीनापारमपन्ताः ।

अप्रथमान् द्रव्याश्रयान् लभनेऽगना ।

स्त्री अपि तान् अप्रथमान् लभते, ये स्त्रीपुरुषेतिद्वये शरीरे (= आश्रये) लभ्याः ।

भूमित्यागात्पृथग्जत्पार्यस्तानि;

आर्यो यदा तां भूमिं परित्यजति, यस्यां तेन निर्वेधभागीयं लभ्यं तदा तन्निर्वेधभागीयमपि त्यजति । अन्य-भूमि-संचारादि पूर्य-भूमिः परित्यज्यते, न तु मृत्युना परिहाण्या या ।

अनार्यस्तु मृत्युना ॥२१॥

पृथग्जनस्तु तद्विक्रयसभागपरित्यागकाल एव परित्यजति ।

[आद्ये द्वे परिहाण्या च];

आद्ये द्वे निर्वेधभागीये पृथग्जनः परिहाण्या (= ध्यानशक्त्य-भागेन) मृत्युना च त्यजति । आर्यः प्रथमद्वयात् न पतति, पृथग्जनोऽपि उत्तर-द्वयात् ।

[मौलेभ्य इह सत्यदृक्] ।

मूलायानाभ्यासेन लभ्यनिर्वेधभागीयः, इह एव जन्मनि सत्य-दर्शनं लभते, निकायोद्वेगाऽतिरेकात् ।

[विहीनं लभ्यतेऽपूर्वं];

विहीनं निर्वेध-भागीयं, पुनः अभ्यासाल्लभ्यं नूतनं एव भवति न पूर्वत्यक्तम् ।

[द्वे हानी असमन्वयः] ॥२२॥

परिहाणिविहानिरिति द्वे हानी । विहानिष्वघ परिहाणिः । इमे द्वेऽनधिहृते ।

मूर्ध-लाभी न मूलच्छिन्नः;

मूर्ध-प्राप्तो न कुशलमूलं (४ : ७६) द्विनत्ति ।

क्षान्तिलाभ्यनपायगः ।

क्षान्तिलाभी न अपायं गच्छति ।

शैक्षगोत्राद् विचर्त्य द्वे बुद्धः स्यात् ;

निर्वेधभागीय (ऊष्मगत मूर्ध)-द्वयं धाद्यक-यंठिकात् निवृत्त
गुह्यो भवितुमर्हति ।

श्रीरघुपीतरः ॥२३॥

इतर प्रत्येकगुह्यः । ऊष्मगत मूर्धं क्षालीनि श्रीणि निर्वेध भागी-
यानि विहाय प्रत्येक गुह्यो भवितुमर्हति ।

[आपोभिमेकामनतो ध्यानान्त्ये शास्त्र-राद्भिर्नौ] ।

सप्तक-सप्तगुह्यः, लङ्कि (प्रत्येक) गुह्यश्च अतुर्यपदान एवामन-
तो बोधियर्थं भवति । "अष्टा-ऽपदानमुक्तस्याद्वा आनिर्गमः समाधिगत-
एव पशुदत्तमतीक्ष्णोन्द्रियस्याद्वा" । (४ । ४३, ८ । ११) । लङ्कि
प्रत्येकगुह्यद्वयस्य भेदः । तत्र "उत्पादितनिर्वेध भागीयमाशोऽपि
धर्मचारी प्रत्येकगुह्यः" ।

[तत्पूर्वं मोक्षभागीयं] ;

निर्वेधभागीयस्य पूर्वमेव मोक्षभागीयं लभ्यते ।

विधं मोक्षत्रिभिर्भयैः ॥२४॥

प्रथमभवे कृत्वाभूयं (= मोक्ष भागीयं), तृतीयभावेतिर्वेध
भागीयं, तृतीये च मागे उत्पादयति, तेन च मोक्षः ।

[श्रुत-चिन्तामयं] ;

मोक्षभागीयं हि श्रुतमयं चिन्तामयं च भवति ।

[कर्मप्रयं] ;

काचित्, काश्चित् मानसं विधिं च कर्मोऽपि मोक्षभागीयस्य
साधनं न तु मानसमेव ।

[आशिक्षणमेव गुण] ।

इत्येवमुक्तवदितानां कथानां शीघ्रानां मनुष्यस्यैव मोक्षभागीयं
चर्मोऽप्येव इत्याद्यानां चरुद्वयं हि अशिक्षितानां निर्वेध प्रकाशो
भवति ।

[श्रीकृष्णोऽप्येवमिति] धर्मशास्त्रिणां मतम् ॥२५॥

आशिक्षणमेव गुणः ।

काश्चिद्-गुणः,

कामधातुगत (कामाचर-) दुःखमेव धर्मज्ञान्तेरालम्बनम् ।
धर्मज्ञानेन जायमाना ज्ञान्तिः, धर्मज्ञानज्ञान्तिः ।

ततोऽत्रैव धर्मज्ञानं;

दुःखे धर्मज्ञानज्ञान्तेरुत्पत्तेरनन्तरं धर्मज्ञानं कामाचर-दुःखा-
लम्बनं जायते ।

तथा पुनः ।

शेषदुःखेऽन्वयज्ञानिज्ञाने;

दुःखे धर्मज्ञानस्यानुपदं पच दुःखेऽन्वयज्ञानिः अन्वय-ज्ञान-
ज्ञानिश्च जायेते समस्ताऽऽलम्बने; रूपाऽऽरूपधातुगत-दुःखे ।
दुःखेऽन्वय ज्ञानन उत्पत्तिमत्त्वादियं ज्ञान्तिः दुःखेऽन्वयज्ञान-ज्ञान्ति
रुच्यते । अन्वयः = हेतुः = समुदयः ।

सत्यत्रये तथा ॥२६॥

दुःखमत्याजया ज्ञान्ति इयं ज्ञान-द्वयं च उत्पद्येते, तथैव श्रेये
सत्य-त्रयेऽपि । दुःखेऽन्वयज्ञानानन्तरं कामाचर-समुदये धर्मज्ञान-
ज्ञानिरुच्यते, तस्याश्च समुदये धर्म-ज्ञानं; ततः अन्वयज्ञानज्ञान्तिः
समुदयेऽन्वयज्ञानं च ततः । इत्थं निरोधसत्यं, मार्गसत्येऽपि योन्यम् ।

एवं पोटशान्तितोऽयं मत्याभिसमयः;

सत्याभिसमयः = सत्यदर्शनम् । अनुदां मत्यानां एतदस्य
ज्ञानविधेयं धर्मज्ञाने-धर्मज्ञानान्वयदज्ञानान्वयज्ञानि भेदेन) उत्-
पद्येते ।

[त्रिधा ।

दयाऽऽलम्बन-कार्याण्यः]:

समित्तकः त्रिधा,— इतिनामित्तकः, क्षान्तशान्तिसमयः,
हार्वाऽमित्तकश्च । तत्र प्रथमः, क्षान्तशान्तिसमयः सत्यस्य साक्षात्कारः
द्वितीयः, क्षान्तशान्तिसमयः सत्यस्य साक्षात्कारः ।
तृतीयः, प्रथमः सत्यस्य साक्षात्कारः, सत्यस्य साक्षात्कारः ।

स्तोऽप्रथमैकानुमिदः ॥२७॥

यस्या भूमेः अप्रघर्माः, तस्या एव षोडशविधोऽभिसम्प्रयोगः ।
ज्ञान्ति-ज्ञानान्याऽऽनन्तर्य-मुक्ति-मार्गा यथाक्रमम् ।

ज्ञान्तिस्तथाऽऽनन्तर्यमार्गाः, ज्ञानं च विमुक्तिमार्गाः । क्लेश-
विच्छेदेऽन्तरयितुमशक्यस्यात्, आनन्तर्यमार्गाः । विमुक्तौ मार्गाः
क्लेशविमुक्त्यवस्थामार्गा इति । “यथा द्वाभ्यां, एकेन चौरं
निष्कास्यते, द्वितीयेन तद्प्रवेशाय कपाटः पिघीयते । एवं आनन्तर्य-
मार्गेण क्लेश चौरौ निष्कास्यते, तत्रासिच्छेदतः । विमुक्ति-मार्गेण च
विसंयोग प्राप्तिः कपाटं पिघीयते वसंमानीकरणतः ।”

अष्टष्टष्टेर्द्विभूमार्गाः तत्र पंचदश क्षणाः ॥२८॥

दुःखधर्मज्ञानज्ञानित आरभ्य मार्गेऽन्यपज्ञान-ज्ञान्तिपर्यन्तं
पंचदश क्षणा दर्शनमार्गः । यतोऽष्टष्टस्य दर्शनम् ।

मृदु-तीक्ष्णेन्द्रियौ तेषु श्रद्धा-धर्मानुसारिणौ ।

तेषु पंचदशसु क्षणेषु मृद्विन्द्रियः पुद्गलः श्रद्धानुसारी उच्यते
तीक्ष्णेन्द्रियश्च धर्मानुसारी ।

[अहीन-भावना-हेयौ फलाद्यप्रतिपन्नकौ] ॥२९॥

तौ द्वौ यदि भावनाहेयं न त्यक्तवन्तौ, तर्हि प्रथम-फलस्य
अधिकारिणौ । प्रथमफलं = श्रोत आपन्नफलम् ।

यावत्पंच-प्रकारप्रौ;

यदि तौ लौकिकमार्गेण (प्रथमं, द्वितीयं, तृतीयं, चतुर्थं, पंच-
मं) भावनाहेयं त्यक्तवन्तौ, तथापि तौ प्रथमफलाधिकारिणावेव ।

द्वितीयेऽर्वाग् नवक्षयात् ।

पष्ठं सप्तमं अष्टमं त्यक्तवन्तौ चेत् द्वितीयफलेऽधिकारिणौ ।
द्वितीयफलं = सकृदागामित्वम् ।

कामादिरक्तावूर्ध्वं वा तृतीये प्रतिपन्नकौ ॥३०॥

यदि तौ कामधानुतः तदुपरिनिधानुतो वा विरक्तौ तर्हि
तृतीयेऽनागामिफलेऽधिकारिणौ (२ : १६) ।

[प्रतिपन्नको यो यत्र फलस्थस्तत्र षोडशे] ।

पोडशे हारे तौ न धन्वा-धर्मानुसारिणौ; तदा हि तयोः तस्मिन् फले प्रतिष्ठा जायते, यत्र पूर्वं प्रतिपन्नकौ ।

अद्वाधिमुक्त-दृष्ट्यासौ मृदु-तीक्ष्णेन्द्रियौ कदा ॥३१॥

तदा मृदिन्द्रियः अद्वाधिमुक्त उच्यते, तीक्ष्णेन्द्रियश्च दृष्टि-
प्राप्तः । धन्वानुसारी इदानीं धद्वाधिमुक्तो जायते, धर्मानुसारी च
दृष्टिप्राप्तः (६ : २६) ।

[फलाप्तः फल-विशिष्टं मार्गं न लभने घतः] ।

अप्रयुक्तो विशेषाय फलस्योऽप्रतिपन्नकः ॥३२॥

स्रोतश्चापन्न-फल-प्राप्तः तदूर्ध्व-सकृदागामि-फलं न लभते,
स्वफल लाभमात्रेण । इत्थं एकस्मिन् फले स्थितः, यावत्तदूर्ध्वफलाय
न प्रयतते तावत्तत्राधिकारी न भवति ।

नव प्रकारा दोषाहि भूमौ भूमौ,

भवाप्रपर्यन्तं प्रतिभूमि नवविधा दोषा कामघातुष्व् भवन्ति ।

तथा गुणाः ।

प्रतिभूमि नवेति ।

मृदु-मध्या-ऽधिमात्राणां [मृदु-मृदादि-भेदतः] ॥३३॥

[(मृदु + मध्या + ऽधिमात्र) (मृदु + मध्या + ऽधिमात्र)]

भेदतः नव प्रकाराः । तत्र मृदु-मध्या-ऽधिमात्रेति त्रयः प्रधानाः ।
मृदु-मृदु ... । "शुक्राश्च धर्मा यलवन्तो दुर्बलास्तु कृप्याः ।
सखिक-मृदुकेनाप्यार्यमार्गेषु अनादि-संसार-परम्पराप्यापितानां
ऋधिमात्रफलेशानां उन्मूलनात् ।"

[अक्षीणभावनाहेयः फलस्यः सप्तकृत्परः ।

भावनाहेयाः क्लेशा यस्य न क्षीणाः, फले स्थितः स पुद्गलः सर्व-
तोऽधिकं सप्तवारमेव भवयन्धन आगन्तुं शक्नोति, न ततोऽधिकम् ।
स्रोतो निर्वाहनदाः, तत्रापन्नः, स्रोत आपन्न इति । सप्तकृत्परम
इति संज्ञा ।

[प्रकार-त्रि-चतुर्मुक्तो] द्वित्रिजन्मा कुलंकुलः ॥३४॥

स्थानेमिधितो कनिष्ठं यावत्, द्वितीयोऽमिधितो यावद्भवाप्रं गत्वा परिनिर्वाति ।

स प्लुतोऽर्धप्लुतः सर्वच्युतरश्च;

अरुनिष्ठाऽनागामी अर्थः प्रिथिः—प्लुतः, अर्धप्लुतः, सर्वच्युतश्च । तत्र प्लुतः प्रथमस्थाने मिधितो प्रत्ययकारिकेपूत्यश्च, ततः चतुर्थस्थाने निमज्जते, प्रत्ययकारिकेभ्यश्च परिनिर्वाति, अर्धप्लुतः युक्तायासंपु (६ : ४३) उन्पदाकनिष्ठेषु जायते एकमपि स्थानान्तरमखिलं च तत्र च परिनिर्वाति । सर्वच्युतस्तु महाप्रत्ययलोकं विहाय सर्वेषु देवेषु परिभ्रम्याकनिष्ठेषु परिनिर्वाति ।

अन्यो भयाग्रः ।

अनामग्र ऊर्ध्वज्योता नैयसंज्ञानासंज्ञायतनं (= भयाग्रं) यावद् गत्वा परि निर्वाति ।

[आरुप्यगोऽनुर्वान्यः];

एष आरुप्यगोऽनागामी, एषज्योती विरक्तत्वात्तत्र न जायते । तत्र च उपपद्य-परिनिर्वायी प्रभृतयः (६ : ३५) चत्वारो भेदाः ।

इह निर्वापसोऽपरः ॥३६॥

एतसोऽनागामी ऊर्ध्व अन्वनि प र्निर्वाति । स हि हृद्यर्धपरि- निर्वायी (६ : ४१) ।

[अथस्यापि त्रिधा भेदाद्रूपोपना नचोदिताः] ।

एतस्यपरिनिर्वायी, उपपद्यपरिनिर्वायी, ऊर्ध्वज्योता इति त्रयोऽनागामिणो ह्येता । तत्र (१) प्रथमस्य आरुप्यगोऽनुर्वान्येति त्रयो भेदाः । (२) द्वितीयस्य उपपद्यपरिनिर्वायीत्यादिनाऽनन्वनिर्वायेति त्रयो भेदाः । (३) तृतीयस्य ऊर्ध्वज्योता इति त्रयो भेदाः ।

अतिशेषः पुनः कर्म-लोको-नित्य-विशेष [एत] च ॥३६॥

एतस्य त्रयोपरिनिर्वायी इति विशेषः । (= भेदाः), कर्मभेदे, लोको भेदे, अतिशेषे इति च अर्थः । एतस्यपरिनिर्वायी नित्ये (६) उपपद्यपरिनिर्वायी (६ : ३५) इत्यादि । (७) कर्म-लोको-नित्य-विशेष इति विशेषः । (८) अतिशेष इति विशेषः, एत इति विशेषः ।

मध्या-ऽधिमात्राणि भवन्ति । २ एकैको ऽनागामी त्रिषु कारकः, (६) फ्लेशदृष्ट्या । अन्तरापरिनिर्वाप्यादीनां मुदुमृदुः मृदुमध्यः, मृदु अधिमात्र इति त्रिभ्यः प्रकारेभ्यः) ; (७) इन्द्रिय-दृष्ट्या (इन्द्रियाणि हि अधिमात्राऽधिमात्रं, अधिमात्रमध्य, अधिमात्रमृदु इति त्रिधा घानि, (ग) कर्म भेद-दृष्ट्या चापि, तथाहि ऊर्ध्वस्रोतस-प्लुतादयो भेदाः ।

ऊर्ध्व-स्रोतो [न] भेदेन सप्त सङ्गतयो मनाः ।

गति सूत्रे (३ : १२) हि प्लुता-ऽर्धप्लुत-सर्वच्युत-भेदा ऊर्ध्व-स्रोतसो न (६ : ३६) गृहीतास्तेन सप्तैव सत्पुरुषगतयः परिगणिताः ।

[सदसति घृत्त्यघृत्त्योर्गता अपुनरागतेः] ॥४०॥

सद्घृत्तिः (= कुशलाभ्यासः), असद्घृत्तिः (= अकुशलानभ्यासः), अपुनरागमनं गता इति त्रीणि कारणानि अनागामिन्येव भवन्ति, तेन सत्पुरुषगतियु तस्यैव गतयः परिगणयताः ।

कामे [परिघृत्ताजन्मा (ऽर्यो)] घात्यन्तरं न गच्छति ।

कामघातो जन्मानन्तरं य आर्योऽनागामि फलं प्राप्तवान्, स अन्यस्मिन् घातो जन्मप्रवृत्त्याद्यं न गच्छति (६ : ३८) । कामघातु गत-दुःखानां तीव्रसंयोगता एव तत्र कारणम् । रूपघातो अधिगता-नागामि फल आकृत्याघताद्यपि गच्छति ।

स आर्ष्यजश्च नैवाक्ष-संचार-परिहाणि-भाक् ॥४१॥

स कामघातो परिघृत्त-जन्मा आर्यः, रूपाकृत्यगताद्य स्थेन्द्रिय (= घटादि)-संचारे न समर्थाः, न च स्वपरिहाणी, प्रज्ञायाः परिषद् गमयान् ।

[आदौ अनुर्थाकिरणं] ;

प्रथमं अनुर्थं प्यात्मस्य आकिरणभावना भावने ।

[मिद्व-यनि क्षण-मिश्रणान्] ।

क्षण-मिश्रणेन आकिरण-भावना गिद्वयनि । आकिरणं = क्षण-किरणं, = अतिमेरुम् ।

[उपपत्ति-विहागर्व] संशुर्वागता [ऽपि च] ॥४२॥

आर्यस्य आकिरणभावनायां ध्यानमग्नतायां त्रयो हेतवः—
तीक्ष्णेन्द्रियानागामिनः शुद्धावासेपूत्यसि-दृष्ट्या, सुखविहारदृष्ट्या
या तथाकरणम् । मृद्धिन्द्रियस्य अनागामिनश्च फ्लेशभयेन ।

[तत्पंचधेति पंचैव शुद्धावासोपपत्तयः] ।

आकिरणभावना पंचविधा, मृदुः, मध्या, अधिमात्रा, अधि-
मात्रतरा, अधिमात्रतमा चेति । तत्कमेणैव शुद्धावासेषु पंच उपप-
त्तयो ऋतुहा-त्प-सुदृश-सुदर्शना-रुनिष्टा भवन्ति ।

[अनागामी मनः काय-साक्षी निरोध-लाभतः] ॥४३॥

संज्ञावेदितनिरोध-समापत्तिं प्राप्तोऽनागामी कायसाक्षी
समुच्यते । “योहि कश्चिद् अनागामी [निरोधं प्राप्नोति स निर्वाण-
सदृशस्य धर्मस्य] कायेन साक्षात्करणात् [काय-साक्षीत्युच्यते] ।”

आभवाग्राष्टभागच्छिद् अर्हत्त्वे प्रतिपन्नकः ।

यावत् स भवाप्रस्थाष्टमं भागं विनाशयति, तावत् स अर्हत्त्वे
ऽधिकारी ।

[आनन्तर्येऽपि नवमे] ;

भवाप्रच्छिद् नवम आनन्तर्यमार्गं (६ : २०) स्थितोऽपि अर्हत्क-
लाधिकारी । अधिकारो = तदुद्योग्यतान्वितः, न तु तत्प्राप्तः ।

[स तु वज्रोपमः] ;

स नवमो मार्गः, सर्वानुशयभेदी वज्रोपमसमाधि रुच्यते । भवा-
प्रस्य नवमः फ्लेश-प्रकारो वज्रोपमसमाधिना भिद्यते ।

[सह ॥४४॥

तत्क्षयाप्त्या क्षयज्ञानं] ;

भवाप्रोय-तद्वचन-प्रकारक्षयस्य यदा लाभो जातः, तदा तेन
लाभेन सहैव क्षयज्ञानं जायते ।

[अशैक्षोऽर्हत्तसौ तदा] ।

क्षयज्ञानानन्तरं एव स अशैक्षोऽर्हन् जायते ।

लोकोत्तरेण वैराग्यं भवाप्रात् ;

केवलं लोकोत्तरमार्गेण भवाप्रात् वैराग्यं लभते ।

अन्यतो द्विधा ॥४४॥

भवाप्रयत्निताम्योऽष्टाम्योऽन्याम्यो भूमिम्यो द्विधा वैरा
लभते, लौकिकमार्गेण लोकोत्तरमार्गेण चेति ।

लौकिकेनार्य-वैराग्ये विसंयोगात्तयो द्विधा ।

लौकिकेन मार्गेण यदि अष्टभूमिषु आर्यस्य वैराग्यं, तर्हि तत्र
विसंयोगप्राप्तिः द्विधा भवति । अष्टभूमयः = कामध्यानवस्तुषु
ऽरूप्यत्रयमिति । द्विधा प्राप्तिः—तद्भूमिक-क्षेत्रविसंयोग (प्रतिमंस्य
निरोध)-प्राप्तिः, तद्क्षेत्र-प्रतिसंख्यानिरोध (२ : ५५)-प्राप्तिश्च ।

केचिन् लोकोत्तरेणाऽपि ;

केचिदाचार्या वदन्ति—लौकिकोत्तरेण मार्गेणाष्टभूमिषु वैरा
प्राप्तव्याऽपि द्विधा विसंयोग-प्राप्तयो भवन्ति ।

त्यक्ते मोक्षाऽसमन्वयात् ॥४५॥

यतो हि, अनाद्य विसंयो ग-प्रहाण आर्यो न क्षेत्रसमन्वित
ऽस्ति ।

भवाप्रार्थयिमुक्तोर्ष्यंजातयत् स्वसमन्वयः ।

किन्तु, यदि स न क्षेत्रान्वितः, तर्हि स भवाप्रार्थान् मुक्त आ
इय, ऊर्ष्यभूमिक जात पुनश्च इय वा भवति ।

अनाद्येण वैराग्यं अनागम्येन लभतः ॥४६॥

आद्यव्यवहितेनानागामिकत्वेन सर्वेषां भूमिषु वैराग्यं लभते :

[ध्यानान् सामन्तकाद्धान्त्यो शुक्तिमार्गः त्रिभूमिजित्]

उत्पन्नं त्रयभूमयः—कामधातुः, अस्तीति ध्यानानि, अथा
आद्यव्याः (८ : १) । यदि पुरुषः त्रिभूमि (काम-प्रथम-द्वितीय
ध्यान)-जित् = त्रिभूमि भूमिषु विरक्तः, तदा अन्त्यो विमुक्तिमार्गं
सामन्तकान् प्रयासध्यानांश्च कुर्यात् ।

[नोर्ष्यसामन्तकान्] ;

परं स्वत ऊर्ध्व-सामन्तकात् न जायते । चत्वारो हि सामन्तकाः
चतुर्णां प्रथमादीनां ध्यानानां आरम्भे उपस्थानभूताः ।

[आर्यैः अष्टभिः स्वोर्ध्व-भूमिजित्] ॥४८॥

अष्टभिः ऊना ऋषैः (= आर्यैः) मार्गैः स स्वभूमि स्वोर्ध्वस्थां
दीक्षां भूमि जयति (= यैरायं समते) ; निम्नभूमितस्तु तदा स्वयमेव
द्विरक्तः ।

[लौकिकास्तु विमुक्त्यानन्तर्य-मार्गा यथाक्रमम्] ।

शान्ताद्युदारायाकाराः ;

लौकिक्या विमुक्तयः शान्त-भयान्त-निःसारणा-यथा भवन्ति ।
लौकिका शान्ततर्य-मार्गारथ आदारिक-दुःषित-स्थूल-भित्तिवा-
काराः ।

उत्तराग्धर-गोचराः ॥४९॥

विमुक्तिमार्गा ऊर्ध्वभूमिका भवन्ति, शान्ततर्य-मार्गान्तु अघट-
भूमिकाः ।

[यथाकोप्यः स्यशानादनुत्पादमतिः] :

स्यशानाकनरं दददं ददं ददं ददं ददं ददं, (६ : ५६) तदि
स्यशानरथ (६ : ५५) शान्ततर्येशस्य अतुत्पादवानं (६ : ६३ ;
८ : १,४) जयते ।

न येत् ।

स्यशानं अरौली या ददिः

ददि स अरौलीयर्मा कतिन काद, स्यशाने अरौली सन्तदददिनां
जयते ।

[सर्वार्थानां तु सा] ॥५०॥

सा अरौली ददित्तु सर्वेषां अर्थानां भवति । अरौलीयर्माणां
सर्वेषां अर्थानां अतुत्पादवानात् पूर्वं अतुत्पादवानं जयते, अरौलीयर्
पूर्वं अरौली ददित्ते ।

शान्ततर्यं अरौली मार्गैः ;

अनाद्य-मार्गं एव श्रामण्यं उच्यते । शमयति क्लेशानि
स्युत्पत्त्या ।

संस्कृताऽसंस्कृतं फलम् ।

श्रामण्यस्य एतद् द्विविधं फलम् ।

[एतान्येकोननयतिः]

एतानि फलानि एकोननयतिः ।

[मुक्तिमार्गाः सह चयैः] ॥४१॥

दर्शनहेयक्लेशानां प्रहाणाय अथै विमुक्तिमार्गाः (६ : २३)

एकाशीतिश्च आनन्तर्यमार्गाः भावनाहेयक्लेशानां प्रहाणाय ।

एकाशीतिः नयभूमिकेषु (काम + ४ ध्यान + ४ आह्वय) प्रत्येक

नयविधेयक्लेशानां प्रहाणाय नय मार्गाः (४ × ६ = ८१) ।

एकोननयतिः आनन्तर्यमार्गाः श्रामण्यम् ।

एकोननयतिः विमुक्तिमार्गाः श्रामण्यस्य अभिसंस्कृतफलं

यत्र हि धामण्यस्य निव्यन्दफलं (२ : ५६) पुण्यकारं फलं

(२ : ५६) चापि ।

एकोननयतिविधेयक्लेशानां प्रतिबन्धनानिरोधः धामण्यस्य अत्र

निर्मलं फलम्, यत्र हि धामण्यस्य पुण्यकारफलं (२ : ५६) चापि ।

अनुः फल-श्रमण्यस्या तु पुण्यकारणसंभवात् ।

पञ्च चारणानि तेषु संनयन्तीति, भगवता अन्वयि कलादि

प्रोक्तानि ।

पूर्वमार्गाऽन्यमार्गातिः क्षयसंकलनं फलं ॥४२॥

ज्ञानाष्टकस्य नामोऽथ पाँडशाकारभावना ।

(१) अविद्यास्मितानां त्यागः (२) कल (= अमय)-प्रार्थना

(३) सर्वस्वैक-प्रानिनामः, (अथकले युगपत् सर्वं तिरंज्य नाम)

(४) पञ्चकारमेव अद्यात्तं ज्ञानात् (अयंहास अदुष्टं + अन्वयकारं

अनुष्टुप २ : २२, ३ : २०) नामः, (५) वीर्यं विद्याऽभिव्यक्त्यापि

ज्ञानं (३ : २२) ।

[लौकिकासं फलं मिथ्रानास्त्रवप्राप्तिवारणात्] ॥५३॥

लौकिकेन मार्गेण सन्धा परिहाणिरप्येकं फलं, यत् इयं मिथ्या, क्षनास्त्रवप्राप्त्या चाऽस्या धारणम् । एवं लौकिकेन मार्गेण सन्धं सहदागामिफलमपि एकं फलम् । सत्काय-शीलमत-विचिकित्सेति त्रयारामनुशयानां दृष्टि-हेयानां परिहाणिः, राग-द्वेष-भोहानां अभा-षश्च सहदागामिफलम् । पंचानां अवर-भागीयानां अनुशयानां विसंयोगो ऽनागामिफलम् (६ : ३५) ।

[ब्राह्मण्यमेव तत्] ब्रह्मचक्रं तु ब्रह्मवर्तनात् ।

धामण्यमेव ब्राह्मण्यम् । "वाहिता अनेन अनेक-विधाः पापका अकुशला धर्मा इति ब्राह्मणः । तद्भावो ब्राह्मण्यं अनास्त्रवो मार्गः" । तस्यैव नाम ब्रह्मचक्रमपि, ब्रह्मणा युद्धेन प्रयतिंत्वात् ।

[ब्रह्मचक्रं तु दृढमार्गः];

दर्शनमार्गो हि ब्रह्मचक्रम् । क्रमणाच्चक्रम् ।

आशुगत्वाद्यरादिभिः ॥५४॥

यतोऽत्रापि चक्रवत् आशुगभावः, अरादयश्च सन्ति, अतः चक्रमुच्यते । (१) सत्याभिसमयो हि पंचदशल्लयैः जायत, इयमस्या-शुगता; (२) चक्रवत् त्यजनक्रमणमस्यापि, आनन्तर्यमार्गं विहाय विमुक्तिमार्गपरिग्रहाम्; (३) अजितजय-जिताभ्यवसानं, यथा चक्रवर्ति-चक्रं, तथाऽत्रापि आनन्तर्य-मार्गेण फलेशपराजयः, विमुक्ति-मार्गेण तच्छासनम्; (४) चक्रे यथा नेमिरूर्ध्वमधोगच्छति, तथाऽत्रापि आनन्तर्यविमुक्तिमार्गोर्विभागः ।

एतस्मिन् ब्रह्मचक्रे दर्शन-भावेना-शुभमार्ग-रूपाः त्रयः परिवर्ताः, त एव दुःख-समुदय-निरोध-मार्ग-सत्यैर्विभक्ता द्वादश-विधा आकारा भवन्ति ।

[कामे त्रयासिः];

कामे त्रयाणां फलानां प्राप्तिः ।

[अन्त्यस्य त्रिषु];

धामण्यस्य अन्त्यं फलं अहंत्वं, तस्य प्राप्तिः त्रिष्वपि धातुषु (काम रूपा-ऽऽरूपेषु) भवति ।

नोर्ध्वं हि दृक्ष्यथः ।

दर्शनमार्गो हि कामधातायेवाऽस्ति, न तत ऊर्ध्वम् । कामधातु
विरक्तो कृपा-ऽऽकृष्यजातः पुदगो दर्शनमार्गमायेनैव तत्रानामिक्तं
न लभ्युं शक्नोति ।

असंवेगादिह विधा, तत्र निष्ठेति आगमात् ॥१५॥

कृपाऽऽकृष्ययोर्दुःखाभावात् । = असंवेगात्) तत्र जातस्य वृष
गजनस्य संवेगो न स्तंभयति, संवेगं विना च न आर्यमार्गे प्रवेशः ।
सूत्रेऽपि—इह (कामधातो) विद्धानि, तत्र (कृपाकृष्ययोः) च
समते इति यावत्, तेन मार्गविधानं अत्रैव स्तंभयति न तत्र ।

[अर्हन्तः पण भगवाः];

परिहाणधर्मा, धेतनाधर्मा, अनुरक्षणधर्मा, स्थिताकल्पः,
प्रतियेधनाधर्मा, अक्रोष्यधर्मा च ।

[तेषां] पंच अद्वाधिमुक्तजाः ।

अक्रोष्यधर्माणामस्तरेण अद्वाधिमुक्तजाः (१ . ३२) ।

सामयिकी [तद्धिमुक्तिः];

तेषां पंचानां अर्हतां धेतो-विमुक्तिः सामयिकी भवति । समता-
यत्तथा विमुक्तस्य = समयविमुक्त इति तेषां राज्ञा । समया =
अवशब्दः ।

[अक्रोष्याऽक्रोष्यधर्मणः] ॥१६॥

अक्रोष्यधर्मणोऽर्हतः धेतोविमुक्तिः अक्रोष्या प्रोच्यते । ततः
पदने न भवितुमर्हतीत्यक्रोष्या ।

[असमयविमुक्तो ऽसः];

अक्रोष्यत्वात् असमयविमुक्तोऽप्येव उच्यते ।

दृष्टिप्राप्तान्धस्य च गः ।

अक्रोष्या दृष्टिप्राप्तौ (१ . ३२) अत्र परिगणितः ।

मद्रोप्रा आदिनाः संविद्य [संविद्युत्पादत्रायण पुनः] ॥१७॥

केचनाहन्तः प्रथमत एव चेतनाधर्माणः; अन्ये तु परिहाण-
धर्माणो भूत्वा इन्द्रियपरिमोघनेन (=उत्तापनेन) चेतनाधर्माणो
जायन्ते ।

[चतुर्णां गोत्रात्: पंचानां फलाद् हानिः];

चेतनाधर्मादीनां चतुर्णां गोत्रनः (स्व-चेतना-ऽनुरक्षण-स्थिता-
काम्यप्रतिषेधना-धर्मतः) व्युत्तिर्भवति । परिहाणधर्मादीनां प्रति-
षेधान्तानां पंचानां अर्हतां फलात् व्युत्तिर्भवति ।

न पूर्वकात् ।

किन्तु कस्यापि प्रथमगोत्रात् (-परिहाणधर्मपदान्), प्रथम-
फलान् (श्रोत आपन्नफलात्) पतनं न भवति । नद्यायः पृथग्जनो
भवति ।

[पद्मोत्रा अनार्यशैक्षाः];

अनार्याणां शैक्षार्याणां (श्रोत आपन्न-सकृदागाम्यनागामिनां)
पद् गोत्राणि (घंशानि = प्रभेदाः) भवन्ति ।

(दृक्पथे नाक्षसंचरः) ॥५८॥

दर्शनमार्गे न इन्द्रियाणां धर्मादीनां संचारो (= वृद्धिः) भवितु-
मर्हति, तदर्थं पंचदशज्ञ (६ : २ =) - कालोऽत्यल्पः ।

[प्राप्ताऽप्राप्तोपभोगेभ्यः परिहाणिस्त्रिधा मता] ।

परिहाणिस्त्रिधा प्राप्तिपरिहाणिः (प्राप्तान् फलात् पतनं),
अप्राप्तिपरिहाणिः (अप्राप्तात् फलात् पतनं), उपभोगपरिहाणि-
श्चेति ।

[अन्त्या शास्तुरकोप्यस्य मध्याप्यन्यस्य तु त्रिधा] ॥५९॥

उपभोग-परिहाणिः शास्तुः (= बुद्धस्य) भवति; अकोप्यधर्म-
लोहंतः उपभोगपरिहाणिः, अप्राप्तिपरिहाणिश्च; अन्येऽहन्तस्तु
त्रिधाऽपि पतन्ति ।

द्वियते न फलभ्रष्टः;

फलभ्रष्टोर्हन् परिहाणिसंचारे तस्माच्चरीरादपि न व्यवते ।

[न आकार्यं करोति सः] ।

अहंफलस्रष्टा, अमप्रचर्यादिकं आकार्यं न करोति ।

[विमुक्त-पानन्तर्यपथा नवाऽऽक्रोष्ये];

प्रतियेधनाधर्मा अहंन् संचीर्णंन्द्रियो यदा अक्रोष्ये प्रविरति,
तदा स नय आनन्तर्यमार्गान् नय च विमुक्तिमार्गान् उत्पादयति, यदा
सर्वे शैला अहंत्वप्रतिकाले ।

[अनिमेवनात्] ॥६०॥

यतः प्रतियेधनाधर्मा अप्यभ्यस्तो भवति ।

११ [एकैकस्तु दृष्टिप्राप्ते];

ध्वाधिमुक्तः (= मृद्धिन्द्रियशैलः) येनेन्द्रिय (= ध्वादि) परि-
यर्द्धनेन दृष्टिप्राप्तः (= अधिमात्रेन्द्रियशैलः) सम्पद्यते, तद् आनन्तर्य-
मार्गं विमुक्तिमार्गयोरेकैकम् ।

[अनास्रवः];

न आनन्तर्य-विमुक्तिमार्गा अनास्रवा भवन्ति ।

[नृषु घर्द्धनम्] ।

तदिन्द्रिय (= ध्वादि)-यर्द्धनं मनुष्येष्वेव भवति ।

अशौक्षो नव निश्चित्य भूमीः;

अनागम्य-प्यानान्तर प्यानचतुष्टया ऽऽरूप्यत्रयेति नव भूमीः
निश्चित्य अशौक्ष इन्द्रियं घर्द्धयति ।

शौक्षस्तु पद् ;

आरूप्यत्रयं घर्द्धयित्वा, पद् भूमीर्निश्चित्य शौक्षो घर्द्धयति ।

[यतः] ॥६१॥

सविशेषं फलं त्यक्तवा फलमाप्नोति घर्द्धयन् ।

धुर्द्धिगतेषु इन्द्रियेषु शैलः तदेकं फलं (सहृदागामिफलं)
जहाति, यत्नेन मृद्धिन्द्रियेणासादितम् । फलविशिष्टं चापि जहाति ।
“फलविशिष्टं प्रथमभ्यानादि प्रहाणाय प्रयोगानन्तर्य-विमुक्ति-विशेष-

मार्ग-सहायम् ।” इत्थं फलं विशेष-सहितं प्रहाय इन्द्रियं धर्मेण स
अधिमात्रेन्द्रियः सगोत्रं एकं फलं लभते ।

[द्वौ बुद्धौ आवकाः सप्त ते सनवचिवेन्द्रियाः] ॥६२॥

परिहारि-धर्माणः पञ्च अर्हन्तः, अक्रोप्यधर्माणश्च द्विविधा इति
सप्त आवकाः, प्रत्येकबुद्धः, सन्बुद्धश्चेति नवानां पुद्गलानां इन्द्रि-
याणि मृदुमृदादीनि भवन्ति । तत्र सन्बुद्धस्य अधिमात्राधिमात्रं,
प्रत्येकबुद्धस्य अधिमात्रमर्ष्यं, अक्रोप्य-धर्माणो ऽधिमात्र-मृदु ... ।

सामान्यतः सप्त आर्या भवन्ति—१ धद्दानुसारी, २. धर्मानु-
सारी ३. धद्दाधिमुक्तः, ४. दृष्टिप्राप्तः, ५ कायसाक्षी, ६ प्रहाविमु-
क्तः, ७. उभयतोभागविमुक्तः ।

[प्रयोगा-ऽच्छ-समापत्ति-विमुक्त्यु-भयभाविताः ।

पुद्गलाः सप्त]:

ते धद्दानुसार्यादयः सप्त पुद्गलाः प्रयोगतः, इन्द्रियतः, समाप-
त्तितः, विमुक्तितः, समापत्ति-विमुक्तितश्च भवन्ति । तत्र धद्दा-धर्मा-
नुसारिणौ प्रयोगतः; धद्दाधिमुक्त-दृष्टिप्राप्तौ (६ : ३१) इन्द्रियतः
(= धद्दादिभ्यः) ; कायसाक्षी निरायसमापत्तितः (६ : ४३, ८ : ३३);
प्रहाविमुक्तः (६ : ६४) विमुक्तितः; उभयतोभागविमुक्तः (६ : ६५)
निरोधसमापत्ति-विमुक्तितः ।

[पङ्क वैते]:

धरतुतस्ते सप्त पङ्क भवन्ति । ते चाग्ने ।

[एवं मार्गत्रये द्विकम्] ॥६३॥

दर्शनमार्गे (१, २) धद्दा-धर्मानुसारिणौ द्वौ पुद्गलौ, भावना-
मार्गे (३, ४) धद्दाधिमुक्त-दृष्टिप्राप्तौ, अर्यैर्ज्ञमार्गे (५, ६) समया-
ऽसमय-विमुक्तौ ।

निरोधलाभ्युभयतोविमुक्तः [प्रज्ञयेतरः] ।

निरोध-समापत्ति (६ : ४३) साभो उभयतोभागविमुक्त उच्यते,
इत्थं हि समाधिना (= भावनया) प्रशया च फ्लेशावरणात्
विमोक्षावरणाच्च विमुक्तः । प्रहाविमुक्तः, फेवलं प्रहाया ह्येशावरणात् ।

[समापत्तिन्द्रियफलैः शैक्षस्य परिपूर्णता] ॥६४॥

समापत्ति-पूर्त्या, इन्द्रिय (= धर्मादि -पूर्त्या, फल पूर्त्या च शैक्षः परिपूर्णो भवति । फलदृष्ट्या पूर्णः धर्माधिमुक्तः (६ : ३१) अनागामी, यश्च न कायसाक्षी (६ : ४३) । इन्द्रियदृष्ट्या पूर्णः दृष्टिप्राप्तः (६ : ३२) कामघात्यविरक्तः । फलेन्द्रियोमयदृष्ट्या दृष्टिप्राप्तोऽनागामो कायसाक्षिमिश्रः । फल-समापत्त्युमयदृष्ट्या कायसाक्षी धर्माधिमुक्तोऽनागामी । फलेन्द्रिय समापत्ति दृष्ट्या कायसाक्षी दृष्टिप्राप्तोऽनागामी ।

[द्वाभ्यामशैक्षस्य];

इन्द्रियपूर्त्या, समापत्तिपूर्त्या च अशैक्षस्य पूर्णता । तत्र इन्द्रियदृष्ट्या परिपूर्णः प्रज्ञाधिमुक्तः (६ : ६४) [असमयविमुक्तः (६ : ५९)] समापत्ति दृष्ट्या उभयतोभागविमुक्तः [समयविमुक्तः] । इन्द्रिय-समापत्त्युमय-दृष्ट्या उभयतोभागविमुक्तः यो (असमयविमुक्तोऽपि) ।

लौकिक लोकोत्तर-दर्शन-भावना-ऽशैक्ष-प्रयोगाऽऽनन्तर्य-विमुक्ति-विशेषा इति मार्गा हि उक्ताः । तत्र—

[चतुर्विधो मार्गः समासतः ।

सविशेष-विमुक्त्या-ऽऽनन्तर्य-प्रयोग-साहयः] ॥६५॥

(४) प्रयोगमार्गो यस्मादानन्तर्यमार्गोत्पत्तिः । (३) आनन्तर्य-मार्गः (६ : २८, ६ : ६४) येन आवरण-प्रहाणम् । आवरण-नाशन-न्तरं (२) विमुक्ति-मार्गः । (१) सर्वतो मित्र उत्कृष्टश्च विशेष-मार्गः । विमुक्तिविशेषमार्गः, ताभ्यां निरुपाधिशेदे निर्वाणे प्रवेशः । मार्गः प्रतिपदप्युच्यते, तेन हि निर्वाणं प्रतिपद्यते ।

चत्वारो मार्गाः—सुखा प्रतिपद्, दुःखा प्रतिपद्, धंधामिज्ञा, क्षिप्रामिज्ञा च । तत्र—

ध्यानेषु मार्गः प्रतिपद् सुखा;

ध्यानेषु प्रयोगादयः चतुर्ध्यानमार्गाः सुखा प्रतिपद् । “अंग-

रिप्रह (८ : १, १०) शमय-विषयता समताभ्यां अयत्नयाहित्वाद् ।

[सुखाऽन्यभूमिषु] ।

अनागम्य-ध्यानान्तरा-ऽऽरुच्य-मार्गाः दुःखा प्रतिपद्, अंगपरि-
प्राह-शमथ-विपश्यनासमताभ्यां असमन्वितन्यात् ।

[घंधाभिज्ञा मन्दबुद्धेः क्षिप्राभिज्ञेतरस्य तु] ॥६६॥

मन्दबुद्धेः पुद्गलस्य घंधाभिज्ञा भवति, तीक्ष्णबुद्धेस्तु क्षिप्रा-
भिज्ञा ।

[क्षयानुत्पादयोर्ज्ञानं बोधिः] ;

शास्त्रवक्ष्यज्ञानं अनुत्पादज्ञानं च बोधिष्यते । सा च त्रिवि-
धा धावक-बोधिः, प्रत्येकबुद्ध-बोधिः, अनुत्तरा सम्यक् सम्योधिश्च ।

तदानुलोम्पतः ।

सप्तत्रिंशत्तु तत्पक्षाः ,

योधेरनुकूल-भावात्, सप्तत्रिंशत् योधिपक्ष्या धर्मा भवन्ति ।

[नामतो द्रव्यतो दश] ॥६७॥

ते सप्तत्रिंशत् योधिपक्ष्या धर्मा नामतो घस्तुतश्च दश भवन्ति ।

अद्वा वीर्यं स्मृति-शान्तिः प्रज्ञा प्रीतिरुपेक्षणम् ।

प्रश्रब्धिः शील-संकल्पौ ,

अद्वादशो दश योधिपक्ष्याः । उपेक्षणं = उपेक्षा । शान्तिः =
समाधिः ।

प्रज्ञा हि स्मृत्युपस्थितिः ॥६८॥

वीर्यं सम्यक्प्रहाणाख्यं ऋद्धिपादाः समाधयः ।

यथाक्रमं स्मृत्युपस्थानानि, सम्यक्प्रधानानि, ऋद्धिपादाः,
स्वभावतो भवन्ति प्रज्ञा-वीर्य-समाधयः । १. इत्थं अद्वा-वीर्य-स्मृति-
समाधि-प्रज्ञा इति पंच पंचेन्द्रिय-पंचयल-समन्विताः । तत्र प्रज्ञायाम्
(क) चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि, (ख) एकं योध्यंगं, धर्मप्रविचय-
सम्योध्यंगं, (ग) मार्गाङ्गेष्वेकं सम्यग्दृष्टिः । वीर्यं च (क)
चत्वारि सम्यक्-प्रधानानि, (ख) वीर्य-सम्योध्यंगं, (ग) मार्गाङ्गे-
षु सम्यग्श्यायाम् । समाधौ—(क) चत्वारः ऋद्धिपादाः, (ख)
योध्यंगेषु समाधिसंयोध्यंगं, (ग) मार्गाङ्गेषु सम्यक्-समाधिः ।

स्मृतौ—(क) बोध्यंगेष्वेकं स्मृतिसम्बोध्यंगं, (ख) मार्गाण्यु एकं सम्यक् स्मृतिः ।

२. बोध्यंगेषु प्रीतिसम्बोध्यंगं, प्रअग्घिसम्बोध्यंगं, उपेक्षा-सम्बोध्यंगं इति त्रयम् । मार्गाण्यु सम्यक्संकल्पः, शीलान्तं (=सम्यग्वाक्, सम्यक्कमान्तं, सम्यगाजीवः) इति द्वयं चेति पंच ।

इत्थं प्रज्ञादयः पंच, इमे च पंच सर्वे दशपरिचर्या बोधिपदया धर्माः ।

प्रधानग्रहणे [नैते] सर्वे प्रायोगिका गुणाः ॥६६॥

प्रधानग्रहणेन एते सर्वे बोधिपदयाः प्रयोगतो (२ : ७१) ज्ञाता गुणा एव सन्ति । धीर्यमेश सम्यक्प्रधानम् । समाधिरेव श्रद्धिपादाः, तत्प्रतिष्ठितम्यात् । धर्मेणन्द्रियम् ।

आदिकर्मिक-निर्वेधभागीयेषु प्रभाविताः ।

भावनायां च दृशि च सप्तवर्गा यथाक्रमम् ॥७०॥

(१) आदिकर्मिके, (२५) निर्वेधभागीयेषु चतुर्षु, (६) भावना-मार्गे, (७) दर्शनमार्गे चेति सप्तवर्गेषु क्रमश इमे विनश्यन्ते ।

तद्यथा—

१. आदिकर्मिके, स्मृत्युपस्थानानि ।
२. उत्पन्नते सम्यक्प्रधानम् ।
३. मूर्ति श्रद्धिपादाः ।
४. ज्ञानो धर्माधीर्वादीन्द्रियाणि ।
५. अग्रयमेषु बलानि ।
६. भावनामार्गे बोध्यंगानि ।
७. दर्शनमार्गे मार्गाणानि ।

अनाश्रयाणि बोध्यंगमार्गाणानि;

बोध्यंगानि मार्गाणानि च कंचन अनाश्रयाणि दर्शन-भावना-मार्गेऽभ्यतिष्ठन्त्याम् ।

विधेनरे ।

अन्ये बोध्यंगतया विधिषुः शाश्रया अनाश्रयारण्य ।

[ते सर्वे प्रथमव्याने];

सर्वे सप्तत्रिंशत् प्रथमेष्व्याने भवन्ति ।

[अनागम्ये प्रीतिवर्जिताः] ॥७१॥

प्रीति-सम्बोध्दंगं प्रहाय अन्ये ऽनागम्ये भवन्ति ।

[द्वितीये] संकल्प-वर्ज्याः ;

द्वितीयेष्व्याने संकल्प-मार्गांगं विहायान्ये षट्त्रिंशत् बोधिपा-
त्तिका भवन्ति ।

[द्वयोस्तद्द्वयवर्जिताः] ।

वृत्तोये चतुर्थे च ष्याने प्रीति संकल्पं च विहाय पंचत्रिंशत्
बोधिपात्तिका भवन्ति ।

[ध्यानान्तरेऽपि] ;

त एव पंच-त्रिंशद् ध्यानान्तरेऽपि ।

[शीलांगं च त्यक्त्वाऽऽरूप्यगे त्रये] ॥७२॥

आकाशानन्त्यायतन-विज्ञानानन्त्यायतना-ऽऽकिञ्चन्यायतनेषु त्रि-
षु आरूप्येषु प्रीति, संकल्पं, शीलांगत्रयं (सम्भवाक्-सम्भक्-कर्मान्त-
सम्यग्गतीषान्) च त्यक्त्वा शेषा द्वात्रिंशद् बोधिपात्तिका भवन्ति ।

कामधातौ भवाग्रे च बोधिमार्गांग-वर्जिताः ।

बोध्दंगं (७) मार्गांगं (८) च विहाय द्वयशिष्टा द्वाविंशति
बोधिपात्तिकाः भवाग्रे कामधातौ च भवन्ति ।

ध्रित्तत्त्व-दर्शने शील-धर्म-वैत्य-प्रसादयोः ॥७३॥

लाभो मार्गाभिस्तमये बुद्ध-नत्संघयोरपि ।

प्रथमाति शीले कार्पसन्धानि (६ : २७) यदाऽधिगच्छति,
तदैवायं धर्मो ऽप्येव प्रसादं समते शीले च । यदा च चतुर्धादंसत्यस्य
मार्ग-साध्यस्य माहान्तारो जातः, तदा बुद्धे ध्यायइत्यं च अयेव
प्रसादस्य साधः ।

धर्मः सत्यप्रयं [बोधिसत्त्व-प्रत्येकबुद्धयोः ।

मार्गक्ष] ;

श्रीणि सत्यानि, प्रत्येकबुद्धस्य बोधिसत्त्वस्य मार्गस्य च
उच्यते ।

[द्रव्यतस्तु द्वे श्रद्धा शीलं च] ;

चत्वारि सत्यदर्शनानि हि अवेत्यप्रसादस्य विषयाः, तेन
धर्मस्याऽपि चत्वारो भेदाः । परं ते चत्वारो वस्तुतो द्वे एव—श्रद्धा
शीलं चेति । बुद्ध-धर्म-संघविषये ऽवेत्य-प्रसादः श्रद्धा एव । आर्य-
शीलं च शीलमेव ।

[निर्मलाः] ।

अवेत्यप्रसादा अनाम्रया एव भवन्ति न साम्रयाः ।

[बद्धत्वान्नोक्ता विमुक्तिरंगं शैलस्य]

शैलस्य बद्धो भवति न मुक्तः, अत एव विमुक्तिः शैलस्य अग-
त्येन नोपता । क्लेशाद्बद्धविमुक्तो हि न विमुक्तो भवति । अशैलस्तु
सर्वक्लेशविनिर्मुक्तः ।

[सा द्विधा] ॥७५॥

सा विमुक्तिर्द्विधा भवति, संस्कृता असंस्कृता च ।

असंस्कृता क्लेशहानं अधिमोक्षः [तु] संस्कृता ।

क्लेशानां प्रहाणं (= प्रतिसंख्या-निरोधः) असंस्कृता विमुक्ति-
रुच्यते । अशैलस्य अधिमोक्षश्च संस्कृता विमुक्तिः ।

[साङ्ग] ;

सा संस्कृता विमुक्तिरशैलस्य अंगमुच्यते, यतः सम्यग्-
दृष्ट्यादीनि अंगानि संस्कृतानि सन्ति ।

[सैव विमुक्तिर्दे] ;

सैव संस्कृता विमुक्तिः, चेतोविमुक्तिः प्रज्ञाविमुक्तिरिति द्वि-
धोच्यते । राग-विरागात् चेतोविमुक्तिः । अविद्याविरागात् प्रज्ञा-
विमुक्तिः । अथमेव विमुक्तिस्कन्धः ।

ज्ञानं बोधिर्यथोदिता ॥७६॥

पूर्वोक्ता साधिरेव सम्यग्ज्ञानम् । क्षयमानं अनुत्पादमानं हि
बोधिः (६ : ६७) । इदं च सम्यग्ज्ञानं अशैक्षस्य द्वितीयं शृंगम् ।

[विमुच्यते जायमानं चित्तं अशैक्षमावृतेः] ।

अशैक्षस्य चित्तं जायमानकाल एव फलेष्टावरणात् विमुच्यते ।

निरुध्यमानमार्गस्तु प्रजहाति तदावृतिम् ॥७७॥

प्रत्युत्पन्नो निरुध्यमानो मार्ग एव तस्य आवरणं जहाति, नातीतो
नानागतः ।

[असंस्कृता धातुरिति];

असंस्कृता विमुक्तिस्त्रयो धातवः—प्रहाणधातुः, विरागधातुः,
निरोधधातुश्च ।

विरागो रागसंक्षयः ।

तत्र रागविनाश एव विराग-धातुः ।

[प्रहाणधातुरन्येषां];

अन्येषां फलेष्टानां प्रहाणं प्रहाणधातुः ।

[निरोध इति] वस्तुनः ॥७८॥

रूपानास्त्रवादीनां विनाशो निरोधधातुः ।

निर्विद्यते दुःख-हेतु-ज्ञान्ति-ज्ञानैः ;

दुःखसत्येन, समुदयसत्येन, ज्ञान्त्या, ज्ञानेन च पुत्रलो निर्वेदं
समते ।

विरज्यते ।

सर्वैर्जहाति यैः ;

यैः सर्वैर्धर्मैः (दुःख-समुदय-निरोध-मार्गज्ञान-ज्ञान्तिभिः) एवं
ज्ञेयान् जहाति, तैरेवायं विरागमपि समते ।

एवं चतुष्कोटिकसम्भवः ॥७९॥

१. ज्ञान्त्या दुःख-समुदय-ज्ञानान्यां च निर्वेदं समते ।

1. यह संविधान संशोधन अधिनियम का उद्देश्य संघीयता को
दृढ़ करना है।

2. यह संविधान के भाग 3 में जो प्रावधान हैं, उन्हें संशोधित करके
संघीयता को दृढ़ करेगा।

3. यह संविधान के भाग 3 में जो प्रावधान हैं, उन्हें संशोधित करके
संघीयता को दृढ़ करेगा।

संविधानसभा

1, 2, 3, 4

प्रथमं कोशस्थानम् ।

ज्ञानम् ।

ज्ञान्तयो ज्ञानं ;

ज्ञान्तयो न ज्ञानं, सास्त्रवाः ज्ञान्तयस्तथा भवितु-
नमयान्तिकाः ज्ञान्तयः (६ : २५, २६) अनास्त्रवाः

ज्ञानानुत्पादधीर्न दृक् ।

ज्ञानादज्ञानं (६ : ६७) च न दर्शनम् । एतद् द्वय-

तयाऽऽर्या धीः ;

तार्यं (= अनास्त्रव) प्रज्ञा दर्शनं ज्ञानं वा भवितु-
नसमन्विता चेत् दर्शनं, विचिकित्साविनिवृत्ता

अन्या ज्ञानं ;

= सास्त्रवा) प्रज्ञा (लौकिकी चतुर्विज्ञानादि-

दृशश्च पट् ॥ १ ॥

लौकिक्य (सत्क्रायदृष्ट्यादि (५ : ७)-प्रज्ञा,
द्व (१ : २१), प्रज्ञा ज्ञानं दर्शनं च यथायोग्यं

ऽनास्त्रव ज्ञानं] ;

तं सास्त्रव (= लौकिकं), अनास्त्रव (= लोकोत्तरं) च ।

[आद्यं] संवृतं [उच्यते] ।

तं संवृतं उच्यते । संवृतं = लोकसंवृत्तिज्ञानम् ।

[अनास्रवं द्विधा धर्मं ज्ञानमन्वय एव च] ॥ २ ॥

धर्मज्ञानं अन्वयज्ञानं चेति द्विविधं अनास्रवज्ञानम् । एवं त्रिविधमपि ज्ञानं—लोकसद्बुतिज्ञानं, धर्मज्ञानं, अन्वयज्ञानं चेति ।

[सांवृत-गोचरः सर्वः];

सर्वे संस्कृता असंस्कृताश्च धर्मो संबुतिज्ञानस्य विषयभूताः ।

[धर्मसंख्यस्य गोचरः ।

काम-दुःखादि]

धर्मज्ञानस्य विषयाः—कामधातो दुःखं, दुःखसमुदयः, दुःखनिरोधः, दुःख-निरोधमार्गश्च ।

[अन्ययस्य तूर्ध्वदुःखादि-गोचरः] ॥ ३ ॥

अन्ययज्ञानस्य विषयाः—रूपाःऽरूप्यधातवोः दुःखं, दुःखसमुदयः, दुःखनिरोधः, दुःखनिरोधमार्गश्च ।

[सत्यभेदत एवैते चत्वारि];

एते च एव ज्ञाने सत्यभेदात् चत्वारि भवन्ति । तप्या-दुःखज्ञानं (= दुःखधर्मज्ञानं + दुःखोऽन्यज्ञानं), समुदयज्ञानं, निरोधज्ञानं, मार्गज्ञानं; दुःखादीनि चत्वारि हि तयोर्विषयाः ।

एते चतुर्विधे ।

[क्षया-ऽनुत्पादयोर्ज्ञाने],

स्यविषयसम्बन्धेन चतुर्विधम् एतद् द्वयं धर्मज्ञानं = अन्ययज्ञानं च क्षयज्ञानं = अनुत्पादज्ञानं चोच्येते ।

ते पुनः प्रथमोदिते ॥ ४ ॥

[दृग्ग्यहेत्यन्ययज्ञानं];

क्षयज्ञानं अनुत्पादज्ञानं च प्रथमोदिते चतुर्विधे दुःखान्ययज्ञानसमुदय-ऽन्ययज्ञानस्य हेतुः भवति ।

वक्ष्योपमसमाधेः (१ : ४४) अतएव क्षयज्ञानं, ततोऽनुत्पादज्ञानम् ।

चतुर्भ्यः परचित्तवित् ।

धर्माऽन्वय-मार्ग-संवृतिज्ञानेभ्यश्चतुर्भ्यः अनन्तरं परचित्तज्ञानं जायते ।

(नोर्ध्वं सत्त्वाऽक्ष-भूचित्तं) [क्षीणाजातं न वेत्ति सः] ॥५॥

(१) अनागाम्यहृत्-प्रत्येकबुद्ध-सम्यक्सम्बुद्धेषु नक्षस्यस्य परचित्तज्ञानं उपरिस्थितस्य चित्तेन प्रभवति । अतीतं अनागत चित्तमपि न वेत्ति । (२) नृदिन्द्रियस्थाऽऽर्यस्य (= धर्माविमुक्त-समयविमुक्तयोः ६ : ३१) परचित्त-ज्ञानं अधिमात्रेन्द्रियस्य (= दृष्टिप्राप्तासमयविमुक्तयोः) चित्तेनात्मम् । (३) निम्नभूमिक-परचित्तज्ञानं नोर्ध्व-भूमिक-परचित्तं वेत्ति ।

[न धर्मान्वय-धी-पक्षावन्योन्यं] ;

धर्मज्ञान-स्वभावं परचित्तज्ञानं अन्वयज्ञानस्वभावं परचित्तं न वेत्ति, तदेष अन्वयज्ञानस्वभावं परचित्तज्ञानं धर्मज्ञान-स्वभावं परचित्तं न वेत्ति; यत एतद्द्वयस्याऽपि ज्ञानस्य प्रत्याख्येया धर्माः काम-धातुकाः, रूपाऽऽरून्यधातुका वा विभिन्नधातुका भवन्ति ।

[वेत्ति दृक् क्षणी ।

श्रावकः, खड्गकल्पः त्रीन्, सर्वान् बुद्धोऽप्रयोगतः] ॥ ६ ॥

ध्रावकः दर्शन-मार्गे प्रयस्य द्वौ क्षणी एव वेत्ति; प्रत्येकबुद्धस्तु प्रयोगतः (प्रयस्य) त्रीन् क्षणान्, सम्यक्सम्बुद्धस्तु प्रयागं विनैव सर्वान् चित्तक्षणान् परस्य वेत्ति ।

(क्षयज्ञानं सत्यस्थितौ ज्ञान-हीनादि-निश्चयः ।

अनुत्पादज्ञानं नान्यज्ज्ञेय-हेयादि-निश्चयः) ॥ ७ ॥

दुःखादिकं मे ज्ञातं, क्षोद्या मे जातिरित्यादि निश्चयः क्षयज्ञानं; न अन्यद्द शेषं न चान्यन्नया प्रहातव्यं अयश्चिप्यत इति ज्ञानं अनुत्पादज्ञानम् ।

दद्य हि ज्ञानानि—धर्माऽन्वय-लोकसंवृति-परचित्त-दुःख-समुदय-निरोध-मार्ग-क्षयाऽनुत्पादज्ञानानि ।

१. लोकसंवृति-ज्ञानं, संवृतिज्ञानं साक्षर-परचित्त-ज्ञानांश मिभितम् ।

२. धर्मज्ञानं, एकं ज्ञानं, दुःख-समुदय निरोध मार्ग-परिचि-
त्तया अनुपादेति सप्तानां ज्ञानानां कामधातुगतैर्काशेन मिधितम् ।

३. अन्वयज्ञानं, पूर्वयत् कामधातुगतैर्काशस्थाने क्ताऽऽ-
प्यधातुगतैर्काश-मिधत्तेन ।

४. दुःखज्ञानं, एकं ज्ञानं, धर्मा-ऽभ्यय-क्षया-ऽनुपाद्धानात्
दुःख शब्दविषयकशेन मिधितम् ।

५-६. समुदयज्ञानं, निरोधज्ञानं अपि तथैव ।

७. मार्गज्ञानं, एकं ज्ञानं धर्मा-ऽभ्यय-क्षया-ऽनुपाद् परिक-
क्षाणां पञ्चानां एकभागेन साभूतम् ।

८. परिचिज्ञानं, एकं ज्ञानं धर्मा-ऽभ्यय मार्गं संवृत्ति ज्ञानात्
अभूत्तं एकभागेन सामर्थ्यतम् ।

९. क्षयज्ञानं, एकं ज्ञानं धर्मा-ऽभ्यय-दुःख समुदय निरोध
मार्गं ज्ञानानां षण्णानां एकभागेन साहितम् ।

१०. अनुपादज्ञानं, तथैव ।

[अभाष्यात् प्रतिपत्तय्यात्] आकाराकार-गोचरात् ।

प्रयोगात् कृतकृत्यस्यात् हेतुविम्लारतो दश ॥ ८ ॥

१. अभाष्यात्, संवृत्तिज्ञानं अणुमात्रं (लौकिक-) ज्ञानं
साध्यात् ।

२. प्रतिपत्तय्यात् धर्मज्ञानं कामधातु प्रतिपत्तः, अभ्ययज्ञानं
व अर्थात्तु प्रतिपत्तः ।

३. आकारात्, (७ : १३) कृतकृत्यज्ञानं समुदयज्ञानं च धर्मा-
ज्ञानेन तत्रैव ज्ञानात्तत्र अभाष्यात् विवर्तीकृतम्, तथापि तत्र आकारतो
ज्ञानेन ।

४. गोचरात् (= आभाष्यत्तयात्), निरोधज्ञानं मार्गज्ञानं च विव-
र्तात्तत्र ।

५. प्रयोगात्, परिचिज्ञानं, परिकषाविषयं ज्ञानं प्रयोगोऽनुवृत्तौ ।

६. कृतकृत्यस्यात्, जगज्ज्ञानं, प्रयोगं ज्ञानं कृतकृत्यत्वात्
ऽभाष्यम् ।

७ देवुविस्तास्तः, अनुत्पादज्ञानं सर्वानाश्रयज्ञानहेतुकत्वात् ।
धर्मज्ञानं निरोधे यन्मार्गे या भावना पथे ।

त्रिधातु-प्रतिपक्षस्तत् ;

निरोधे धर्मज्ञानं मार्गे धर्मज्ञानं या भावनामार्गे साक्षात्क्रियते ।

एवं द्वयं च त्रिधातुज्ञानं ज्ञेयानां प्रतिपक्षभूतम् ।

नान्वयं कामधातुके ॥ ६ ॥

अन्यपक्षानं न कामधातुके ज्ञेये प्रतिपक्षः ।

[धर्मज्ञाना-अन्यपक्षज्ञानं षोडशाकृति] ;

तयोः षोडश आकाराः षण्यमाणाः (७ : १३) ।

[संपृतम् ।

साशाअन्यथाऽपि] ;

संपृति-हास्य षोडश आकाराः ततोऽन्येऽपि भवन्ति ।

चत्वारि न्य-न्य-सत्त्वाकृतीनि तु ॥१०॥

तत्र दुःख-समुदय-निरोध-मार्गे ज्ञानानि चत्वारि इव सत्त्वा-
काराणि भवन्ति ।

[तथा परमनोज्ञानं क्षमलं] ;

क्षमलक्षयं परविलक्षणं रूपि चतुः सत्त्वसम्बन्धेन चतुर्गाहाम् ।

[क्षमलं पुनः ।

क्षेप-परलक्षणाकारं]

क्षमलक्षयं परविलक्षणं, क्षेप (= परविलक्षित)-अक्षय-परलक्षणाकारं
भवति ।

[प्रत्येकधातुगोचरम्] ॥११॥

एतत्प्रत्येकधातुगोचरेण हीनवर्णितं परविलक्षणं सत्त्वं एतत् षण्य-
सत्त्वेन (= क्षमलसत्त्वेन) भवति । एतत् सत्त्वं चित्तं विचार-क्षमलं च
तद्व्याप्यं चैतत् विचार-क्षमलं ; तथा एतत् सत्त्वं चित्तं चित्त-
विचार-क्षमलं चित्तं चित्त-क्षमलं चित्त-क्षमलं चित्त-क्षमलं ।

[शेषं चतुर्दशाकारं शून्याऽनात्मक-वर्जितम्] ।

शेषं क्षयज्ञानं अनुत्पादज्ञानं च ।-शून्याऽनात्मकेत्याकाराणां परिवर्ज्यं चतुर्दश (७ : १३) आकारा क्षयाऽनुत्पाद ज्ञानयोः । "क्षीणं मे जातिः, उपितं ब्रह्मचर्यं, कृतं करणीयं, नापरं अस्माद् भवं प्रवृत्तामि" इति क्षयज्ञानम् ।

∴ (नाऽमलः षोडशातीतो ऽस्तीत्यन्ये तु शास्त्रतः) ॥१२॥

षोडशाकारेभ्यो भिन्नोऽनाश्रय आकारो नान्नोति काश्मीरस्य आचार्या वदन्ति । अन्ये त्वाचार्या मूलशास्त्रतः— 'अनित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतो हेतुतः समुदयतः प्रभवतः प्रत्ययतोऽस्ये तत्स्थानं अस्त्येतद्वस्तु योगविहिततो विजानीयात्' ("अस्त्येतत्स्थान इत्यस्त्येतल्लक्षणं इत्यर्थः । अस्त्येतद्वस्तु इत्ययं हेतुरित्यर्थः । योगविहिततो विजानीयादिति अविपरीततो विजानीयात्) षोडशाधिकतां अभ्युपगच्छन्ति ।

द्रव्यतः षोडशाकाराः ;

वैभाषिका वस्तुतः षोडश आकारान् स्वीकुर्यन्ति । तत्र ।

दुःखसत्ये—

१. अनित्यं, प्रत्ययप्रतिषेद्धजन्मत्वात् ।

२. दुःखं, षोडशात्मकत्वात् (६ : ३) ।

३. शून्यं, आत्मीयदृष्टिविषयत्वात् ।

४. अनात्मकं, आत्मदृष्टिविषयत्वात् ।

समुदयसत्ये—

१. हेतुः, धीजघर्म-योगेन (= न्यायेन) ।

२. समुदयः, (= उद्भवः) प्रादुर्भावयोगेन ।

३. प्रभवः, सन्तति-योगेन ।

४. प्रत्ययः, अभिनिष्पादनयोगेन ।

निरोधसत्ये—

१. निरोधः, अनाश्रयवन्कथ-क्षयात् ।

२. ज्ञानं, राग-द्वेष-मोह-निरोधात् (८ : २६) ।

३. प्रणीतं, निरुपद्रवत्वात् ।

४. निःसरणं, सर्वदुःखकारण-विमुक्तत्वात् ।

मार्गसत्ये—

१. मार्गः, निर्वाणं प्रति गमनात् ।

२. न्यायः, उपाययुक्तत्वात् ।

३. प्रतिपद्, निर्वाणस्य सम्यक्-प्रतिपादनार्थेन ।

४. नैर्वाणिकं, अद्यत्नं निर्वाण-प्रभुत्वात् ।

(ने च प्रज्ञा) ;

सर्वे ज्ञाकारा प्रज्ञेय ।

(च गृह्या ये ।

सर्वेऽपि ज्ञालभ्याः) ;

सर्वेऽपि ज्ञालम्बना धर्माः (चित्तवृत्ताः), ये गृह्याः सन्ति ।

(सन्तः सर्वे ज्ञालम्बनग्रहाः) ॥१३॥

सर्वे चित्तमागाः ज्ञालम्बनधर्मवृत्तीना भवन्ति । इत्ये १. प्रज्ञा-
ज्ञाकाराऽस्ति । २. सत्ये चित्तवृत्ताः प्रज्ञासंप्रभुताः प्राहव-गृह्य-
भूताः । ३. सत्ये सर्वे सांख्यप्रसंगिता धर्मा वेदलं गृह्या एव ।

ज्ञातं [त्रिधान्यानि युगलानि] :

ज्ञातं सांख्यसंज्ञिज्ञानं त्रिधा, बुद्धलं अकृतलं ज्ञानात्मनं च ।
ज्ञानानि तद ज्ञानानि (७ : २) वेदलं बुद्धलानि ।

[ज्ञातं सर्वभूतिषु] :

सांख्यसंज्ञिज्ञानं ज्ञानात्मनो सांख्यज्ञानं सर्वान् भूतिषु ज्ञानि ।

धर्मात्मनं एतत्तु :

धर्मज्ञानं अज्ञानवृत्तये, ज्ञानवृत्तये, अज्ञानवृत्तये च भवति ।

[ज्ञानं ज्ञानात्मनं] :

सांख्यज्ञानं बुद्धिलं बुद्धलं अज्ञानवृत्तये भवति ।

[दुःख-हेतुविषयोर्द्वयम्] ।

लोकसंवृत्तिज्ञानं सास्त्रव-परचित्तज्ञानं च दुःख-समुदयज्ञानयोः
विषयः ।

[चतुर्णां दश] :

लोकसंवृत्ति-परिविस्त-ज्ञान-ऽनुत्पादेति चतुर्णां ज्ञानानां दशा-
ऽपि ज्ञानानि विषयाः ।

[नैकस्य] :

एकस्य निरोधज्ञानस्य न विषयो ज्ञानेषु, तस्य विषयः केवलं
प्रतिसंस्थानिरोधः ।

(युगपद् तद्विषयो दश) ॥१७॥

दशधर्मा ज्ञानस्यैक-काले विषयाः ।

[त्रैधातुकाऽमला धर्मा असंस्कृता द्विधा द्विधा] ।

अद्विधासंस्कृता धर्मा, अमला कान-रूपा-ऽऽरूप्येषु वर्त-
मानाः, चित्त-संप्रयुक्ताः चित्तविप्रयुक्ताश्च (२ : २२)

असंस्कृता धर्मा द्विविधा कुशला अज्ञाकृताश्च ।

तत्र १. लोकसंवृत्तिज्ञानं दश धर्मान् विषयीकरोति ।

२. धर्मज्ञानं, काले चित्तसंप्रयुक्त-चित्तविप्रयुक्तद्वयं, चित्त-
संप्रयुक्त-विप्रयुक्तानाञ्च (मार्ग)-धर्मद्वयं, अनास्रवाऽसंस्कृतधर्म
वेति पंच ।

३. अन्वयज्ञानं, सत-रूपे द्वयं, आरूप्ये द्वयं, अनास्रवद्वयं,
अनास्रवाऽसंस्कृतं च ।

४. ५. दुःखज्ञानं समुदयज्ञानं च, एद्-प्रतिधातु द्वयम् ।

६. निरोधज्ञान, कुशलाऽसंस्कृतनेकम् ।

७. मार्गज्ञानं, अनास्रवधर्मद्वयम् ।

८. परचित्तज्ञानं, प्रयं—कानधातुगतचित्तसंप्रयुक्तं, अपधातु-
गतचित्तसंप्रयुक्तं अनास्रवं च ।

९-१०. स्वज्ञानं अनुत्पादज्ञानं च, तत्र, अज्ञाकृताऽसंस्कृतं
विशयः ।

(वैत्येकं संवृत्तिः शेषमस्वरूपं न स्वं यथा) ॥१८॥

स्वव्यतिरिक्तान् सवनिव्रधर्मान् संवृतिज्ञानविज्ञानानि, विषयविषयभेदात् न संवृतिज्ञानं स्वस्यैव विषयो भवितुमर्हति । “नहि सैव असिधारा तयैव द्विषते” ।

एकज्ञानान्वितो रागो प्रथमाऽनाम्रवक्षणे ।

अवीतराग आर्यो मार्गप्रवेशस्य प्रथमे क्षणे, यदाऽस्य दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिः (६ : २५) जाता, एकेन ज्ञानेन (= लोकसंवृतिज्ञानेन) समन्वितो भवति । क्षान्तिर्हि न ज्ञानम् ७ : १) ।

द्वितीये त्रिभिः ;

द्वितीयक्षणे दुःखधर्मज्ञानक्षाले चास्य त्रीणि लोकसंवृतिज्ञानं धर्मज्ञानं दुःखज्ञानं च ।

[ऊर्ध्वं तु] चतुर्वर्षे [कैकवर्द्धितैः] ॥१६॥

अग्रे चतुर्वर्षे क्षणेषु (चतुर्वर्षे, षष्ठे, दशमे, चतुर्दशे च) एकैकस्य ज्ञानस्य वृद्धिः । तद्यथा—चतुर्वर्षे दुःखेऽन्वयज्ञानक्षणे) अन्वयज्ञानस्य; षष्ठे (समुदये धर्मज्ञानक्षणे) समुदयज्ञानस्य; दशमे (निरोधे धर्मज्ञानक्षणे) निरोधज्ञानस्य, चतुर्दशे (मार्गे धर्मज्ञानक्षणे) मार्गज्ञानस्य । मार्गे धर्मज्ञानक्षणे स सप्तज्ञानान्वितो भवति ।

यथोत्पन्नानि भाव्यन्ते क्षान्तिज्ञानानि दर्शने ।

[अनागतानि] ;

दर्शनमार्गे अनागतानि क्षान्तिज्ञानानि यथोत्पन्नानि भाव्यन्ते (“यानि यान्युत्पन्नानि तानि तानि भाव्यन्ते ।”) तद्यथा दुःखे धर्मज्ञानक्षान्ति-काले तदज्ञातीयामेवानागतां क्षान्तिं अयं भावयति ।

[तत्रैव] सांवृत्तं चान्वयत्रये ॥२०॥

दर्शनमार्गे एष दुःख-समुदय-निरोधेषु त्रयाणां अन्वयज्ञानानां क्षणे (६ : २६) अयं अनागतं संवृतिज्ञानं अधिगच्छति ।

[ततोऽभिसमयान्ताख्यं] ;

संवृतिज्ञानं अभिसमयान्तिकज्ञानं गच्छत्यने, यत्र इत्थं एकैकस्य सत्यस्यऽभिसमयान्ते (साक्षात्कारान्ते) जायते ।

तदनुत्पत्तिधर्मकम् ।

“दर्शनमार्गसूत्रं तत् तस्य कथं भावनामार्गं सम्मुखीभावो भवि-
ष्यति । दर्शनमार्गं चोत्पत्त्यनवकाशोऽस्यास्तीति तदनुत्पत्तिधर्मकम्” ।

[स्वाधोभूमि];

यद्भूमिको दर्शनमार्गो भावितः, तद्भूमिकं तद्योभूमिकं च अना-
गतं संवृत्तिज्ञानं लभ्यते । तद्यथा अनागम्यभूमिकं दर्शनमार्गं भाविते
अनागतेऽनागम्य-कामधातुभूमिके संवृत्तिज्ञाने लभ्यन्ते ।

निरोधेऽन्त्यं;

निरोधे (निरोधेऽन्वयज्ञाने) भाविते, अन्त्यं स्मृत्युपस्थानं
(धर्मस्मृत्युपस्थानं) भाव्यते ।

स्वसत्याकृतिः;

यत्सत्याभिसमयान्ते भावितं संवृत्तिज्ञानं, तत्सत्याकारं एव
भवति, तदालम्बनत्वात् ।

[यत्नजम्] ॥२१॥

दर्शनमार्गं भाविते प्रयोगतः (यत्नतः) संवृत्तिज्ञानं जायते; न
चोपपत्तिलभ्यं; न च वैराग्यलभ्यम् ।

[षोडशे षट् सरागेण],

अतीतरागेण पुद्गलेन षोडशे क्षणे (मार्गेऽन्वयज्ञानक्षणे) षट्
अनागतानि ज्ञानानि (धर्मज्ञानं, अन्वयज्ञानं, आर्यसत्यज्ञानचतुष्टयं)
भाव्यन्ते ।

वीतरागेण सप्त तु ।

तस्मिन्नेव क्षणे (षोडशे) वीतरागेण (कामधातुविरक्तेन)
सप्तज्ञानानि (परचित्तज्ञानसहितानि पूर्वोक्तानि) भाव्यन्ते ।

सरागभावनामार्गं तद्दूर्ध्वं सप्त भावना ॥२२॥

षोडशक्षणादूर्ध्वं (भावनामार्गं यावद्वैराग्यतामं) प्रयोगा-
ऽऽन्तर्यविमुक्ति-विशेषमार्गेषु सप्तानां ज्ञानानां धर्माऽन्वय-स्त-
चतुष्टय-लोकसंवृत्तिज्ञानानां भावना भवति ।

सप्त भूमिजयां-ऽभिज्ञाऽक्रोप्याप्याकीर्णभाविता ।

ज्ञानन्तर्यपथेषु;

आनन्तर्यमार्गेषु तस्य—

१. चतुर्ष्यानाऽऽरूप्यप्रयेति सप्तभूमिविज्ञयः (विरागः) ।
२. पृष्ठी अभिज्ञां विहाय पंचानां अभिज्ञानां (७ : ४२) क्षामः ।
३. आकोप्यता प्रवेशः (६ : ५७, ६०,) ।
४. आकीर्णभावना (६ : ४२) शैक्षस्य ।

[ऊर्ध्वमुक्तिमार्गेषु चाष्टसु] ॥२३॥

भवाप्रस्य अष्टसु प्रथमविमुक्तिमार्गेषु स सप्तज्ञानानि (घर्माऽन्वय-सत्यचतुष्टय-परचित्तज्ञानानि) भावयति । भवाग्राप्रतिपत्तत्वात् स न स्मृतिविज्ञानं भावयति ।

(शैक्षोऽक्षयद्वन्द्वन-विमुक्तिमार्गं हि पट्, सप्त वा) ।

इन्द्रियसंचार (६ : ६०)-विमुक्तिमार्गं (तृतीये) शैक्षोऽवीतरागः (न अनागामी) पट् ज्ञानानि भावयति; धीतरागस्ये तु सप्तमं परचित्तज्ञानमपि भावयति ।

[पडानन्तर्य मार्गेषु]

आनन्तर्यमार्गेषु (द्वितीये) शैक्षः पट् ज्ञानानि भावयति ।

(भवाग्रविजये तथा) ॥२४॥

भवाप्रवैराग्यानन्तर्यमार्गं शैक्षः पट् ज्ञानानि भावयति ।

(क्षयज्ञानक्षणे न च)

नयमो भवाग्रविज्ञयस्य विमुक्तिमार्गः क्षयज्ञानमुच्यते (६ : ४४) । क्षयज्ञानक्षणे ऽनुत्पादज्ञानं विहाय ऽन्यानि नवाऽपि ज्ञानानि भावयति ।

(अकोप्यो भावयते दश) ।

क्षयज्ञानोत्पत्तौ अनुत्पादज्ञानस्यापि (६ : ५०) क्षामात्, अकोप्योर्हन् (६ : ५७) तदा दश ज्ञानानि भावयति ।

(दशाऽकोप्येऽपि नैर्मुक्तां);

इन्द्रियसंचारतो लभ्याऽकोप्यस्य, तत्संचारस्य (६ : ६०) अन्यमार्गं (नयमविमुक्तिमार्गसंबन्धि) दश ज्ञानान्यपि भावयति ।

प्रोक्षारोपेऽष्ट भावना ॥२५॥

तत्र प्रोक्तश्रेयाणि (अनुक्तानि)—

१. नवमः कामधानु-वैराग्य-विमुक्तिमार्गः ।

२. सप्तभूमिवैराग्य-पट्टभिक्षा-ईहाऽऽकीरणभावना - विमुक्ति-
मार्गः ।

३. अकोप्यत्वचाहफेन्द्रियसंचारस्य प्रथमा अष्टौ विमुक्तिमार्गाः ।

४. अनागामिनः प्रयोगमार्गा विशेषमार्गाश्च ।

एतेषु सर्वेषु मार्गेषु एषाऽनुत्पादधानस्य विरहितानां अष्टानां
अनागतानां ज्ञानानां भावना भवति ।

षट्श्रेयाण्यप यद्वाभस्तत्रा[प्य]थश्च भाव्यते ।

यस्या भूमेर्वैराग्यार्थं यस्या भूमेर्लाभिः, तत्र तद्भूमिकानि तदधो-
भूमिकानि पानाद्यथापि ज्ञानानि भाव्यन्ते ।

सास्त्रयाश्च क्षयज्ञाने;

एवज्ञाने (६ : ४४) जाते सर्वभूमिकानां साध्याणां धर्माणां
निराधां भाव्यते ।

अल्पपूर्वं न भाव्यते ॥२६॥

एतद् किञ्चित् ज्ञानं पूर्वंतर्धं तत्र भाव्यते, अल्पमेव भाव्यते ।

प्रतिलम्भनिषेधाग्न्या शुभसंस्कृतभाषना ।

[सास्त्रयस्य प्रतिपक्षविनिर्धाषनभाषना] ॥२७॥

"प्रतिलम्भ एव भाषना प्रतिलम्भभाषना अनागतमागिर्ये
भाषनेऽर्थः" । "निषेधेण पुनः पुनः संमुञ्जीवत्यत्र" । शुभसंस्कृत-
धर्माणां भाषनेऽर्थे प्रतिलम्भः निषेधेण च । सास्त्रयधर्माणां भाषना
प्रतिपक्ष विनिर्धाषनं च । विनिर्धाषनभाषना = प्रेरणानिषेधः ।

[सुदस्यार्थेऽपि धर्मा अष्टादश पलादयः] ।

एतद् इत्यनि, एतद्वि ईशास्त्रानि, योऽपि स्तुत्युत्सवानानि,
माशयत् । येषामपि स्तुत्युत्सवानानि एतस्य भावेऽपि धर्मा इत्यने ।

ग्यानास्त्वानि एतद् ज्ञानान्यष्टौ वर्णयते [नव] ॥२८॥

ध्यानाऽऽध्यक्षा-ऽधिमोक्षेषु [धातौ च], प्रतिपत्सु[वा] ।
दश द्वे संवृतिज्ञाने पद् वा दश वा ज्ञेये ॥२२॥

तानि तथागतस्य दश ग्लानि—

१. स्थानाऽस्थानज्ञानबलं—“तथागतः स्थानं च स्थानो यथाभूतं प्रजानाति । अस्थानं च अस्थानतः । इदं प्रथमं तथागतस्य बलं, येन बलेन समन्थागतः तथागतोऽर्हन् सम्पकसम्बुद्ध उपात्तं आर्षभं स्थानं प्रतिजानाति ग्राह्यं चक्रं, प्रवर्तयति पर्यदि सम्पक् विहमादं नदति ।” अत्र दशाऽपि (संवृतादि) ज्ञानानि परिसर्वगतं गच्छन्ति ।

२. कर्मविपाकज्ञानबलं—“तथागतोऽतीतानागतप्रयुत्पन्नानि कर्मधर्मसमादानानि स्थानतो हेतुतो वस्तुतो विराकतश्च यथाभूतं प्रजानाति, “इदं द्वितीयं तथागतबलं, येन बलेन ” मार्गनिरोधज्ञानवर्जितानि अष्टौ ज्ञानानि ।

३-६, ध्यान-विमोक्ष-समाधि-समापत्तिज्ञानबलानि—
“तथागतो ध्यान-विमोक्ष-समाधि-समापत्तीनां संक्रेश-व्यवदान-व्यवस्थानविशुद्धिं यथाभूतं प्रजानाति । परपुद्गलानां इन्द्रियपदार्थतां यथाभूतं प्रजानाति” । नानाधिमुक्तिकं लोकं अनेकाधिमुक्तिकं यथाभूतं प्रजानाति ” । नानाधातुकं लोकं अनेकधातुकं ।” निरोधज्ञानमन्तरेण नव ज्ञानानि अत्र धनुषु ।

७. सर्वत्र गामिनी प्रतिपद्ज्ञानबलं—नानागतिसम्बन्धि मार्गज्ञानबलम् । अत्र नव दश वा ज्ञानानि । “प्रतिपद् नरकादि-गामिन्यः । नरकगामिनी प्रतिपद् यावद् वेथगामिनी निरोधगामिनी च । तत्र वा नरकादिगामिन्यः प्रतिपद्ला हेतुः । प्रतिपदज्ञे ताभिरिति कृत्वा । मार्गोऽपि प्रतिपदुच्यते तेन हि विसंयोगः प्रतिपद्यते । निरोधस्तु कथं स चापि प्रतिपत् ? प्रतिपद्यते नं इति कृत्वा, प्रतिपद्वा प्रतिपदित्युच्यते ।” । हेतुर्हि सर्वत्रगामिनी प्रतिपद्वा । तथा हि इयाचक्षते । सर्वत्र गामिनी प्रतिपद् ज्ञानबलम् । सत्काय-समुद्दय [निरोध] गामिनीत्यर्थं इति । तत्र सत्कायः पञ्चोपादानसत्कायः । समुद्दय उत्पाद इहाभिप्रेतः । सत्कायस्तिष्ठति

विमर्शयोग । नम्र स्वर्ध्रमं गन्तुं शीलं शक्यं इति स्वर्ध्रमगामिनी । स्वर्ध्रमं
गामिनी च्यामी प्रतिगच्छ स्वर्ध्रमगामिनीं प्रतिरत्न । ननुभानं नदेव न
पलमिति स्वर्ध्रमं गामिनीं प्रतिपञ्चानयत्तम् ।”

नम्र स्वर्ध्रमविरहिते मार्गे परिश्रुतीने नय चान्ति, स्वर्ध्रमे तु
पदा ।

८-६ पूर्वनिवासज्ञानबलं, च्युत्युत्पादज्ञानबलं च—एतद्द्वयं
संनृतिज्ञानम् ।

१०. आस्रवक्ष्यज्ञानबलं, “आप्रघाणां एवाद् घनाप्रघा
चेतांविमुक्तिं प्रताविभुक्तिं दृष्ट पय धर्मैक्यं अभिजाय मासाङ्कृतो-
पसम्पद्य प्रतिवेदयते । एतीणां मे जातिरुचितं प्रप्रचयैक्यं करणीयं
नापरं इच्छाद् भवं प्रजानामीति ।”

नम्र पद् दश वा ज्ञानानि भवन्ति । पद् धर्मा-ऽन्वय-निराधि-
एवा ऽनुत्पाद-संनृतिज्ञानानि ।

(पूर्व वास-च्युत्युत्पादज्ञाने ध्यानेषु, येनरत् ।

सर्वभूमिषु);

ध्यानभूमिषु पूर्वनिवासज्ञानं, च्युत्युत्पादज्ञानं चेति द्वयं बलम् ।
अन्यान्यष्टौ बलानि सर्वभूमिषु (कामधात्व-नागम्य-ध्यानचतुष्टय-
ध्यानान्तरा-ऽऽरूप्यचतुष्टयेषु) ।

[कुतस्तस्य बलं, अव्याहृतं यतः] ॥३०॥

यत इदं अप्रत्याख्येयं, तेनाऽस्य बलसंज्ञा ।

नारायणं बलं काये, संधिष्वन्ये, दशाधिकम् ।

हस्त्यादि सप्तकबलं [स्पष्टव्यायतनं च तत्] ॥३१॥

नारायणं बलस्य बलिनश्च संज्ञा । युद्धस्य काये नारायणसमं
बलं, अन्य आचार्याः कायसन्धिष्वेव तावद्बलं घदन्ति । सप्तसु
प्राकृतहस्ति-गन्धहस्ति-महानग्न-प्रस्कन्दि-धरांग चाणूर-नारायणेशूक्त-
रौत्तरं दशगुरं बलम् । अन्ये दशचाणूरसमं अर्द्धनारायणं इति । भग-
वतः शरीरं स्पष्टव्यायतनं भवति महाभूतविशेष एव ।

(वैशारथ्यानि चतुर्वर्ष्याद्य-दशम-द्वितीयकैः ।

सप्तमेन सह);

चत्वारि वैशारद्यानि—

१. प्रथम (स्थानाऽस्थान ज्ञान)-बलेन सह प्रथमं वैशारद्यं सर्वधर्माऽभिसम्बोधिवैशारद्यम् । अत्र सर्वाणि दशज्ञानानि, इदं च सर्वभूमिकम् ।

२ दशम. (आम्नघक्षयज्ञान)-बलेन सह द्वितीयं वैशारद्यं सर्वास्रवक्षयज्ञानवैशारद्यम् । अत्र षड्भूमिकानि षड् दश वा ज्ञानानि ।

३. त्रितोय (कर्मविपाकज्ञान)-बलेन सह तृतीयं वैशारद्यं अन्तरायिकधर्मव्याकरणवैशारद्यम् । अत्र सर्वभूमिकानि अष्टौ ज्ञानानि ।

४. सप्तम (सर्वत्रगामिनी प्रतिपज्ज्ञान)-बलेन सह चतुर्थं वैशारद्यं नैर्याणिकप्रतिपद्भव्याकरणवैशारद्यम् । अत्र सर्वभूमिकानि नव दश वा ज्ञानानि ।

[स्मृति-संप्रज्ञानात्मकं त्रयम्] ॥३०॥

त्रीणि स्मृत्युपस्थानानि स्मृति-संप्रज्ञान्यस्वभाषानि ।

१. धाद्यकैरेकान्तेन समनुगम्यमानायां अपि स्वदेशनायां बुद्धो न प्रहृष्यति, उपेक्षक एव तिष्ठतीति प्रथमम् ।

२. एकान्तेनाऽननुगम्यमानायां अश्रीकियमाणायां न क्षीर्मेतस्यादिकं, तत्राऽपि बुद्धस्योपेक्षेवेति द्वितीयम् ।

३. एकान्ततोऽनुगम्यमानायां, एकान्तश्चाननुगम्यमानायां सौमनस्यक्षीर्मेतस्याद्यभाषः, तत्राप्यस्योपेक्षेति तृतीयम् ।

[महाकृपा संवृतिधीः संभारा-ऽऽकार-भोचराम् ।

सप्तत्यादधिमात्रस्वाप्तानाकरणमष्टधा] ॥३३॥

महाकरुणा लौकिकं चित्तं (७ : -) एव । करुणा = २६) व-

दियमपि अद्वेषस्वभाषा । परं अस्यस्याः करुणातो नानाकरणं (= भेदः), यतोहि (१) करुणाऽपेक्षया बहुपुण्यं प्रज्ञासंभारेण एवा जायते । (२) आकारादपि भेदः, दुःखदुःखता-परिणामदुःखता संस्कारदुःखतासु (६ : ३) दुःखदुःखतापेक्षयेव करुणायाः प्रवृत्तिः,

अस्यास्तु तिसृभिरपि । (३) करुणाया गोचरो (= विषयः) केशलं एकस्मिन् धातौ, अस्यास्तु त्रिषु । (४) भूमितोऽपि, करुणा चतुर्ध्यान-भूमिका, महाकरुणा तु चतुर्ध्यान-चतुर्थध्यानभूमिका । (५) सस्व-भेदतः, करुणा श्रावकचित्तसन्ततौ, महाकरुणा तु सम्बुद्धचित्तसन्त-तौ (६) लामतः, कामधानुवैराग्यात् करुणाया लामः, महाकरुणा-यास्तु कामभयाप्रपर्यन्तवैराग्यतः । (७) प्राणतः, करुणा न परि-प्रायते, महाकरुणा परिप्रायते । (=) तुल्यातुल्यतः समत्वाद्धि-मात्रत्वात् । करुणाद्यतुल्या, महाकरुणा तुल्यातुल्यकरुणायनस्वरूपा सा न केवलं दुःखितकरुणायनस्वरूपा ।

संभारधर्मकायाभ्यां जगतश्चार्थचर्यया ।

समता सर्वबुद्धानां नायुर्जातिप्रमाणतः ॥३४॥

सर्वे बुद्धा एव तुल्याः, पूर्वपुण्य-ज्ञानसंभारतः, धर्मकाय (= अ-नाद्यधर्मसंतानो धर्मकायः)-परिनिष्पत्तितः, लोकसेवापरायणतश्च । परं आयु-र्जातिप्रमाणे न ते समानाः । फाद्यप्युद्धः आयुःपरिमाणे-ऽधिकः, जातितो द्वाद्यः, फायपरिमाणेऽप्यधिकः, गौतमबुद्धः, अशोतिषांयुद्धः, फायतोऽपि ततो निम्नपरिमाणः, जातितः क्षत्रियः ।

(चौद्वधर्माः समानाः केचित्तु शैल-पृथग्जनैः ।

धरण-प्रणिधि-प्रतिसंचिद-भिज्ञाकादयः) ॥३५॥

बुद्धस्य गुणाः केचित्तु शैलैः (= आर्यपुद्गलैः) समानाः, केचित्तु पृथग्जनैरपि । तदथा-धरस्समाधि-प्रणिधिमान-चतुःप्रतिसंचिद-भिज्ञाध्याना - ऽऽख्या - ऽऽसमापत्ति - द्विसमाधि - चतुरप्रमाणा - ऽऽ-दिनोष्ठा-ऽऽघानिभ्रायतन-दग्गृत्स्नायतनादिषु बुद्धा आर्यैस्समानाः प्रथमप्रिके (धरण-प्रणिधि-प्रतिसंचित्तु); शैलेषु पृथग्जनैरपि । रण-पत्तेशो रणपति पत्तेशयतीति व्युत्पत्त्या । स्फुन्धरणः, धारणः, पत्तेश-रण इति त्रयो रणाः ।

संपृनिज्ञानमरणा ध्यानान्त्ये ऽकोप्यधर्मणः ।

[नृजानुत्पत्तयामास-सवस्तु-रणगोचरा] ॥३६॥

धरस्समाधिः शोषसंपृतिमानम् । चतुर्थे (अन्त्ये) ध्याने जायते । सकोप्यधर्मोऽहंतः (६ : ५६) मनुष्यतो जायते । कामधा-

तुंगता अनागताः सवस्तुकाः (रागद्वेषादयः) रणाः (= क्लेशाः)
अस्या विषयमृताः ।

[तथापि प्रणिधि ज्ञानं सकला] लम्बनं तु तन् ।

प्रणिधिज्ञाननपि अरणसमाधिऽदेव भवति, परं इदं "न अरण-
घत् क्लेशमात्राऽलम्बन, किं तर्हि ? रूपाद्यालम्बनमपि" ।

(तथा धर्मा-ऽर्थ-निरुक्ति-प्रतिभा-प्रतिसंविदः) ॥३७॥

धर्मप्रतिसंविद्, अर्थप्रतिसंविद्, निरुक्तिप्रतिसंविद्, प्रतिभान
प्रतिसंविदिति चतस्रः प्रतिसंविदः । "(१) यत्सर्वधर्माणां सर्वपयां
येषु यावद्भाविकतया यथावद्भाविकतया च भावनामयं अमनं
अविवर्त्य ज्ञानं इयं धर्मप्रतिसंविद् । (२) यत्पुनः सर्वधर्माणां
सर्वलक्ष्येषु अविधर्त्यज्ञानं इयं अर्थप्रतिसंविद् । (३) यत् पुनः सर्व-
धर्माणां एव सर्वनिर्वचनेषु इयं निरुक्तिःसंविद् । (४) यत्पुनः सर्व-
धर्माणामेव सर्वप्रकारपरमभेदेषु इयं प्रतिभानप्रतिसंविद् ।" (बोधि-
सत्त्वभूमौ १ । १७ । ७)

इमा अपि चतस्रः प्रतिसंविदः अरणसमाधियदेव अज्ञोपधर्म
मनुष्याध्याः, परं दशाधिगमभूमिकगोचराः ।

तिस्रोनामा-ऽर्थ-वाद्घ (विवर्त्य ज्ञानं यथाक्रमम्) ।

तथाहि—(१) धर्मप्रतिसंविद्, नाम-पद व्यंजनकायेष्वविधायं
(= असक्त) ज्ञानम् । (२) अर्थप्रतिसंविद्, अर्था-ऽविवर्त्यज्ञानम् ।

(३) निरुक्तिप्रतिसंविद्, यागविवर्त्य ज्ञानम् ।

[चतुर्थी युक्त-मुक्ता-भिलाप-भार्गवशित्वयोः] ॥३८॥

चतुर्थी प्रतिभानसंविद् युक्त-मुक्ताऽभिलापितायां समाधि
वशीसंप्रस्थाने चाविवर्त्य ज्ञानम् । युक्तं = अर्थसम्यग्दम् । मुक्तं
= असक्तम् । युक्तमुक्तं अभिलपति, युक्त-मुक्ताऽभिलापी,
तद्भाषः तस्मात् युक्त-मुक्ताऽभिलापितायाम् । समाधी वशी = समा-
धियशी । समाधियशिनः संप्रस्थानं असम्मोषः समाधियशिसंप्र-
स्थानम् । तत्र चाऽविवर्त्य ज्ञानं प्रतिभानप्रतिसंविदिनि ।

[तदालम्बनं याद्भार्गां, जानानि नय];

तस्याः प्रतिसंविद्ः सम्प्रग् वाक्, मार्गश्च गोचरः (= वि-
षयः = आलम्बनं); निरोधज्ञानं विहाय नव चास्या ज्ञानानि ।

सर्वभूः ।

कामघातुतो भवाप्रपर्यन्तं अस्या उत्पत्तिभूमिः । स्वभूमिका
वाग्, स्वभूमिको मार्गश्चालम्बनम् ।

(अर्थसंविद् दश पङ् वा);

अर्थप्रतिसंविद् यदि सर्वार्थसम्बन्धिनी तर्हि सा दश ज्ञानानि;
अर्थतो यदि निर्वाणसंबन्धिनी, तर्हि पङ् धर्माऽन्वय-निरोध-क्षया-
ऽनुत्पाद-संवृतिज्ञानानि ।

(सर्वज्ञा);

इयं सर्वभूमिषु जायते ।

अन्ये लोकसंवृतिः ॥३६॥

अन्ये धर्म-निरुक्तिप्रतिसंविदौ संवृतिज्ञानं, नामकायादि-
वागालम्बनत्वात् । नहि दुःखादिज्ञानं अनाह्वयं दुःखैकदेशं च समुद-
यैकदेशं च स्वलक्षणाकारेणालम्बते, किं तर्हि, पञ्चोपादानस्कन्धान्
सामान्यलक्षणाकारैः, अतस्ते संवृतिज्ञानस्वभावे ।

(धर्मसंविद् कामध्यानेषु);

धर्मप्रतिसंविद् कामघातौ, ध्यानभूमिषु च भवति । "ऊर्ध्वं
नाम कायाभावात् इति, आरूप्यघातौ धर्मप्रतिसंविद् नास्तीति ।
यत्र च नामकायस्तत्रैव पद-व्यंजनकाया इति तुल्यवार्ता । नाम-
कायाभाववचनेन व्यंजनकायाभावसिद्धिः ।"

(वाक् कामा-ऽद्य-ध्यानयोः) ।

निरुक्ति (= वाक्)-प्रतिसंविद् कामघातौ, प्रथमध्याने च
भवति; त्रितर्कामात्रात् ऊर्ध्वभूमिषु तस्या अभावः ।

(पृथक् तासां नोपलब्धिः);

य एकां प्रतिसंविद् उपलभते स सर्वा, यः सर्वा न उपलभते
स एकामपि न ।

पठेते प्रान्तकोटिकाः ॥४०॥

प्रान्तकोटिकध्यान(७ : ४१)-यत्नेन पते पद् अरणादवो गणा लभ्यन्ते, तेन प्रान्तकोटिका इत्यपि संज्ञायते ।

[तत् पौढा];

प्रान्तकोटिकं पद् विधं भवति । १. किञ्चिदरणात्मकं, २. प्रणि-
धिज्ञानं, ३-५, निरुक्तिवर्जिताः तिस्रः प्रतिसंविदः, ६ किञ्चित् तद्व्य-
तिरिक्तं केवलं प्रान्तकोटिकमिति । निरुक्तिप्रतिसंविद्, प्रान्तकोटिक-
ध्यानयत्नेन जाताऽपि, कामधातु-प्रथमध्यानभूमिकत्वात्, प्रान्तको-
टिकेषु न परिगणिता ।

[ध्यानमन्त्यं तत्] सर्वभूम्यनुलोमितम् ।

वृद्धिकाष्ठागतं;

प्रान्तकोटिकं ध्यानं चतुर्थध्यानभूमिकम् (अन्त्यम्) । "प्रगता
अन्तं = प्रान्ता, प्रान्ता कोटिरस्येति प्रान्तकोटिकम् ।" चतुर्थध्यानं
हि सर्वाभ्यनुकूलितं, यतः कामधातुगद्गुणलक्षिततो योगी प्रथम-
ध्यानं प्रविशति, ततो द्वितीयं, एवं क्रमेण यावत् नैवसंज्ञानासंज्ञाय
तनं; पुनस्ततोवतीर्य क्रमशः कामधातुगतचित्तं यावत् ।

चतुर्थध्यानमभ्यस्यते हीन-मध्यम-प्रणीतक्रमेण । तत्राप्येक-
स्मिन् प्रकारे त्रयो भेदा एव सर्वे नव । चतुर्थध्याने सर्वोत्कृष्टप्रकारो
वृद्धिकाष्ठागतम् ।

[बुद्धादपरेषां प्रयोगजः] ॥४१॥

बुद्धभिन्नानां आर्याणां अरणादिषड्गुणानां लाभः प्रयोगतः
(= उद्योगतः) जायते, न वैरागतः ।

[अद्वि-श्रोत्र-मनः-पूर्ववास-च्युत्यु-पपत्-क्षये ।

ज्ञानसाक्षात्क्रियाऽभिज्ञा] पद्विधा;

१. "अद्विः समाधिः । अद्वि-विषयां निर्माणं गमनं च । अद्वि-
विषये ज्ञानं तस्य साक्षात्क्रिया संसृष्टीभावः" । "अनेक विध अद्वि-
विषयं प्रत्यनुभवति । एको भूया बहुधा भवति । बहुधा भूया एको
भवति । आविर्भवति तिरोभाव अत्यनुभवति । तिरः कुर्वन् तिरः
द्राकारं [तिरः पर्यन्तं] अस्तजमानः कायेन गच्छति तदद्याऽऽकारे ।

पृथिव्यां उन्मलन-निमज्जनं करोति तद्यथोदके । उदकेऽभिघमानेन स्रोतसा गच्छति तद्यथा पृथिव्याम् । आकाशे पर्यंकेन क्रमति तद्यथा शकुनिः पक्षी । इमौ वा पुनः सूर्यचन्द्रमसौ एवं महर्द्धिकौ एवं महानुभावौ पाणिना आमार्षिं परिमार्षिं, यावद्ब्रह्मलोकं कायेन वशे वर्तयत इतीयं उच्यते ऋद्धिः ।" (महापरिनिर्वाणे) । ऋद्धि-विषय-ज्ञान-साक्षात्क्रियाऽभिज्ञा ।

२. दिव्य-श्रोत्र-ज्ञान-साक्षात्क्रियाभिज्ञा । "इह भिबुर्दिव्येन धोत्रेण विशुद्धेनातिक्रान्त-मानुष्यकेण उभयान् शब्दान् शृणोति मानुष्यान् अमानुष्यान्, ये वा दूरे ये वाऽन्तिके ।"

३. चेतः-पर्याय-ज्ञान-साक्षात्क्रियाऽभिज्ञा (चक्षुरभिज्ञा) । "इह भिबुः परसत्त्वानां परपुद्गलानां वितर्कितं विचारितं मनसा मानसं यथा भूतं प्रजानाति । सरागं चित्तं सरागं इति यथाभूतं प्रजानाति । विगतसरागं सद्द्वेषं विगतद्वेषं समोहं विगतमोहं विक्षिप्तं संक्षिप्तं लीनं प्रगृहीतं उद्धतं अनुद्धतं अव्युपशान्तं व्युपशान्तं समाहितं असमाहितं अभावितं भावितं अविमुक्तं विमुक्तं चित्तं विमुक्तं इति यथा भूतं प्रजानाति ।"

४. पूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञान-साक्षात्काराऽभिज्ञा । "अनेकविध पूर्वनिवासं समनुस्मरति ।"

५. च्युत्पुपपादज्ञान-साक्षात्काराऽभिज्ञा । "दिव्येन चक्षुषा विशुद्धेन अतिक्रान्त-मानुष्यकेण सत्त्वान् पश्यति, व्यवमानान् उपपद्मानान् ।"

६. आस्रवक्षय ज्ञान साक्षात्काराऽभिज्ञा । "इह भिबुरिद दुःखं आर्यसत्यं इति यथाभूतं प्रजानाति । अर्यं दुःखसमुदयः । अर्यं दुःखनिरोधः । इयं दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद् आर्यसत्यं इति यथाभूतं प्रजानाति । तत्स्यैवं जानत एवं पश्यतः कामाक्षवाक्षित्तं विमुच्यते । भवाक्षवाद् अविद्याक्षवाद् चित्तं विमुच्यते । विमुक्तस्य विमुक्तोऽस्मीति ज्ञानदर्शनं भवति । क्षीणामे जातिः नापरं क्षमाद् भवं प्रजानामोति ।"

तत्र षष्ठी अभिज्ञा केवलं आर्याणां, शेषाः आर्य-पृथग्जनोन्मत्त-साधारणाः ।

मुक्तिमार्गधीः ॥४२॥

इमा विमुक्तिमार्गस्य प्रजाः ।

[चतस्रः संवृति-ज्ञानं] ;

ऋद्धि विषय-दिव्यधोत-चेत-पर्याय (= दिव्यचक्षुः) -पूर्वनिवास-ज्ञानाऽभिज्ञाः सन्ति संवृतिज्ञानं (७ : २) ।

चेतसि ज्ञान-पंचकम् ।

धर्मा-ऽन्वय-मार्गं संवृति परचित्तज्ञानानि पंच, अभिज्ञा-स्वभावाणि । -

[क्षया-भिज्ञा] यत्नं यावत् ;

आश्रयक्षय-ज्ञानाऽभिज्ञा, आश्रयक्षयज्ञानफलवत्, पद् दश वा ज्ञानानि उपगृह्णाति (७ : २८) ।

पंचध्यान चतुष्टये ॥४३॥

प्रथमाः पंच अभिज्ञाः चतुर्षु ध्यानेषु भवन्ति । अतश्च तद्वशात् लाभिनैव लभ्याः ।

स्याधोभूमिपयाऽभिज्ञा ;

अभिज्ञा स्वभूमिक-यस्नुनां स्याऽधोभूमिक-यस्नुनां वा विषये संभवति, नोर्ध्वभूमिकानाम् ।

[उचिना वैराग्यलाभिकाः] ।

उचिनाः = अस्यभूतपूर्वा वैराग्यमात्रेणाऽपि बुजानां लप्ता भवन्ति, अन्येषां न्यभ्यस्ताः ।

तृतीया स्मृत्युपस्थानत्रयं ;

तृतीया चेतः पर्यायज्ञाना (= दिव्य चक्षुः) ऽभिज्ञा वेदना-चित्त-धर्मस्मृत्युपस्थान (६ : १४) रूपा, चित्त-चित्तस गोचरत्वात् ।

(आद्यमाद्य त्रयम्) ॥४४॥

आद्यं (ऋद्धिविषय-दिव्यधोत दिव्यचक्षुः) अभिज्ञा-त्रय आद्यं स्मृत्युपस्थानं (= कायस्मृत्युपस्थानं) भवति, रूप-विषयत्वात् ।

[अथ्याहूने श्रोत्र-चक्षुरभिज्ञे शेषिताः शुभाः] ।

दिव्यधोत्राऽभिज्ञा दिव्यचक्षुरभिज्ञा च न कुशले नाकुशले ।
अवशिष्टाश्चक्षुरः शुभा (= कुशलाः) एव केवलम् ।

[निम्नो विद्या अविद्यायाः] पूर्वान्नादौ निवर्तनान् ॥४५॥

निम्नो विद्या - सर्वज्ञी पूर्वेनिवासज्ञानसाक्षात्क्रिया विद्या,
सर्वज्ञी व्युत्सुपपादज्ञानसाक्षात्क्रियाविद्या, सर्वज्ञी आस्रवज्ञयज्ञान-
साक्षात्क्रियाविद्या - मणि प्रमदः पंचमी द्वितीया षष्ठी चाऽभिज्ञाः ।
“यता हि पूर्वाऽपरान्तस्य-सम्मोहं श्रावर्तयन्ति यथाक्रमम् ।”
इति एव विद्याः ।

[अर्थाप्यन्तया] :

तन्मया षष्ठी आस्रवज्ञयज्ञानाऽभिज्ञाऽर्थाः, अर्थाः (सर्वज्ञिः)
एव ताभ्यश्चात् ।

[तदाग्रे तु हे तन्मंतानजे यदा] ।

सर्वज्ञ-विद्यामन्ताने जने येन हे तन्मे परमं त्वो जन्मिः । इत्य-
न्ताने सर्वज्ञाऽर्थाः (२ : ३०) ।

(ईदं ज्ञान विद्याया अविद्यान्यितसन्तते) ॥४६॥

ईदं ज्ञाने ज्ञानस्य अभिज्ञा न विद्या-सद्व्यवस्थाः, यन्नेहि
ईदं ज्ञान विद्यास्य-विद्यास्य-समविद्या ।

(एव-वि-पदार्थाः मानिहार्थः) :

एवविद्यास्य-पदार्थाः एवविद्यास्य-पदार्थाः “एवविद्यास्य” एवविद्यास्य-
पदार्थाः एवविद्यास्य, एवविद्यास्य, एवविद्यास्य, एवविद्यास्य-
पदार्थाः एव । एव एवविद्यास्य एवविद्यास्य, एवविद्यास्य-
पदार्थाः एव एवविद्यास्य = एवविद्यास्य) एवविद्यास्य, एवविद्यास्य-
पदार्थाः एवविद्यास्य ।

(एवविद्यास्य-पदार्थाः) ।

एवविद्यास्य-पदार्थाः एवविद्यास्य-पदार्थाः ।

एवविद्यास्य-पदार्थाः [एवविद्यास्य-पदार्थाः] । ॥४७॥

मान चित्तैः, तानि पुनः चतुर्दश ॥४६॥

अभिज्ञाफलं अद्वियलं, तदेव निर्माण-चित्तम् । तैः निर्माण-चित्तैः निर्मायन्ते वस्तूनि । तानि च निर्माण-चित्तानि चतुर्दश ।

(ध्यानफलं द्वयात् पंच तत्);

निर्माण-चित्तानि हि ध्यानानां फलभूतानि । तानि च द्वयात् पंच-सख्यां यावत् । तत्र प्रथमध्यान-फलभूते द्वे निर्माणचित्ते (कामा-वचर-प्रथमं = प्रथमध्यान-भूमिकम्) । द्वितीयध्यानस्य त्रीणि (१ कामावचरं + १ प्रथमध्यानभूमिकं + १ द्वितीयध्यानभूमिकम्) । तथैव चत्वारि तृतीय ध्यानस्य, पंच च चतुर्थध्यानस्य । इत्थं सर्वाणि (२ + ३ + ४ + ५ = १४) चतुर्दश । कस्याऽपि ध्यानस्य फलभूतं निर्माण-चित्तं तद्भूमिकं तद्घोभूमिकं च भवति ।

(न हीन-ध्यानजम्) ।

हीन-ध्यानजं चित्तं नोर्ध्व-भूमिकं निर्माण-चित्तं उद्गाद्यति, दुर्बल-भावात् ।

ध्यानवल्लामः;

ध्यान-प्राप्तौ ध्यान-प्राप्तिकाले ध्यानफल स्वरूपं यत् निर्माणचित्तं सभते तद्द्वैराग्यादपि ।

(स्व-शुद्धध्यानजं चित्तं द्वयकृन्) ॥५०॥

ध्यानास्तव-फलं निर्माण-चित्तं जायते । शुद्धकथ्यानं (२ : ६) एकं प्रथमं निर्माणचित्तं उत्पादयति, तत्र उत्तरोत्तरं निर्माणचित्तं एक-स्वजातीयं चित्तं उत्पादयति । इत्थं निर्माणचित्तं स्वस्मात् (= निर्माण-चित्तात्) शुद्धध्यानारूढं जायते । अन्तिमनिर्माणचित्तं शुद्धध्यानेना-नुगम्यते, एवं ते द्वे उत्पादयतः, निर्माण-चित्तं शुद्धध्यानं च ।

स्वभूमिकेन निर्माणः

सर्वाणि निर्मितानि वस्तूनि स्वभूमिकेन निर्माण-चित्तेन निर्मायन्ते ।

भाषणं त्वधरेण च ।

भाषणं तु तद्भूमिकेन तद्धृत्-भूमिकेनाऽपि निर्मितेन सायेन जनयितुमर्हति ।

(विना शास्तारं निर्मात्रा हि)

शास्तारं (= सुखं) विनाऽप्यत्र श्रुत्या निर्मिताः स वा निर्मात्रा सहैव वदन्ति । तथाहि—“यं तनु धायको निर्मितं अभिनिर्मिमीते, यदि धायको भाषते निर्मितोऽपि भाषते । धायके तूष्णीभूते निर्मितोऽपि तूष्णीभवति । “एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः । एकस्य तूष्णीभूतस्य सर्वे तूष्णीभवन्ति ते ॥”

“ भाषयन्तं निर्मितः प्रश्नं पृच्छति, भगवान् व्याकरोति । निर्मितं भगवान् प्रश्नं पृच्छति निर्मितो व्याकरोति । ” इत्थं पुद्गेन निर्मिताः, पूर्वं पश्चाद् कथान्त्येण प्रश्नादि-करणे सामर्थ्याः, न केवलं निर्मातृ प्रतिशब्दा

अधिप्रायाऽप्यवर्तनात् ॥५१॥

निर्माता निर्मितं वक्तेन विभेन अधितिष्ठति । अधिप्राय न कस्येन विभेन शब्द प्रयोजयति, इत्थं तस्मान् प्रवर्तनात् निर्मितो वदति ।

(गृत्नेऽपि तद्विष्टानं) ;

मरणान्तरमपि यातिनाऽधिष्ठानं तिष्ठत्येव । तद्विष्टानं वशादेव महाकल्पगणान्ध्रिय मीत्रेयात्मनस्तत्र कथास्वयि । (‘मंत्रयः काश्यपस्य निजाःश्रित्वापितं अस्थि सं-गामं दृष्टित्तेन तापिता गृहीत्या ।’ दिश्याथदाने १))

(मानयस्यागि) ;

चिरविश्रान्तं द्वायेव अर्थात्प्राप्ततया चिरं तिष्ठति, न अत्र कथायि । अत्र पत्र महाकल्पानां न मार्गं अर्थतिष्ठत् ।

(नेत्रगर्भे) ।

कस्य आश्रयात् न अर्थात्प्राप्ततया चिरविश्रान्ति मरण्ये । नेत्रं नेत्रे केवा, महाकल्पगणान्ध्रियका ।

(आदायेकं चतुर्विधैः मृदाःपामं तद्व्यावा) ॥५२॥

उपनिषत्प्रतिष्ठा विष्णुसूक्तं । मातृसामन्वयार्थं त्रुषं समर्पणं ।
 अथवा अतिप्रतिष्ठा विष्णुसूक्तं समाप्तोप ।

(तद् वा निरुधीः प्रियाः) ;

परमिणु वाने भेदु उपनिषत्प्रतिष्ठा, तर्हि तद् (= उपनिषत्प्रतिष्ठा) परमिणु (= भेदु परमिणु) वाने विविधं दृगन्तं अहम्बन्धु
 अन्वयार्थं च ।

(तर्हि ते हीनोदधि च) ।

इतिप्रतिष्ठाप्रतिष्ठा उपनिषत्प्रतिष्ठा तर्हि च परमिणु विष्णुसूक्तं
 अथवा अतिप्रतिष्ठा समाप्तोप । अथवा उपनिषत्प्रतिष्ठा परमिणु वाने भेदु
 अथवा अतिप्रतिष्ठा समाप्तोप ।

(अथवाः सामानिषत्प्रतिष्ठा) ।

अथवाः सामानिषत्प्रतिष्ठा (सामानिषत्प्रतिष्ठा)
 अथवा अतिप्रतिष्ठा समाप्तोप । अथवा उपनिषत्प्रतिष्ठा परमिणु वाने भेदु
 अथवा अतिप्रतिष्ठा समाप्तोप ।

सामानिषत्प्रतिष्ठा समाप्तोप ॥ ३१४ ॥

उपनिषत्प्रतिष्ठा विष्णुसूक्तं । मातृसामन्वयार्थं त्रुषं समर्पणं ।
 अथवा अतिप्रतिष्ठा समाप्तोप । अथवा उपनिषत्प्रतिष्ठा परमिणु वाने भेदु
 अथवा अतिप्रतिष्ठा समाप्तोप ।

। इति च अतिप्रतिष्ठा ।

(अथवा अतिप्रतिष्ठा समाप्तोप)

विधेकः = पार्थक्यम् । सर्वाण्याऽप्याणि समापत्तय एव । तथा
प्येषां संख्या चन्धादि, यतः प्रत्येकारूप्यसमापत्तिः अघोभूमिकया
विधिष्यते (= पृथग्भूयते) । आकाशानन्त्यायतनं हि समापत्तिः, या
चतुर्थध्यानेन सह विधिष्य उद्भवति । एवं यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञायत-
नम् (= भवाग्रम्), यच्च विधिष्य अकिंचन्यायतनेन सह, उद्भूतम् ।
विधेकः = मार्गः (आनन्तर्य-विमुक्ति-मार्गः), येन अघोभूमितो
विमुच्यते; तद्वैमुख्य गमनात् ।

विभूत-रूप-संज्ञाख्याः [सामन्तकैस्त्रिभिस्सह]

मौला आरूप्या ऊर्ध्वमौलाऽऽरूप्याणां प्रयाणां सामन्तकैस्सह
विभूतरूपसंज्ञा उच्यन्ते; आकाशानन्त्यायतनप्रयोग रूपः प्रथम-साम-
न्तको न विभूत रूप-संज्ञः, यतोऽस्य विषयः चतुर्थध्यानम् ।

(आरूप्ये रूपं);

निकायान्तरीया । आरूप्येऽपि, ईषद्रूपा आरूपा इति द्युत्थवा
रूपं रूपं स्वीकुर्यन्ति ।

(नैवाऽस्ति);

माऽस्ति रूपं आरूप्यधातो ।

(चित्ताद् रूपं च जायते) ॥ ३ ॥

रूपं हि चित्तान् जायते ।

[विज्ञानाऽनन्त्य-आकाशानन्त्यमा-किंचनाह्वयम्] ।

तथा प्रयोगान्;

प्रयोगकाल आकाशादीन्यालम्बनानि, तेन तन्नामकानि (३ ।
३) । प्रयोगकाले हि आकाशादीनि भाषयति गितुः ।

मान्यान् तु न संज्ञानाप्यसंज्ञकम् ॥ ४ ॥

चतुर्थे आरूप्यं नेयसंज्ञानासंज्ञायतनं वक्ष्यते ? तत्र संज्ञा-
दीनां मान्यान् (= नैर्हत्यान्) । तत्र पटु-राजा न भवति, परन्तु तस्याः
शर्याऽनाथः ।

[एषं मौलममापत्ति-द्रव्यं अष्टविधं, त्रिधा ।

मता (ऽऽभ्यादन-यच्छुद्धा-ऽनाग्रयाण्य)ष्टमं द्विधा] ॥ ५ ॥

[आस्वादन संप्रयुक्तं सतृष्णं, लौकिकं शुभम् ।

शुद्धं तदास्वाद्यभिदं, लोकोत्तरं अनास्रवम्] ॥ ६ ॥

चत्वारि ध्यानानि चत्वारि आरूप्याश्चेत्यष्टौ मौल-ध्यानानि;
मौल-समापत्ति-द्रव्याणि । तत्राद्यानि सप्त त्रिविधानि; अष्टमं संहा-
मान्यात् न कदापि अनास्रवम् ।

प्रथमा आस्वादन-समापत्तिः, तृष्णा-सम्प्रयुक्तं ध्यानम् ।

शुद्धध्यानं लौकिकशुभा समाधिः । शुक्लाऽलोभादि-धर्म संसर्ग-

जन्वात् शुभा ।

अनास्रवध्यानं लोकोत्तरम् ।

[आद्य पंच तर्क] चार-प्रीति-सुख-समाधयः ।

[प्रीत्यादयः प्रसादश्च द्वितीयेऽद्भ्यश्चतुष्टयम्] ॥ ७ ॥

तृतीये पंच तृपेक्षा [स्मृतिर्ज्ञानं सुखं स्थितिः ।

चत्वार्यन्त्ये स्मृत्यु-पेक्षा-ऽसुखा-ऽदुःख-समाधयः] ॥ ८ ॥

प्रथमे ध्याने (अनास्रवे) पंच अंगानि—त्रितर्क-विचार-प्रीति-
सुख-समाधय इति ।

द्वितीये चत्वारि—प्रीति-सुख-समाध्य-ध्यानप्रसादा इति ।

तृतीये पंच—उपेक्षा, स्मृतिः, संप्रज्ञानं, सुखं समाधिश्चेति ।

चतुर्थे चत्वारि—उपेक्षापरिशुद्धिः, स्मृतिपरिशुद्धि, अदुःखा
ऽसुखवेदना, समाधिश्चेति ।

द्रव्यनो दश चैकं च ;

उपर्योक्तक्रमेण अष्टादश अंगानि वस्तुत एकादश एव भवन्ति ।

१-५ प्रथमध्यानस्य पंच अंगानि; ६ द्वितीयध्यानस्य अष्टादश-
प्रसादः; ७-१० तृतीयध्यानस्य उपेक्षा, स्मृतिः, संप्रज्ञानं, सुखं च;
११ चतुर्थध्यानस्य अदुःखाऽसुखा वेदना ।

प्रश्नान्विः सुखमाद्ययोः ।

प्रथम-द्वितीययोः ध्यानयोः सुखं प्रश्नान्विरुच्यते ।

अद्वै प्रसादः ;

अध्यात्म-संप्रसादः धर्मेय ।

(प्रीतिः सौमनस्यं मनं द्रव्युत्कृतः) ॥ ६

प्रीतिः = सौमनस्यं इति गृह्ये तथा कथनान् मिदयति ।
(१) “तृतीयध्याने पूर्वं जातं सौमनस्येन्द्रियं निरवशेण प्रहीयते
चतुर्थध्याने सुखेन्द्रियं निरवशेण प्रहीयते” । (२) “स सुखस्य
प्रहाणाद् दुःखस्य च प्रहाणान् पूर्वं एव सौमनस्य-दोर्मनस्ययोः
अस्तंगमाद् अदुःखं असुखं उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धं चतुर्थं ध्यानं ” ।

(क्लिष्टे न प्रीति-सुखे प्रसादः संप्रजन्य-स्मृती ।

स्मृति-परिशुद्ध-युपेक्षे) ;

प्रथमध्यानं यदा क्लिष्टं, तदा न तत्र प्रीतिः सुखं च, ज्ञेया
विविक्तत्वात् । क्लिष्टे द्वितीयध्याने न अभ्यात्मसम्प्रसादः, ज्ञेयैरावि-
लत्वात् । तृतीये क्लिष्टे न स्मृति-सम्प्रजन्यं, क्लिष्टसुखसंभ्रमिन्वात् ।
चतुर्थे न उपेक्षा स्मृतिपरिशुद्धिः, ज्ञेश्मलिनत्वात् ।

(चान्ये तु प्रश्रब्धयुपेक्षे) ॥ १० ॥

अन्य आचार्या मन्यन्ते—१ ध्यानानां क्लिष्टत्वे प्रश्रब्धिर्हीयते
प्रथमद्वितीयध्यानयोः, २ उपेक्षा च तृतीय-चतुर्थयोः, तयोः कुशल-
महामूमिकत्वात् (२ : २५) ।

अष्टाऽपञ्चाल-मुक्तत्वात् [चतुर्थेऽप्यादनिजितम्] ।

वितर्क-विचार-सुख-दुःख सौमनस्य-दोर्मनस्या-श्वास-प्रश्वासा-
अष्टौ अपञ्चालाः (३ : १०२) । तैर्विमुक्तत्वात् चतुर्थं ध्यानं अनि-
जितम् (४ : ४६, ६ : २४) ।

[वितर्को विचारः श्वासौ चत्वारश्च सुखादयः] ॥ ११ ॥

उक्तपूर्वाः अपञ्चालाः । अपञ्चाल- = कण्टकः ।

चतुर्थं ध्यानं अनिजितं, “वितर्क-विचार-प्रीति-सुखैः अकम्पनी-
यत्वादिति । यथा पूर्वकानि त्रीणि ध्यानानि वितर्कादिभिः कम्प्यन्ते ।
—प्रथमं ध्यानं वितर्क-विचाराभ्यां कम्प्यते द्वितीयं प्रीत्या, तृतीयं
सुखेन । मीधं परिश्रुतुर्धं कम्प्यते, यथा निघाते प्रदीपः ।”

सौमनस्य-सुखोपेक्षा उपेक्षा सुमनस्कता ।

सुखोपेक्षे उपेक्षा च विदो ध्यानोपपत्तिषु ॥१२॥

(क) प्रथमध्यानोत्पन्नाः (१) अक्षि-कर्ण-कायसम्बन्धिनां; सुख-
वेदनां अनुभवन्ति ।

(२) मनो-विज्ञानगत-सौमनस्य (= सुख)-वेदनां;

(३) काया-ऽक्षि-श्रोत्र-मनः सम्बन्धां उपेक्षावेदनां च ।

(ख) द्वितीयध्यानोत्पन्नाः सौमनस्योपेक्षावेदने ऽनुभवन्ति मनो-
भूमिके । याद्य-पञ्च-विज्ञाना-भावात् न तेषां सुखम् ।

(ग) तृतीयध्यानोत्पन्नाः सुखोपेक्षे, मनोऽन्यतरभूमिके ।

(घ) चतुर्थध्यानोत्पन्नाः, एकां एव उपेक्षावेदनाम् ।

काया-ऽक्षि-श्रोत्रविज्ञानं विज्ञप्त्युत्थापकं च यत् ।

द्वितीयादौ तदायासं;

द्वितीय-तृतीय-चतुर्थध्यानेषु कायविज्ञानं, चक्षुर्विज्ञानं, श्रोत्र-
विज्ञानं, ध्यानोत्थापकं च विज्ञानं न भवन्ति । परं ततः पूर्वभूमिकं
चित्तं निर्माय, निर्माणचित्तेन तानि विज्ञानानि साक्षात्कुर्वन्ति ।
“यथाऽधर भूमिकं निर्माणचित्तं तद्भूमिकं निर्माणं निर्मातुकामा
निर्मातारः संमुखीकुर्वन्ति तद्वत् ।”

अक्षिष्टाव्याकृतं च तत् ॥१३॥

द्वितीयादिध्यानोत्पन्नैः एषं आसादतानि तानि प्रथमध्यान-
गत-विज्ञानानि, अक्षिष्टाव्याकृतानि भवन्ति; निरुभूमिषु तेषां विरक्त-
भावात् न द्विष्टानि, न च कुशलानि, अधोभूमिकत्वात् तेषां कृत एषां
निहीनभावात् । (प्रथमध्यानभूमिकं कुशलं द्वितीयध्यानभूमिकाद्धि
निहीनम्) ।

अतद्वान् लभते शुद्धं वैराग्येणोपपत्तितः ।

तद्ज्ञान विरहितः शुद्धानि तानि (ध्यानानि) अधोभूमिवैरा-
ग्यात् लभतेऽधोभूमौ जन्मतो वा । “अधोभूमि-वैराग्यात् वा अलम-
न्वागतः, तेन शुद्धकं प्रतिलभते ध्यानं आरुष्यं वा । कामवैराग्यात्
प्रथमं शुद्धकं प्रतिलभते त्रिप्रकारं, अन्यत्र निर्वेद्यभागीयात् (= १७) ।
एवं दास्यद् शक्तिचन्दायतन वैराग्यात् भवामं प्रतिलभते ।”

[अनास्रयं विरागेण];

पैराग्यात् तद्विरहितोऽपि आयं ऊर्ध्वभूमिकं अनास्रयं ध्यानं लभते ।

[क्लिष्टं हान्युपपत्तिः] ॥१४॥

पैराग्याच्छुतः, तद्भूमिकं क्लिष्टं ध्यानं लभते । ऊर्ध्वभूमितो मृत्याऽधो भूमौ जातोऽपि जातभूमिकं क्लिष्टं ध्यानं लभते ।

(अनास्रवाद् आ तृतीयभूमेरूर्ध्वं च वाऽधरम् ।

जातं शुभं);

शुभं शुद्धं अनास्रयं च ध्यानम् ।

शुद्ध-ध्यानाद् यावत् तृतीयान् ऊर्ध्वाऽधरभूमिकं शुद्धं अनास्रयं च ध्यानमुत्पद्यते ।

तथा शुद्धात् क्लिष्टं चापि स्वभूमिकम् ॥१५॥

शुद्धाद् ध्यानात् तथैव स्वभूमिकं क्लिष्टं जायते, अनास्रवाद् ध्यानात् न क्लिष्टम् ।

क्लिष्टात् स्वं शुद्धकं क्लिष्टं;

क्लिष्टात् ध्यानात् तद्भूमिकं क्लिष्टं शुद्धं वा ध्यानं जायते ।

[एकं चाधरशुद्धकम्] ।

ऊर्ध्व-भूमिकं क्लिष्टाद् ध्यानात् (= द्वितीयात्) तदधरभूमिकं (प्रथमध्यानं) शुद्धकं ध्यानं जायते ।

[मृत्योः शुद्धात् क्लिष्टं सर्वभूमिकं];

मृत्योरनन्तर उत्पत्तिः शुद्धं ध्यानं जायते, ततश्च सर्वभूमिकं क्लिष्टं चित्तम् ।

[क्लिष्टान्नोर्ध्वगम्] ॥१५॥

क्लिष्टात् तद्भूमिकं तदधरभूमिकं वा क्लिष्टं जायते, नोर्ध्वभूमिकम् ।

[हान भागीयादि शुद्धं चतुर्धा];

शुद्धं ध्यानं चतुर्विधम् ।—हानभागीयं, स्थितिभागीयं, विशेषभागीयं, निर्वेधभागीयं च । नैयसंज्ञानासंज्ञायतनशुद्धकस्य विशेषभागीयं वर्जितं त्रयं, ऊर्ध्वभूम्यभावात् न तत् ।

(तदग्रा फलम् ।

होशोत्पत्ति-स्वभूम्यु-र्ध्वभूम्य-नास्रवानुकूलम्) ॥१७॥

फ्लेशोत्पत्त्यनुकूलं शुद्धकं हानभ गीयमुच्यते । स्वभूम्युद्गावकं
(= अनुकूलं) स्थितिमागीयम् । ऊर्ध्वभूम्युद्गावकं विशेषमागीयम् ।
अनास्रयोद्गावकं निर्वेधमागीयम् ।

(हानभागीयेत्यादिभ्यो द्वयं त्रयं त्रयं एकम्) ।

हानभागीयाद् द्वयं हानभागीयं स्थितिभागीयं च ।

स्थितिभागीयाद् त्रयं - निर्वेधमागीयमन्तरेण ।

विशेषभागीयाद् त्रयं - हानभागीयमन्तरेण ।

निर्वेधभागीयाद् एकं - निर्वेधमागीयम् ।

(द्विधा संगम्याऽष्टभूमिकार्थयोरसन्नक्रमे) ॥१८॥

व्युत्क्रान्तक-समापत्तिर्विसभाग तृतीयगा ।

द्वयोरर्चयोः अनुलोम-प्रतिलोमयोः । ऊर्ध्वं क्रमेण गमनं अनुलो-
मम् । अधर क्रमेण गमनं प्रतिलोमं, यथा ऊर्ध्व-भूमिक ध्यानतो ऽधर-
भूमिकध्यानगमनम् ।

द्विधा = अनास्रवध्यानं सास्रवध्यानं-च [शुद्धकं 'ध्यानं हि न
क्रिष्टम्] । अष्टौ भूमिकाः चत्वारिध्यानानि चत्वार आरूप्याः ।
आसन्न-क्रमः = सर्वापात्समीपे ।

प्रयोगश्चतुर्विधः - १ अष्टसास्रवध्यानाऽभ्यासोऽनुलोम-प्रति-
लोम-क्रमेणः २ तत्समाप्तौ सप्तसास्रवध्यानान्यप्यनुलोम प्रतिलोम-
क्रमेणः ३ ततो ध्यानापक्षाल-जयार्थं प्रथम सास्रव-ध्यानात् तज्जातीये
दृतीय ध्याने प्रवेशः, तत आकाशानन्त्यायतने, तत आर्किचन्यायतने,
पुनस्ततः प्रत्यवरोहः, ४. एतत्समाप्तौ पुनरनास्रवध्यानेऽपि तथैवा-
भ्यासः । एवं आगोह प्रत्यवरोह-पूर्णत गते व्युत्क्रान्तक-समापत्तिः
पूर्वतां गच्छति ।

[स्वाधोभूम्याध्रया ध्यानाऽऽरूप्याः]

स्वभूमिकाः स्वाधोभूमिकाश्च सत्त्वाः चतुर्णां ध्यानानां आरू-
प्याणां च ३ मिक-ध्यानं न साक्षा-
त्करोति ।

(अधरं निष्फलम्) ॥१६॥

अधरं ध्यानं ऊर्ध्वं भूमिकसत्वस्य कृते निष्फलं, निहीनभावात्
आर्याकिंचन्यसांमुख्याद् भवाग्ने त्वास्त्रवक्ष्यः ।

भवाग्ने अनाद्य (= आर्य) स्याकिंचन्यध्यानस्याभ्यासाद् भवा
प्रसंयंधिनां आस्त्रयाणां क्षयो जायते ।

[सतृष्णं स्वभयालभ्यं];

तृष्णोत्तरं ध्यानं (= ६) स्वभव विषयीकरोति, न ततोऽधरभू
मिकं नोर्ध्वं भूमिकं, पूर्वत्र विगत तृष्णात्वाद् उत्तरत्र तृष्णाऽविषयत्वात् ।

ध्यानं सद्विषयं शुभम् ॥२०॥

शुद्ध (= अनास्त्रव) ध्यानं सर्वान् संसृजानसंसृजान् धर्मान्
विषयीकरोति ।

न मौलाः कुशलाऽऽरूप्याः सास्त्रयाऽधरगोचराः ।

मौलाः कुशला आरूप्या न अधरभूमिकान् सास्त्रयान् धर्मान्
विषयीकुर्यन्ति ।

श्लेशा ज्ञेया अनास्त्रवात्);

सर्वैरन्नास्त्रैः सर्वैः क्लेशाः प्रहीयन्ते ।

(सामन्तकाद्यनच्छुभात्) ॥२१॥

सामन्तकान्, अनास्त्रयाऽऽरूप्याश्च ज्ञेशाः प्रहीयन्ते ऽधोभूमिक
प्रतिपक्षत्वात्—“कामाद्यद्यत् दि ज्ञेशाः प्रथमध्याने सामन्तके न
प्रहीयन्ते । प्रथम भूमिका द्वितीयध्यान-सामन्तके । एवं यावदाकिंच-
न्यायतन भूमिका नैवमंज्ञानासंज्ञायतनसामन्तके न ।”

[तेषु सामन्तका अष्टौ];

एकैकस्मिन् मौलध्याने एकैकः सामन्तकः । (मौलध्यानाति अष्टौ
प्रथम द्वितीय तृतीय चतुर्थध्यानाति, आरूप्याः चत्वारश्च) । साम-
न्तको द्वि ध्यानस्य पूर्वोत्तमः, तदुच्चार्य तस्मिन् मौलध्याने प्रवेशः ।
प्रथमध्याने सामन्तकं पुरयित्वा ततः प्रथमध्याने प्रवेशः । सामन्तका-
न्वमौलध्यानेकमेव विविधाः द्विधाः सुखा अनास्त्रया अविशुभहन्ति ।
मौलकमेतद् प्रथम द्वितीय सामन्तको प्रीतिप्रत्युत्तमो, तृतीयः सुखेन,
चतुर्थं श्रेयसा ।

(शुद्धका उपेक्षाविदः) ।

शुद्धकाः सामन्तकाः केवल उपेक्षायेदनाद्यन्तः ।

(आय आयोऽपि च) ;

प्रथमः सामन्तको ऽनागम्याभिधः । अयं द्विविधः शुद्धक आयः

(= अनास्रवः) च ।

(त्रिधा तु) ;

केचन आचार्या त्रिधाऽपि कथयन्ति, अनागम्य-सामन्तकं आ-
स्वाद (= तृष्णा)-सम्बन्धेन ।

अतर्कं ध्यानमन्तरम् ॥२२॥

ध्यानान्तरं वितर्करहितं भवति । प्रथमं ध्यानं प्रथमः सामन्तकश्च
वितर्क-विचारान्विते । सप्तसु उपरितनेषु (द्वितीय-तृतीय चतुर्थ-ध्यानां
ऽऽरूप्य-प्रयेषु) स-सामन्तकेषु वितर्क-विचारयोस्त्भावः । ध्याना-
न्तरं केवलं सविचारं वितर्करहितम् । अत एव अयं प्रथमध्याना-
दुपरि द्वितीयाच्चाधः, तेन च ध्यानान्तरमिति संज्ञा ।

(त्रिविधानां उपेक्षावित्) ;

त्रिविधं ध्यानान्तरं उपेक्षा-वेदनासहितं, यत इदं उपेक्षेन्द्रिय-

(४ : ४८) सम्प्रयुक्तम् ।

(महाव्रह्मत्वं तत्फलम्) ।

ध्यानान्तराभ्यास-परिपूर्णतावशाद् ब्रह्मपदं लभ्यते ।

(तावत् सवितर्कविचाराः तत उभय विना) ॥२३॥

सवितर्क-सविचारा समाधिः (= प्रथमध्यानं) ध्यानान्तराद्

अधरं, ध्यानान्तरादुपरि तु वितर्क-विचार रहिता समाधिः (द्विती-
यं ध्यानम्) ।

[आनिमित्तः शमाकारः] ;

सूत्रे त्रिविधाः समाधयः ध्रुवन्ते—शून्यता-समाधिः, आनिमित्त-

समाधिः, अप्रणिहित-समाधिश्च । आनिमित्तसमाधिः शमाकारा

भवति, निरोधसत्याकार-संप्रयुक्तत्वात् । दशहेतुभिर्विनिर्मुक्तत्वात्

निर्वाणं (= निरोधः) अनिमित्तमुच्यते । दश हेतवः—पंच रूपाद्या-

यतनानि + स्त्री-पुरुषौ + त्रीणि संस्कृत-महाणानि (२ : ४५) जाति-
क्षणिकस्थिति-निरोधाः ।

[शून्यताऽनात्मशून्यतः ।

प्रवर्तते];

शून्याऽनात्मत्वसम्प्रयुक्ता समाधिः शून्यता समाधिः ।

अप्रणिहितस्तदन्यसत्याकारवान् ॥२४॥

शून्यानात्मभिन्नं अनित्यं, दुःखं दुःखसत्य-प्रथमाकारद्वयं),
उद्वेगकं समुद्राकार-चतुष्टयं, मार्गस्याकार-चतुष्टयं चेति दशाकार
सम्प्रयुक्ता समाधिरप्रणिहितेत्युच्यते, प्रणिधान विनिर्मुक्तत्वात् ।

[शुद्धका अमलारचैते];

तिश्रोपीमाः समाधयो द्विविधाः—शुद्धका अनाश्रयाः च ।
तत्र लौकिकाः शुद्धाः, लोकोत्तरा अनाश्रयाः ।

(अमला मोक्षमुखं त्रिया) ।

अनाश्रया इमाः समाधयो विमोक्षमुखं उच्यते, विमोक्ष
(= निर्वान) द्वारभूतत्वात् । तानि च त्रिविधानि—शून्यताविमोक्ष-
मुखं, आनिमित्त-विमोक्षमुखं, अप्रणिहित-विमोक्षमुखम् ।

[शून्यताशून्यतेत्याशून्यत् समाधिप्रयं पुनः] ॥२५॥

शून्यताशून्यता समाधिः, अप्रणिहिताप्रणिहित समाधि, अनि-
मित्ता निमित्त-समाधिः, शून्या प्रणिहिता निमित्तविषयत्वात् ।

[द्वयं आश्रयतेऽशौचं] शून्यतश्चाप्यनित्यतः ।

आश्रयद्वयं अशौचसमाधी अश्रयस्य शून्याऽनित्यायेन प्रवर्तते ।

तत्र प्रथमा समाधिः अशौचस्य (= अर्हतः) शून्यतासमाधिः
शून्यतो विषयीकरोति, द्वितीया च अशौचस्य अनित्यतोऽप्रणिहित
समाधिम् ।

[अनिमित्तानिमित्तान्नु शास्त्रतो] ऽसंख्यया श्रयम् ॥२६॥

आनिमित्तानिमित्त-समाधेः विषयः अप्रतिगत्या निरोधः, न
च शास्त्रतो भाष्यते । असंख्यया श्रयः = अप्रति संख्या निरोधः ।

[सात्त्विकाः]

एताः तिस्रः समाधयः सात्त्विकाः, “स्वार्थमार्गद्वेषित्वादिति कथं
द्विष्यति ? इत्यादिभिराकारैस्त्रैमुच्यते ।”

[नृप्वकोप्यस्य]:

इकोप्य-संसकोऽहंत्वं (६ : ५६)-मनुष्यैरेवेना अभ्यस्यन्ते नान्यैः
देशदिभिः ।

[सप्तसप्तानन्तवर्जिताः] ।

सप्तसप्तानन्तवर्जिता एकादश भूमय एतासां भूमिकाः, तद्यथा-
कामधातुः इत्यागन्त्य, दृष्टौ मौल्यन्यानानि (४ ध्यान + ४ आरुष्य),
ध्यानान्तरं चेति ।

(आशु-शुभ-समाधेरभ्यासः सुखविहारये ॥२७॥

अक्षयभिज्ञा दृष्टौ) [प्रज्ञा प्रभेदाय संस्कारजाः] ।

(वज्रोपमं चतुर्थे ध्यान आत्त्व-प्रहाणये) ॥२८॥

१. प्रथमेन सुदृक्कायानेन दृष्ट धर्मस्तुत्तविहारो मभ्यते ।

२. द्वितीये ध्यानान्ध्यासेन प्रज्ञा न दर्शन-साधः, स एव दिव्य-
चक्षुरनिता (६ : ५४) ।

३. तृतीये ध्यानान्ध्यासेन प्रज्ञा-प्रभेदोच्चायते, मय त्रैधातुकानां
इत्याग्यासां गुणानां च समाधिभादना ।

४. चतुर्थे ध्याने वज्रोपम-समाधिर्जायते सर्वान्धयक्षय-दृष्ट ।

[अप्रमाणाणि चत्वारि];

मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षति चत्वारि अप्रमाणाणि उच्यन्ते;
सप्तमाह भाष्ये-विपाक-फल प्रदत्ताम् ।

[व्यापादादि विपद्यतः] ।

तानि चत्वार्यप्रमाणाणि यथावत् व्यापाद-विहित्वाऽस्ति-ज्ञान-
राम-व्यापादात् प्रविशन् भूयानि ।

[मैत्र्यहेपः करुणा च, मुदिता सुमनस्कता ॥२९॥

उपेक्षाऽलोभः] ।

मैत्री करुणा हेपः । सुमनस्कं मुदिता । सुमनस्कं उपेक्षा

आकारः, सुखिता घत ! दुःखिताः ।

मुदिताः सत्त्वाः (घत ! च) ;

मैत्रीभावनाया आकारः सुखितान् सत्त्वान् हृष्टा "सुखिता घत ! सत्त्वाः ।" करुणा भावनायाः "दुःखिता घत ! सत्त्वाः ।" उपेक्षा माध्यस्थ्यस्यरूपा । मुदितायाः, "मुदिता घत ! सत्त्वाः ।"

कामसत्त्वास्तु गोचराः ॥३०॥

अप्रमाणानां कामधातुगताः प्राणिन एव गोचराः (= विषयाः) ।

[ध्यानयोर्मुदिता, ऽन्यानि पदके केचित्तु पंचसु] ।

मुदिता आद्यद्वयोर्ध्यानयोरेव, अन्यत्र मुदिता-सौमनस्ययोरेवा घात् । अन्यान्यप्रमाणानि पदसु (अनागम्य-ध्यानान्तर-चतुर्धनितु) । केचित्तु आचार्या अनागम्यवर्जितेषु पंचस्येव मन्यन्ते ।

[न तैः प्रहाणं] ;

अप्रमाणैर्न प्रेशानां प्रहाणम् ।

(नराणां उत्पद्यते),

अप्रमाणानि मनुष्याणां मध्य एवोत्पद्यन्ते, नान्येषाम् ।

(त्रयं सदा) ॥३१॥

एकं अप्रमाण यस्य, तस्य त्रयं सदा भवति ।

[विमोक्षा अष्टौ] ,

१-रूपी रूपानि पश्यति, २. अध्यात्मं अदपसंखी बहिर्धा रूपानि पश्यति, ३ शुभ-विमोक्ष कायेन साक्षात्कृत्योपसम्पद्य विद्वे रति, ४ ॐ आरूप्यचातोः त्रीण्यारूप्यध्यानानि, ८. वैयगशातासंज्ञा समापत्तिश्च ।

(आग्नेऽशुभ भावना च ध्यानद्वये) ।

आग्ने ध्यानद्वये अशुभभावनाकारे, विनीलवादिभ्यकरत्वाद् । 'उद्भुत्मानक-विनीलक-विपुत्रक-विच्छिद्रक-विक्रमपिनक-वि विप्रकक-दत्तविन्निप्रकक-लाहितक-पुलकक-अट्टिकं इति' (विष्णु विमलो ६ निर्देने; मणिमते? १. १०) ।

(तृतीयउत्तरेऽलोभः);

तृतीयो विमोक्षश्चतुर्थे ध्यान उत्पद्यते. अलोभकुशलमूलाकारश्च ।

शुभारूप्याः समाहिताः ॥३२॥

४-७ विमोक्षाः चत्वारः शुभाः (= शुद्धकाः = अनास्रवाः = ५)

शारूप्याः, समाहिताश्च सन्ति ।

निरोध समापत्तिः [स];

संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिरष्टमो विमोक्षः । सर्व-संस्कृताद् वैमुक्त्याद् विमोक्षाः । समापत्यावरणविमोक्षणाद्वा ।

[सूक्ष्म-सूक्ष्मादनन्तरम्] ॥३३॥

भवाप्र-चित्तं सूक्ष्मं, ततोऽपि सूक्ष्म-सूक्ष्मं (= अतिसूक्ष्मं) तच्चित्तं येन निरोध-समापत्तिर्भाव्यते ।

[स्वशुद्धकाधरार्येण चित्तेन व्युत्थितस्ततः] ॥३३॥

भवाप्रशुद्धकाद् (= ५) निरोधसमापत्तिं प्रविशति । निरोध समापत्तितो व्युत्थितो भवाप्रशुद्धकस्याधराभूमिः तृतीयारूप्यः, तत्रत्येन आर्येण (= अनास्रवेण) चित्तेन समन्वितो भवति ।

[कामासदृश्यविषयाः प्रथमाः], ये त्वस्वपिणः ।

तेऽन्वयज्ञान-पक्षोर्ध्वस्वभृद्दुःखादिगोचराः ॥३४॥

आद्यानां त्रयाणां विमोक्षाणां कामावचर-रूपं विषयः । तत्राप्याय द्वयोरमनोहं रूपं, तृतीये मनोहसम् । आरूप्यस्य विमोक्षाः स्वभूमिकं स्वोर्ध्वभूमिकं दुःखं, तस्य दुःखस्य समुदयं निरोधं च; अन्वयज्ञाना-प्रतिसंख्यानिरोधा-ऽऽकाशानन्त्यायतनानि विषयीकुर्वन्ति ।

अभिन्वायतनान्यष्टौ;

१. "अध्यात्मं रूपसंज्ञी बहिर्धा रूपाणि पश्यति परित्तानि सुवर्ण-दुर्वर्णानि । तानि खलु रूपाण्यभिभूय जानामि, अभिभूय पश्या-मि एवं संज्ञी भवति । इदं प्रथमं अभिन्वायतनम्" ।
२. बहिर्धा पश्यति अप्रमाराणि सुवर्णं , इदं द्वितीयं ... ।
३. अध्यात्मं अरूपसंज्ञी ।
४. अध्यात्मं " रूपसंज्ञी " ... ।

काश्मीरणां धैमापिकानां (= विभाषाशास्त्र प्रमाणकार्ता) मता
नुसारं एव प्रायोयं अभिधर्मकोशः प्रोक्तः । यत्किमपीहमया न सुग-
हीतं, तन्मम दोषः । सद्धर्मं वर्णने तु बुद्धा भगवन्तः, बुद्धपुत्राः
शारद्वतीपुत्रादय एव प्रमाणम् ।

“निमीलिते शास्तरि लोक-चक्षुषि, क्षयंगते साक्षिजने च भूपमा ।
अदृष्टतत्त्वैर्निर्वप्रदैः स्वयं, [कुतार्किकैः] शासनमाकुलीकृतम् ॥
गते हि शान्ति परमां स्वयम्भुषि, [स्वयम्भुवः शासनधारकेषु च ।
जगत्पनाथे गुणघातकैर्मलैः, निरंकुशैः स्वैरमिहाय चर्यते ॥
एवं कदगत-माणं [विदिग्ना मुनिशासनम्] ।

मलानां बलकालं च न प्रमाद्यं मुमुक्षुभिः ।”

संबुद्ध सम्योधि-महान्यायस्य प्रकृत्य रत्नायलि-पूर्ण-कोशः ।
व्यधायि धीरेण विहीत-दोषोऽभिधर्म-कोशो यमुपबुना यः ॥ १ ॥
काले कलाज्ञाने पयोविमुक्तं श्रान्तस्तु नालम्बुमुलेषु सोऽयम् ।
द्विशेषु निःशेषम् समागाच्छास्त्रागतस्वात्मज्ञनिक्षमायाम् ॥ २ ॥
स पूषिणा कोविद-बुद्धयेन चीन त्रिपाद्-याग्यरातं विनीय ।
प्रकाशितः प्राग्विगिरा समाप्यः, गीर्वाणयाक् कारिकाया च साद्धर्म-
तस्यायत्नभ्येन दिशंगधीषु प्रमा चिता शेषितकारिकाणाम् ।
नालन्तिको तद्रूपिपुत्रि विधाय स्थानं दुरुद्धं सरलोहर्तव्यं ॥ ४ ॥
पीयूषिण पूषिण चाश्रयेण प्रायो निवृद्धा विपुतिर्मयात्र ।
यद् दुर्यहीतं विवह मामकं तत् स्फुटं च सर्वं विपुधस्य तस्य ॥ ५ ॥
लक्षालकार-भूते विपुधवस्तुवि शान्तिकी।पान्ययायं,
विद्यालक्षार विद्यासवनवृधपद् मापितेन प्रबुद्धा ।
सांष्टयेनायं कागिनिनिपु जतिपुत्रा साहुभेनागमनेय,
कारिक्क्यार्क-ग्रहो विवमशरदि विधी पाण्यस्वकथं ॥ ६ ॥

(इति ध्यान-निर्देशः) ।

(समाप्तं अर्थं सांख्यिकम्) ।

(समाप्तं आर्त्त-विधर्म-कोशः) ।

कारिकानुक्रमणिका ।

	कोश	श्लोक		कोश	श्लोक
अ			अध्यायार्थान्तरास्तु	३	५१
असीरभायनाह्वयः	६	३४	अर्थाव्यन्तैकादशमिः	२	१७
अस्यमिहा एव	८	२८	अर्थाः परमताः	६	५६
अगम्यागमनं काम	४	७५	अद्वैतमिद्विविधेति	४	१३
अणुवदोऽनुभवान्त	५	३६	अन्याहते धोत्रचतुर्गमिते	७	४५
अनन्तान् लभते शुद्धम्	८	१४	अन्याहते भावनाजम्	७	५३
अनिमानमनसश्चायं	६	११	अनुभव्य शुभादाटे	४	८६
अर्थाः-नु-नु-गमा-इज्जार्ता	३	४२	अनुभाः अद्वैतमिः	४	६७
अर्थाऽपि मध्यमिन्द्रेके	४	४८	अनुभूयमानानाम्	४	६०
अर्थः अद्वैतविशेषा	३	५८	अर्थाः वाच-शाब्-धर्म	४	६४
अनामस्य भावं अर्था	४	६६	अर्थव्यनयानादर्थे तु	७	४६
अनामस्यविद्योमातेः	५	६८	अमरवर्णो विनयवो	३	४६
अनामसाहृ अनामसीय	८	१५	अद्या प्रातिमोदाहयः	४	१४
अनामसाहृि बोधयोग	६	७१	अद्यमितिशब्दमिः	२	१६
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	१	५	अद्यमितिशब्दमिः	४	८१
अनामस्ये शुद्धः शुद्धम्	४	८८	अद्यम्यो निवृत्तं तन्मात्रं	२	६६
अनिवृत्तादर्थं भावं	३	८	अद्याऽप्यस्यल्लुकादात्	८	११
अनाम. अर्थोऽनिवृत्ताहृ-			अद्यमस्यविमुक्तोऽद्यः	६	५७
आद्यहृ	३	३१	अमंशत हि भावं	४	३७
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	२	८	अमंशतसंभवाति	४	४१
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	३	४१	अमंशतस्यः शुद्धता	४	३३
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	८	७६	अमंशतस्य शुद्धताम्	६	७१
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	४	३४	अमंशतस्य भाववृत्ति	६	७८
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	४	३४	अर्थाऽनुवृत्ताऽद्यमे	२	३३
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	८	१८			
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	३	३३	अनामसाहृि भावं-अम्यम्	७	७
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	३	३७	अनामसाहृि भावं-अम्यम्	४	१०२
अनामसाहृि भावं-अम्यम्	३	३९	अनामसाहृि भावं-अम्यम्	३	३०

	कोश श्लोक		कोश श्लोक
घ		चैत्ता द्वौ संवरो तेषां २	५१
घ्राणादिभिस्त्रिभिस्तुल्यः १	४४	[विन्ये त्यागान्वयं पुण्यम्] ४	१२१
च		छ	
चक्षुः पश्यति रूपाणि १	४२	[द्विद्रमाकाशघान्यास्य] १	२०
चक्षुः श्रोत्रमनोयिज्ञा ४	७१	द्विनत्ति द्विघने चैव १	३६
चक्षुश्च घर्मघानोश्च १	४१	द्विनत्ति स्त्री पुमान् ४	२०
चक्रमेदो मतश्चायम् ४	१०१	छेदसंधानवैराग्य ३	४२
चक्रवर्तिसमुत्पत्तिः ३	६५	ज	
चतस्रः संवृत्तिज्ञानम् ७	४३	जातिगोचरविज्ञान १	१६
चतुः फलप्यत्रस्था तु ६	५२	जातिजात्यादयस्तेषाम् २	४६
चतुर्धा नरतिर्यञ्च ३	६	जंबूद्वीपे पुमानेव ४	१०६
चतुर्धा प्रहाणाऽप्यार ५	६१	जंबूद्वीपाः प्रमाणेन ३	७५
[चतुर्णां गोप्रात् पंचानाम् ६	५०	ज्ञानाष्टकस्य लामांऽथ ६	५३
चतुर्द्वीपकचन्द्रार्क ३	७३	त	
[चतुर्ध्याने परमज्ञानम् ७	१५	तच्च नियताऽनियतं ४	५०
चतुर्भिश्चित्तचैत्ता हि २	६३	तज्जाः पडयेदना पंच ३	३२
चतुर्भिः सुखकायाम्याम् २	१०	तत उष्णगतोत्पत्तिः ६	१७
चतुर्ष्वर्थेषु पंचानाम् २	१	तत ऊर्ध्वं विमानेषु ३	६६
चतुर्विंशत्यंगुलवो ३	८७	ततोऽन्यत् क्रिष्टमन्ये तु ४	७७
चतुष्कोटिकमित्यन्ये ४	५१	ततोऽभिसमयान्नास्त्र्यम् ७	२१
चतुरन्मयो मेरुः ३	५०	तत्क्षयाप्या क्षयज्ञानम् ६	४१
चत्वारो भावनाहेयाः ५	५	तत्पचधेति पंचैव ६	४३
चत्वारोऽरूपिसामन्ते ३	३५	तत्परचित्तधीः त्रिधा ७	५६
[चत्वार्यतीतस्य सर्वे] ४	६०	तत्र मात्रनलोकस्य ३	४५
चित्तक्षेपो [मनश्चित्ते] ४	५०	तथाऽवतरन्त्यशुभया ६	६
चित्तचैत्ता अचरमा २	६२	[तन् पोढा] [ध्यानमन्यं	
चित्तचैत्तास्तथाऽन्येस्त २	६१	तन्] ७	४१
चित्तचैत्ताः सहैवास्याम् २	२३	तत्समोऽसंवरस्थोऽपि ४	२०
चित्तानि तद्भयेत् पद्भान् २	७०	तन्महद्वं द्विसाहस्रो ३	७५
चित्ताधयस्तद्विकल्पः २	५	तथान्येऽपि यथायोगं १	२७
चित्तं मनोऽथ विज्ञानं २	३३	तथा परमज्ञानम् ७	११

	कोश	श्लोक		कोश	श्लोक
नद्यापि प्रदिधिमानम्	७	३१	श्रीणि दर्शनहेयस्य	४	६३
नद्या धोत्रं प्रदायां तु	१	४१	श्रीधातुकाऽमला धर्मा	७	१०
नद्याऽऽनंश्रिमनापसिः	२	४२	श्रीयशिकानां त्रिविधा	२	३७
नद्व्ययतऽन्यादान्	४	६६			
नद्व्ययतऽन्यादान्	२	१०१	दश हस्तानि चाष्टाव	=	३६
नद्व्ययं नृपादादः	४	६६	दश भाषनया हेयाः	१	४०
नद्विकारविकारिन्द्रान्	१	४५	द्वीपे स्वतः समाष्टौ	५	४
नद्वानंकेन शालमार्गी	७	३६	दानस्य पूरिः ह्यपया	४	११२
नद्विमाहः शरिचिगानि	२	७१	द्विष्य-धोत्रा-प्रकिलोष्णान्	७	५४
नद्विमां स्वप्रचनं धातु	५	७०	द्वीपते येन नदानम्	४	११३
नद्विषद् श्रीणि सहस्राणि	३	४३	द्वीप-हेतु-दशभ्याम्	५	२६
नद्विषो नामाऽर्थशास्त्र	७	३०	द्वीपहेतुस्ययथात्मम्	७	५
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	५	६५	द्वीपेन्द्रियं ज्ञानात्मा	२	७
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	५	५५	द्वीपं त्रिद्वीपताद्व्याद्	१	३
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	५	३५	द्वीपं मातुरर्चनया	४	१०६
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	=	=	द्वीपावनाऽर्थशास्त्रे	२	६
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	४	२	द्वीपधर्मफलं धर्म	४	५५
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	१	७	द्विषयाऽर्थशास्त्रे	५	६
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	५	५७	द्वीपः एव स्वभाव	५	३
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	३२		द्वीप विद्वेष्टाः द्वीपः	३	५६
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	५	१३	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	५	५७
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	=	२२	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	४	१२६
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	३	२०	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	४	१२७
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	१	३३	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	=	६
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	३	२१	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	७	१३
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	=	३०	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	१	१०
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	१	१०	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	=	२१
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	१	१०	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	१	३३
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	१	३३	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	१	३३
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	४	४	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	२	५३
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	४	१०	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	३	२०
नद्विषोऽन्याऽर्थशास्त्रीय	३	६७	द्वीपेऽन्येऽन्येऽर्थशास्त्रे	३	३३

	कोश	श्लोक		कोश	श्लोक
द्वित्रिसाहस्रिकाऽसंख्य	७	५५	नव मार्गाऽन्वयधियोः	७	१४
द्विधा ध्यानानि चत्वारि	८	१	नात्मास्ति स्कन्धमात्रं तु	३	१०
द्विधाभूतानि तद्वेतुः	२	६५	नानात्वकायसंज्ञाश्च	३	५
द्विधा सानुशयं क्लिष्टं	५	३२	नानाश्रयोर्ध्वविषयाः	५	१०
द्वैधोर्ध्ववृत्तितो नान्ये	५	२१	नाभ्यतीताभ्यां निवृता	४	२४
ध			नामकायाद्यश्चेति	२	३६
धर्मज्ञांतिकामचैरा	४	६१	नामकायाद्यः संज्ञा	२	४३
धर्मज्ञानाऽन्वयज्ञानं	७	१०	नाम त्वरूपिणः स्कन्धाः	३	३०
धर्मज्ञानं निरोधे यत्	७	६	नाऽमलाः ज्ञांतयो ज्ञानम्	७	१
धर्मदानं सुत्रादीनां	४	१२५	नारकं इतरत् कामे	४	६३
धर्मसंवित् कामध्यानेषु	७	४०	नारायणं बलं काये	७	३१
धर्मस्कन्धसहस्राणि	१	२५	नाऽध्याहृताऽस्यविश्वसिः	४	७
धर्माणां प्रविचयमंतरेण-			निकायस्थितिसंक्लेश	२	३
नास्ति	१	३	निरूप्यमाने कारित्रम्	२	६३
धानुद्वये हेतुक्रिया	=	३०	निरूपणाऽनुस्मरण	१	३३
ध्यानफलं दयात् पंच	७	५०	निवृत्तस्य च रूपस्य	२	३६
ध्यानजो ध्यानमूर्ध्वीय	४	२६	निवृत्तेऽष्टादशान्यत्र	२	३०
ध्यानयोर्मुदिताऽन्यानि	=	३१	निरोधमार्गद्वग्हेयाः	५	३१
ध्यानात् सामन्तकाद्			निरोधयत्युपरमो	२	१५
वान्त्यो	६	४०	निरोधलाभ्युपगतो	६	१४
ध्यानाऽध्यक्षाऽधिमोक्षेषु	७	२६	निरोधसमापत्तिः	=	३३
ध्यानेषु मार्गः प्रतिपद्	६	६६	निरोधाख्या तथैवापि	२	४३
न			निरोधो व्याहृतोऽन्ये	=	३७
न कस्यचिदहेतोः स्यात्	३	३	निर्वाणायुत्तरोत्तर	२	४
न कायस्याऽघरं चक्षुः	१	४६	निर्विचरते दुःखहेतु	६	७६
न धर्मान्ययधीपक्षा	७	६	निवृत्तिः अत्र वृक्षयमं	३	४१
न बुद्धताऽचित्तस्य	४	१०४	निष्पन्नशमधस्यैव	६	१५
न मोलाः कुशलाऽऽरूप्याः	८	२१	नृणामसंवरो हित्वा	४	४३
नरकरेन निर्यक्षो	३	१	नृणां यथाणि पंचायत्	३	७६
नरकादिष्वनामोक्ता	३	४	नैक्या पंचमियांबद्	५	६५
नरागहनस्ययर्ज्यंवात्	४	१६	नैकाप्राऽचित्तयोरेती	३	४३
नवप्रकारा दौषा दि	६	३३	नैष्यदिको च सत्याख्या	४	६

	श्लोक	श्लोक	श्लोक
प			
पतनीयेन चेत्येके	४	३६	प्रागासन् रूपिवत् ३ ६७
परिहानव	५	६४	प्राणातिपातः संचिन्त्य ४ ७३
परिपण्डाश्चतस्रोऽस्य	३	६३	प्रातिमोक्षदमत्यागः ४ ३०
पूर्वक्लेशदशाऽविद्या	३	२१	प्रातिमोक्षाऽन्विताऽष्टौतु ४ १७
पादवृत्त्या तनुर्वावत्	३	७६	प्राप्ताऽप्राप्तोपभोगेभ्यः ६ ५६
[पूर्ववास-च्युत्युत्पादज्ञाने ७	३०		प्रायोगिकाल्लयोरैव २ ५३
पृथिवी वर्णसंस्थानम्	१	१३	प्रावृत्तमासे द्वितीये ३ ६१
पृष्ठं क्षेत्रं जघिष्ठानं	४	११६	फ
पैगुन्यं परभेदाय	४	७६	[फलासः फलविशिष्टम् ६ ३२
पंचधाऽवरभागीयम्	५	४३	व
पंचधैवोर्ध्वभागीयम्	५	४५	बध व्यापाद् ४ ७०
पंचभ्योऽनिवृत्तम्	२	६०	बुद्धत्वमपकर्षं तु ३ ६४
पंचवर्षोपमो यावत्	३	७०	बुद्धसंबकरान् धर्मान् ४ ३२
पंचाप्र्या घर्तमानाऽर्ष्यान् १	२३		बुद्धस्यावेष्टिकाधर्मा ७ २०
पंचवाद्या द्विविधेयाः	१	४०	बोधिलभ्या मुनेर्न प्राक् २ ४४
पंचाष्टदश सर्वभ्यो	४	१५	बोधिसत्त्वः कुतो यावत् ४ १००
प्रशाऽमला सानुचरा	१	२	[बौद्ध धर्माः समानाः ७ ३५
[प्रहा] [धुनादिभ्यो]	६	१५	[प्राहण्यमेधतन्]
प्रतिपत्तको यो यत्र	६	३१	प्राहचक्षम् ६ ५४
प्रतिलम्भनिषेवाख्या	७	२७	प्रोहि-स्तान ३ ११
प्रतिसंस्थानिरोधो यो	१	६	भ
प्रदाश उपनाहस्य	५	५०	भवाप्रजा. क्षांति-बध्याः ६ ४
प्रदाशो दक्षप्रदानार्णन्	५	५१	भवप्रार्थविमुक्तोर्ध्वं ६ ४७
प्रवृत्तेराधयोग्यपत्ति	२	६	निदुर्दष्टिसुचरितो ४ १००
प्रयोगाक्षसमापत्ति	६	६३	भिन्नप्रलापपारुष्य ४ २२
प्रवर्तकाच्छुभादे-	४	१२	भूतानि पृथिवीधातु १ १२
प्रवर्तकं दृष्टिहेयम्	४	११	भूमिसंचारहानिभ्याम् ४ ४०
प्रहाणमार्गं समतं	४	२७	म
प्रहाणमित्यनागम्ये	४	१०	मग्ये सार्धद्विसाहस्र ३ ६६
प्रहाने दुःख दग्धेये	५	२८	[मनोदुःखेन विनतिः ५ ५६
प्रारूपडायतनोत्पादात् ३	२२		मनोन्पवित्तिधदादि २ ११

	कोश	श्लोक		कोश	श्लोक
मनोविचित्रयं श्रेया	२	१३	येऽप्यन्ये चैतसाः	५	४६
[महारूपासंवृत्तियोः	७	३३	ये साम्रवा उपादान	१	=
मातापितृभ्यां ग्लानाय	४	११८	यः सर्वथा सर्वहता	१	१
मानः सप्त [नवविधा-			र		
स्त्रयः	५	१०	रागजं कायवाकर्म	४	८६
मार्गश्च द्रव्यतस्तु द्वे	६	७५	राग-प्रतिघ मानैस्तरति	५	२३
मिथ्याचारोऽतिसावधं	४	३३	रागभेदेन सप्तोक्ताः]	५	२
मिथ्यादृष्टिमती	५	१३	राश्याऽयद्भारगोशार्थाः	१	२०
मिथ्यादृष्टेस्तु मोहेन	४	७१	रूपं द्विधा विंशतिधा	१	१०
मूलच्छेदो नास्तिदृशा	४	७६	रूपं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थाः	१	६
मूलं भवस्थानुऽशायः	५	१	ल		
मूर्खलाभो न	६	२३	लक्ष्मणं सहस्राणि	३	५३
मैरुमूर्ध्नि श्रयस्त्रियः	३	६५	लवणो राश्रपहर्षुद्धी	३	६२
[मृतेऽपि तदधिष्ठानम्]	७	५२	लाभो मार्गाभिसमये	६	७५
मृत्युपपत्तिमथयोः	३	१०	लोहाऽपृद्धय	३	८६
मदुतीक्ष्णद्वियो	६	२६	लौकिकस्तु विमुक्त्या	६	४६
मोहः प्रमादः कौसीधं	२	२६	घ		
त्रियते न फलघ्नष्टः	६	६०	घणांदि सम्पन्नं घस्तु	४	११६
घ			घर्तमाना फलं पंच	२	५६
यत एकान्ताकुशल	५	४२	घाहाह्वयंशतेनैक	३	८४
यथाऽक्षेपं क्रमाद्बुद्धः	३	१६	विद्विष्ठाचित्तक	१	११
यथोक्ता एव भाविद्या	५	३८	विशस्यैवान्वितः	४	२१
यथोत्पन्नानि भाव्यन्ते	७	२०	विज्ञानस्थितयः सप्त	३	६
यद्यकोप्यः क्षयज्ञानाद्	६	५०	विज्ञानाऽनन्त्यमाकाश	=	४
यद्बलाद्यायते यस्तत्	२	५८	विज्ञानं न स्थितिः प्रोक्तः	३	=
यद्विरक्तः स्थितो बालो	४	५२	विज्ञान प्रतिविशतिः	१	१६
यद्भारग्याय यज्ञाम	७	२६	विचार-धीनि सुप्रयत्	=	२
यावन्पंचप्रकारमौद्वितीयेद्	६५		चित्तिः प्राङ् मैयुनाम्	३	२३
यावन्पंच प्रकारमौ	६	३०	वितर्कविचारीदार्य	२	३३
यावज्जीवं समादानं	४	२७	विद्याऽविद्येतरस्पर्शा	३	३१
यावन्न स्वजति प्राप्ति	४	१६	विशयन्तरितान्येषां	३	६८
ये निराधर्मैस्वरण	४	५६			

कोश	श्लोक		कोश	श्लोक
विपर्यन्तमतिर्याति	३	१५	[गुणका घमलाश्रुते]:	= २५
विपसंतं सुचरित	४	६६	शेषं चतुर्दशाकारं	७ १२
विपाकजैर्यापयिक	२	७२	शैक्षधर्मादय एकं	४ ६२
विपाकजौपचयिका:	१	३७	शैक्षोऽद्यवर्शन विमुक्ति:	७ २४
विपाको जीवितं हेधा	२	१०	श्रद्धादिविशिष्टो दाता	४ ११५
विपाकोऽव्याकृतो धर्मः	२	५७	श्रद्धाऽप्रमादः प्रथग्धिः	२ २५
विपाकः फलमन्त्यस्य	२	५६	श्रद्धा वीर्यं स्मृतिः	
विप्रयुक्तास्तु संस्काराः	२	३५	शान्तिः	६ ६०
विभवेच्छा न चाऽऽयस्य	१	११	धामर्यं श्रमलः मार्गः	६ ५१
विभूत-रूप-संशय्याः	=	३	धृतचिन्तामयं	६ २५
विमुच्यते जायमानं	६	७७		
विमोक्षा अष्टौ	=	३२	प	
विरुद्धे प्रतिपक्षे	६	७	पष्णां अनन्तराऽतीतं	१ १७
विवर्तते च संवृत्त	३	६३	[पोडशो पट् सराग्रेण]	७ २२
विवादमूलसंसार	१	२१	स	
विशेषणार्थं प्राधान्यात्	१	२४	[सवृत्त् ज्ञय]	५ ६३
वीर्यस्य पुष्य स्तवनात्	४	११२	स जातिशुद्धदिव्याक्षि	३ १४
वीर्यं सम्यक् प्रहाणार्थं	६	६६	सत्य-भेदत पवैते	७ ४
वृत्तस्थः धृतचिन्तावान्	६	५	सत्यान्युक्तानि चत्वारि	६ २
वेदना चेतना संश	२	२४	सद्धर्मो द्विविधः शास्तुः=	३६
वैलक्षण्य-विपक्षत्व	५	६२	सधर्म-स्मृत्युपस्थाने	६ १६
वैशारद्यानि चस्या	७	३२	सनिदर्शन एकोऽत्र	१ २६
[व्ययकर्म द्वयवतः],	६	६	सप्तभूमिजयाभिज्ञा	७ २३
व्यापादः सत्त्वेषु द्वेषः	४	७=	सप्तमोऽत्र स्वयमपि	४ ८३
व्युत्क्रान्तक-समापत्ति	=	१६	सप्त सालम्बनाः चित्त	१ ३४
श			सप्ताग्निनाऽद्भिरेकैवं	३ १०२
शाटप-भायामिद्ध	५	५=	स प्रतीत्यसमुत्पादो	३ २०
शाटपं भाया च कामाद्य	५	५३	समुतोऽर्षन्तुतः सर्व-	
शास्त्रप्रमाण इत्येके	१	२६	च्युतः	६ ३=
शील-दृष्टि परामर्शौ	५	३३	स भविष्यद्भवफलं	३ २४
शीलाङ्गनप्रमादांगं	४	२६	सभागता सत्वसाम्यं	२ ४१
शीलं सुचरितं चैव	४	१६	सभागतो विपाकोऽपि	२ ४=

प्रायः चाप-शंघनीगतानां मत्पूरित-कारिकाशानां सूची ।

शृङ्खला	कोश	शृङ्खला	कोश
२२ अनाश्रुत	२ : ४	१६० न च प्राप्ति	६ : १६
५३ निसन्तानात्	३ : १२	॥ कामार्त	६ : २१
६२ ऽनो वर्तमान	४ : २१	१६३ दृक् पये	६ : ५०
६५ उपवासं	४ : २०	१६७ शान्तिः	६ : ६०
६७ शिक्षाऽभि	४ : ३४	१६८ शीलांगं	६ : ७२
६८ शसंघरं हि	४ : ३७	१६५ नोर्ध्वसत्त्व	७ : ५
१०० क्लिष्टाऽरूपं	४ : ४२	१६५ क्षयज्ञानं	७ : ७
१०७ नारकं इतरत्	४ : ६३	१६० नाऽमलः	७ : १२
११२ मूलं कामो	४ : ७६	१६६ ते च प्रज्ञा	७ : १३
११७ एकं प्रीति	४ : ६२	॥ च गृह्या	॥
११६ अ दुर्गतिः	४ : ६६	॥ सन्तः सर्वे	॥
१२० अन्य-शास्त्रि	४ : १००	२०० रूपात्काम	७ : १५
१२१ चक्रभेदो	४ : १०१	२०१ युगपद्	७ : १७
१२१ त्रिषु द्वीपेषु	४ : १०१	॥ वेत्येकं	७ : १०
१२२ भवाग्रचेतना	४ : १०५	२०४ शैलोऽस्त	७ : २४
१२४ प्रथमः शाक्य	४ : ११०	॥ भवाग्र	॥
१३६ किं विघ्नं	५ : २७	॥ क्षयमान	७ : २०
१४१ मोहाद्	५ : ३२-३३	॥ अक्रोप्यो	॥
१४२ तेऽव्याकृता	५ : ३६	॥ दशाऽक्रोप्ये	॥
१४३ साऽविद्या	५ : ३६	२०७ पूर्ववास	७ : ३०
१४३ दृष्टिस्तु	५ : ३७	॥ धंशरद्यानि	७ : ३२
१४६ कथिता	५ : ४४	२०६ धीर-धर्माः	७ : ३५
१५७ भावनायां	५ : ६६	२१० तथा धर्मार्थं	७ : ३७
१६२ विद्यते	६ : ७	॥ विद्यस्य ज्ञानं	७ : ३०
१६२ प्रैयातुकं	६ : ७	२११ अर्थसंविद्	७ : ३६
१६५ एतौ प्रवाहौ	६ : १३	॥ सर्वज्ञा	॥
१६७ तथाप्राः	६ : १६	॥ धर्मसंविद्	७ : ४०
१६० स्वप्न	॥	॥ वाङ्-कामा	॥

शृ	कोश	शृ	कोश
२११	पृथक्-तासां ७ : ४०	२२१	अनास्रवाद् = : १५
२१४	आद्यमाद्य ७ : ४४	"	मृत्योः शुद्धात् = : १६
२१५	शैक्षे ता ७ : ४६	"	क्लिष्टाक्षो "
"	एक-त्रि ७ : ४७	"	तद्यथा ८ : १७
"	धेष्टमनुशासनी "	"	हान भागीये ८ : १८
२१६	गतिः ७ : ४८	२२७	द्विधा संगम्या "
"	अन्या घहना "	२२८	अधरं = : १६
२१७	प्यानफलं ७ : ५०	"	क्लेशा हेया = : २१
"	न हीन "	"	सामन्तकाद्य "
"	स्वशुद्ध "	२२६	शुद्धका = : २२
२१८	विना शास्तारं ७ : ५१	"	आद्य "
"	मृनेऽपि ७ : ५२	"	त्रिधा "
२१८	नानवस्थापि ७ : ५२	"	त्रिविधानां ८ : २३
"	नेत्यन्ये "	"	महाप्रल "
"	आदायेकं "	"	तावत् सचित्तकं "
२१९	शुद्धिरस्ति ७ : ५३	२३०	अमला = : २५
"	दिन्यधोशा ७ : ५४	२३१	आद्ये शुभ ८ : २७
"	घण्टुस्तु ७ : ५५	"	घञोपमं = : २८
२२०	तत् परचित्त ७ : ५६	२३२	घत च ८ : ३०
"	तर्ज्जे "	२३२	नराणां = : ३१
"	तारकाः "	"	त्रय सदा "
२२२	आरूये ८ : ३	"	आद्येऽशुभ = : ३२
"	नवाऽस्ति "	"	तृतीय उत्तरे "
२२२	बिलाद् रूपं ८ : ३	"	निरोध = : ३३
२२३	प्रीतिः ८ : ६	"	पाष्टायलान्न = : ३६
"	क्लिष्टे न = : १०	"	निरोधो व्याहृतो = : ३७
"	घान्ये तु "	"	धातुद्वये = : ३८

शब्दानुक्रमणिका ।

अ

अकनिष्ठाः [अकनिष्ठा] (शुद्धायासिक-देवाः)	३, २, ६, ३, २, १, ४, १
अकनिष्ठगः	(ऊर्ध्व-ओता) १, ३ः (त्रयो भेदाः) १, ३ः
अकुशलं	(कर्म) ४, ६, १
अकुशलमूलं	(कर्म) ५, २, ०
अकुशल महामूर्च्छिकं	(चित्तं) २, २, १ (संख्या) २, २, १
अकोप्य	(अहंन) ७, २, ५, ८, २, ७
अकोप्यता	७, २, १
अकोप्य-धर्मा	(अहंन) ६, ५, ०, ५, ५ (दृष्टि प्राप्त) ६, ५, ७ (= असमय विमुक्तः) ६, ५, ७
अप्रथमाः	६, १, ६, २, १, २, ५, २, १, ७, ७
अंगम् । अग्रेण —	१, ७, १
अज्ञानमात्राभ्यामि	
[अज्ञानं प्रकृत्यामि] (इन्द्रियम्)	
	(-लक्षणं, संख्या च) २, ६
अट्टः	(शीत-निरयः) ३, ५, ६
अट्टयंति	३, ६
अत्ताः	(शुद्धायासिक-देवाः) ३, २, १, ४, १
अत्तादानम्	४, ७
	(अविहतिः) ४, ६, ७ (-लक्षणम्) ४, ७, १
अद्भुतधर्मः	८, ३, १
अद्भुतः	(अद्भुतधर्मिणः) २, २, १
अद्भुतम्	(अद्भुतधर्मिणः) ८, ३, १ (अद्भुतधर्मिणः) ८, ३, १
अद्भुतम्	(कर्म) ४, १, १, १

शब्दानुक्रमणिका ।

२५१

(मृतेऽपि)

७.५२

२.२४

६.७६

७.४८

८.१०

८.६

५.२७

१.७

२.२६

५.४७

३.१२

३.५७

६.७१

८.२२

६.२०

८.२२

२५२,४.१८

४.१०७

५.७०

६.३०

४.५२,६.२६,२६,७.५

२.१७

२.१७

६.२७

२.१७

७.१३

६.२१,५८

५.१८

७.२

८.२१

८.६

४.१३,१८

अधिमुक्तिः

अधिमोक्षः

अधिमोक्ष-गतिः

अध्यात्म-प्रसादः

(ऋद्धिः)

(= धृष्टा)

(= कालः)

(= संस्कृत-धर्मः)

अनपप्रपा [= अनोत्तरं] (अकुशलभूमिका)

अनपश्राप्यं (पर्यवस्थानेषु)

अनभिसंस्कार-परि-

निर्वापो

अनवततसरः

अनागम्यम्

(= प्रथम-समन्तकः)

(- भूमिः)

(- भेदः)

(- मार्गः)

(- विद्यः)

(- प्युतः)

अनागामिता

अनागामि फलाधिकारी

अनागामी

(- आनुपूर्वकः)

(- द्विविधः)

(- भेदाः)

(- क्षीतरागः)

अनामकम्

अनाद्यः

अनाद्यः [अनाद्यो] (= निर्वाणम्)

अनाद्यवहानम् (द्विविधम्)

अनाद्यवहानम् (फलम्)

अनाद्य-अनाद्यतिः (लोकोचरा)

अनाद्य-...

अनिजितम्	(चतुर्थं ध्यानम्)	८.११
अनित्यम्		७.१३
अनित्यताऽनित्यता		२४६
अनित्यतालक्षणम्		२५५
अनित्य-दुःख-शून्या-ऽना- त्मत्वम्		६१६
अनिमित्तम्	(= निर्वाणम्)	८.२५
अनिमित्त-समाधिः		४.२४, २६
अनियतम्	(कर्म)	४५०
अनुत्पादज्ञानम् [अनु- त्पाद ज्ञानं]		६.१, ६६, ७.४, ५, ७
	(चतुर्दशविधम्)	७.१२
	(भूमिकाः)	७.१४
	(लक्षणम्)	७.७
अनुनयः	(संयोजनम्)	५४१
अनुवर्तकम्	(समुत्थानम्)	४.१०
अनुशयः	(= अविद्या)	३.२६
	(अविद्यातः—)	५.४८
	(अष्टनवतिः—)	५.५
	(कुशलादयः)	५.१६
	(दश)	५.३
	(निरोध-दृष्टि-हेयाः)	५.५
	(- प्रहाणिः)	५.४
	(- भेदाः)	५.१
	(मार्गदृष्टिहेयाः)	५.१४
	(रागोत्थाः)	५.४८
	(- लक्षणम्)	५.३६
	(सर्वत्रगाः)	५.१२, १३, १७
अल्लघाह-दृष्टिः	[अल्लग्गाह दिट्ठि]	५.३, ७
अमतरापरिनिर्वायी	[= अमतरा परि- निष्वायी]	३.१२
अमतरामयः	(- अग्रधिः)	३.४, ४.५३, ७.५५
		३.१३

	शब्दानुगमपिना ।	२५३
	(आहृतिः)	३.१३
	(ऐभ्यर्चम्)	३.१४
	(गन्धर्वः)	३.१२, ४०
	(गन्धर्व-निर्वचनम्)	३.१४
	(- तिङ्गिः)	३.१०-१४
	(स्वरूपम्)	३.४०
अन्तराभवक्षेपाः	(द्वाविंशतिः)	४.५३
अन्तराभविकः	(= गन्धर्वः)	३.३८
अन्तरा मृत्युः		३.२१
अन्यथाऽन्यथात्ववादः	(सर्वास्तिवादे)	५.२६
अन्यय-शानम्		६.२६, ७.२, ६, ७, ६
	(ऊर्ध्व-दुःखादि- गोचरम्)	७.३
	(नवभूमिकम्)	७.१४
	(विषयाः)	७.१७, १=
	(षोडशाकारम्)	७.१०
अपक्षालाः [अपक्षालो]	(अष्टौ)	= ११
	(= कंटकः)	= ११
	(घ्याने—)	३.१२०
अपत्रया [ओत्तप्यं]		४.=
	(कुशल-भूमिका)	२२५
अपर पर्याय वेदनीयम्	(कर्म)	४.५०
अपरान्तकाः	(आचार्याः)	५.२१
अपुष्यम्	(कर्म)	४.४५
अप्रलिहिता समाधिः		८.२४
अप्रतिसंख्याननिरोधः	[अप्पटिसंख्या निरोधो]	१.५, ६, ४.६
अप्रमाण शुभाः	(रूपदेवाः)	३.२
अप्रमाणानि		७.३५, ८.२६, ३१
अप्रमाणाभाः	(रूपदेवाः)	३.२
अप्रमादः	(कुशल भूमिकाः)	२.२५
अप्रमादांगम्	(प्रातिमोक्षे)	४.२
अवृहाः	(शुद्धावास-देवाः)	३.२, ६.६

अभिज्ञा		७३५,४२
	(अज्याहता)	७४१
	(अशैशी)	७४६
	(क्षिप्रा)	१,९१
	(ऋद्धि-दिव्यधोत्र- दिव्यचक्षुः-पूर्व- नियासच्युत्युप- पादा-५५अथक्षय- ज्ञानानि) ।	७,४२
	(घंषा)	१,९१
	(- प्राप्तिः)	२,३६
	(कलचित्तं)	२,७२
	(विषयाः)	७४४
	(वड्)	७,४२
अभिधर्मः		१,२,३,८,४७
अभिधर्मकोशः	(व्युत्पत्तिः)	१,२
अभिध्या [अभिज्ञा]		४,७०,७७,७८,८१,८२
	(बुद्धयतिगम्)	४,९१,९६
	(लक्षणम्)	४,७७
अभिध्या, अत्र— अभिध्यायनानि	(द्रष्टव्या अभिध्या)	४,९९
		७,३१,८,३१
	(अदी)	८,३१,३७
अभिगमयः		१,९१
	(= अभिगम्योपः)	१,९२
	(= दृष्टिमार्गः)	५,९३
अभिगमयान्निवृत्तानिः		७,९
अभिगमयान्निवृत्तं ज्ञानम्		७,६९
अभिगमयान्निवृत्तानिः (प्रश्न)		८,३३
अदीक्ष्य दुःखाः		४,९९
अपकायः		१
अप-ज्ञानमधीयनम्	(कालः)	३,१
अप-कालमधीयः		७,१
	(= संवृत्तिनाम)	७,१

अरण्यमापत्तिः		४.५६
अरतिः		२.२६
अरुपिणः	(देवाः)	३.५
अर्थः	(संख्या)	१.१४
अर्थ-प्रतिसंविद्	[आद्य पट्टिसंभिदा]	७.३२, ३६
अर्ज-नारायणः	(बलम्)	७.३१
अर्जन्तुतः	(अर्हन्)	६.३८
अयुदः [अभ्युदो]	(नरक आयुः)	३.१६
	(गर्भे)	४.५३
	(= मलम्)	४.१०२
	(शीत-निरयः)	३.५५
अर्हफलम्	(-इन्द्रियम्)	२.१६, १७
अर्हत्त्व व्युत्तिः		५.७०, ६.५२
अर्हत्त्वप्राप्तिः		६.४५
अर्हत्त्वविघ्नः		४.१०७
अर्हत्त्वाधिकारो		६.४३
अर्हन्तः		४.५२, ७.५
	(विज्ञानव्युत्तिः हृदये)	३.४३, ४४
	(पट्ट)	६.५६
अलोभः		६.७
	(कुशलभूमिकः)	२.२५
	(कुशलमूलम्)	२.३६
अल्पेच्छता [अल्पिच्छता]		६.७
अपदानम् [अपदानं]		८.३६
अवरः	(अन्तरद्वीपः)	३.५६
अवस्थाऽन्यथात्ववादः	(सर्वास्तिवादे)	५.२६
अविशक्तिः	(अनुपात्तिका, नैष्यन्दिकी)	४.५६
	(असंवरः)	४.१३
	(कर्म)	४.२, ५, ६७, ६८
	(विधा)	४.१३
	(ध्यानजा)	४.१३
	(लक्षणम्)	१.११
	(वर्तमाना, अतीता)	४.१६, २०

	(षड् अशुभा)	४.६
	(समाधिजा)	४१
	(संवरः)	४१३
अविद्या [अविज्ञा]		३.२५, ५.५, २०, ३०, ५५
	(अनुष्ठयः)	४१
	(= उपकेशः)	३.२६
	(न दृष्टिः)	३.२६
	(न कुप्रज्ञा)	३.२६
	नैवविद्या न—(स्पर्शः)	३.३१
	(- पूर्वान्तिम्)	३.२५
	(प्रतीत्य-समुत्पादः)	३.२०
	(लक्षणम्)	३.२६
अविद्या	(संयोजनम्)	५४१
	(- स्पर्शः)	३.३१
अविद्याद्युत्पत्तिक्रमः		५.३३
अविहिंसा	(कुशल-भूमिका)	२.२५
अधीचिः		४.६६
	(निरयः)	३.१, ५०
	(- आयुः)	३.०३
अयेन्यप्रसादः [अयेश- णसादो]		६.७३
	(अनाद्ययः)	६.६४
अव्याहृताः [अव्याकतो]		२.३०, ४७
	(आकारं, अप्रति संख्या निरोधः)	४.६
अव्याहनमूलम्	(त्रयम्)	५.२१
अशुभ-भायना		६.६, ८.३२
	(प्रयोगः)	६.१०
	(राग बहुलैः)	६.६
	(विनीलकादि)	८.३२
	(स्थानम्)	६.११
अशैत. [असेखो]	(इन्द्रिययज्जन-भूमिः)	६.११
-पूर्तिः		६.६४

आकाश-गमनम्	(श्रद्धिः)	७४
आकाशानन्त्यायतनम्	(आरूप्येषु)	३३,
	(समापत्तिः)	८२,
	(-सामन्तकः)	३३५
आकिञ्चन्यायतनम्	(आरूप्येषु)	३३५
आकिरण-भायना	(-फलम्)	६.४२, ७२३
	(सद्भागम्)	६४२
आगमः	(द्रष्टव्यं इन्द्रियम्)	८३६
आक्षा [अङ्ग्रा]	(द्र० इन्द्रियम्)	२३६
आक्षातावी [अङ्ग्रातावी]	(= शरीरम्)	४.५२
आश्रयः		५.८
आत्मवादः [अत्तवादो]		३१८
आत्मा	(नास्ति)	३१८
	(स्कन्धमात्रम्)	३.१८
आदिकर्मिकः		६.१०, ७०
[आदिकम्मिको]	(योगी)	७५७
आदेशना-प्रातिहार्यम्	[आदेशनापाटि- हारियं]	७.४७
आधारः	(प्रतिपक्षे)	५.११
आनन्तर्यं कर्म [आन न्तरिय कम्म]		४१०३
	-कारकाः	४६७
	पंच-	४.६६, ६७
	-परिणामः	४.१०४
	-स्थानम्	४६७
आनन्तर्यं कारिणः		३.४४, ४.८०
आनन्तर्यमार्गः	[आनन्तरियमग्गो]	५.६१, ६.४४, ६.५, ७.२४
	(अघोभूमिकः)	६.५०
	(अनास्रयः)	६.६१
	(= क्षान्तिः)	६.२८
	(मय)	६.१०
	(= भामप्यम्)	६.५१

ज्ञानन्तर्य-सभाग-कर्म
ज्ञानापान-स्मृतिः [ज्ञा-
णापान-सति]

४.१०६, १०७

(= प्रज्ञा)
(वितर्क-यदुलानाम्)
(पङ्)
(स्थानम्)
(कर्म)

६.६

६.१२

६.६

६.१२

६.१२

४.४५, ४६

=२७

२.१६, ५.७०

३.२, ५

३.६

१.१७

=३५

(अन्तर्गतम्)
अभिभू- (द्रष्टव्यं अभि-
भवायतनम्)

शुक्ल- (द्र० शुक्लाय-
तनम्)

(द्वाचत्)

=३६

धर्म-

१.२०

मनः-

१.२४

नप-

१.१६

(संख्या)

१.२४

(सर्व-संग्रहः)

१.१४

१.१=

शार्यः

२.४३, ४.२०, ५.११-

६.२१, ४१.७.१६

६.३=

आरूप्यगोऽनागामी

आरूप्य धातुः [आरूप्य-
धातु]

(आकाशानन्त्यायतनादि)
(ऊर्ध्वभागीयेषु)

३.५२, ३.३

आरूप्य रागः

आरूप्यसत्त्वाः

आरूप्यसनापत्तयः

५.४५

४.२३

=२

आरूप्ये

(हेतुः)

(अनुशयाः)

=३=

अभिधर्मकोशः ।

आर्यः	(= अनास्रवः)	४.२१
आर्यः	(अस्थिरः)	४.५२
	(- पुद्गलः)	२.२१, ४.२५
	(- = श्रोत आपन्नादयः)	३.५४
	(सप्त)	६.६२
	(सम्यङ् निरतः)	३.४४
	(स्थिरः—)	४.५२
आर्यमार्गः [अरियमार्गो]		५.६७
आर्यवंशाः [अरियवंसा]		६.७
	(- उपयोगः)	६.८
	(प्रहाणभावनारामता)	६.७
	(सन्तुष्टि-लक्षणाः)	६.७
	(- रूपम्)	८.३
आलम्बनम् [आरम्भणं]	(= विषयः)	३.३३
आलम्बनवेदनीयता		४.४६
आलम्बनस्मृत्युपस्थानम् [आरम्भण-सत्तिपट्टानं]		६.१५
आलम्बनाभिसमयः		६.२७
आवरणम्	(त्रयम्)	४.६६
आवेष्टिकधर्माः	(अष्टादश)	७.२८
आसंघिक समापत्तिः	(चित्तविप्रयुक्ता)	२.३५
आसन्न निकायः		४.५२
आस्रवः [आसयो]		१.४
	(= अविद्या)	३.२६
	अविद्या	५.३६
	कामः	५.३६
	(त्रयः)	५.३४
	मया-	५.३६
	(लक्षणम्)	५.४१
शास्त्रयत्नज्ञानम्	[आसयकखय-आणं]	७.२६
शास्त्रयत्न्याभिहा		७.४३
शास्यादन-समापत्तिः		८.६
आहारः	शौदारिकः—	३.३८
	कयलीकारः—	३.३८, ३६

आहारः

(न रूपायतनम्)	२६१
(प्रयोजनम्)	३.३६
(लक्षणम्)	३.४१
विज्ञान—	३.३६
संचेतना—	३.३६, ४०, ४१
(सास्त्रवः)	३.३६, ४०, ४१
सूत्रमः—	३.४०
स्पर्शः—	३.४०
इ	३.३६, ४०, ४१

इतिवृत्तकम् [इतिवृत्तक]

इन्द्रियम्

(अतीताश्रयम्)	२.३६
(अनास्त्रवम्)	१.४४
(अप्राप्तार्थम्)	२.६
(अविपाकम्)	१.४३
(= आधिपत्यम्)	२.१०.११
(आरूप्यगतम्)	२.१-४
(कामधातुगतम्)	२.१२
(कुशलम्)	१.१२
(क्रमे हेतुः)	२.११
चक्षुः	१.२३
(चक्षुरादि षाविंशतिः)	१.४२, ४३
(तुल्यविषयग्रहणम्)	१.४०
(त्रिविधम्)	१.४४
(निवृत्त्युपयुक्तम्)	१.२०
(प्रयोजनोत्पत्त्यादि)	२.६
(प्रवृत्त्युपयुक्तम्)	१.१६
(प्राप्तार्थम्)	२.६
(प्राप्तिः)	१.४३
(भूमिका-भेदतो विषयता)	२.१६
(रूपगतम्)	१.४६
(विपाकाविपाकम्)	२.१२
वेदना—	२.१४
	२.३

	(= धन्नादि)	५.६३,१
	श्रोत्र-(स्वभावः)	।
	(संख्या)	१.१६
	(सविपाकम्)	२
	(सास्त्रयम्)	
	(हेयत्वम्)	२
इन्द्रियपूर्तिः		६
इन्द्रियसंचारः	(धन्नादि-वृद्धिः)	५.
ईक्षिका विद्या		७.
ईक्षिका-शास्त्रम्		७.
ईष्यां [इस्सा]	(परित्त-क्लेश-भूमिका)	२.
	(पर्यवस्थानेषु)	५.५
	(संयोजनेषु)	५.५
ईश्वरः	(अकारणता)	२.६४,५
ईयाधरः	(पर्यतः)	३.४
	—उच्चायः	३.५०
	(हैमः)	३.४०
	उ	
उत्तरमंत्रो	(अन्तर-द्वीपः)	३.५६
उत्तरायणम्		३.६२
उत्तराः कुरयः	(द्रष्टव्याः कुरयः)	
उत्पत्ति-दृष्टि-ग्रहेयाः		५.५
उत्पलम्	(शीत-निरयः)	३.५६
उत्सद-निरयाः [उत्सद- निरया]	(कुकूलादयः)	३.५८,५९
उदानम्		८.३६
उद्गतिः	(ज्ञेश-भूमिका)	२.२६
	(पर्यवस्थानेषु)	५.४७,५३
उपज्ञेशाः [उपक्रिलेसा]	(ज्ञेशोपज्ञेशयोर्भेदः)	४.१२३,५.४१,४६,५२
	(नाम)	५.४६
उपचाद		३.६
उपचित कर्म		४.१२०

उपदेशः		
उपनाहः	(क्लेशमलेषु)	२.३६
उपपत्तिः	(परित्तक्लेशभूमिकः)	५.५०, ५१
	(उत्पत्तिः)	२.२७
उपपत्तिध्यानम्		३.४२
उपपद्य-परिनिर्वायी		२.१४
उपपद्य-वेदनीयं	(कर्म)	३.१२
उपपादुकाः [श्लोपपा- तिका]		४.५०
उपपादुक-योनिः		२.१४
उपवासः [उपोसथो]		३.२६
उपवासस्थ-प्रातिमोक्षः		४.३०
उपशैलः	(नाम)	४.१४, २६, २८
उपसम्पदा	(भेदाः)	३६
उपादानम्	(= क्लेशः)	४.२६
	(प्रतीत्यसमुत्पादः)	३.२०
	(स्वरूपम्)	३.२३
उपादान स्कन्धः		५.२४
उपादानानि	(चत्वारि)	५.३४
	(भेदाः)	५.३८
उपादानानि	(लक्षणम्)	५.३८
उपासकः	(प्रातिमोक्षः)	५.४१
	(४ भेदाः)	४.१४, २६, ३०
उपासिका	(प्रातिमोक्षः)	४.३०
उपेक्षा [उपेक्षा]		४.१४, २६
	(अग्रमात्रेषु)	३.४२
	(= अलोभः)	२.२६
	(कुशलभूमिका)	२.३०
	(द्रष्टव्यं इन्द्रियम्)	२.२५
	(ध्याने)	
	-परिच्छि	२.७, २, १०
		२.२-१०

	(बोधि पाक्षिकेषु)	६१८
	(लक्षणम्)	२.८१७
उभयतोभागाविमुक्तः	(पुद्गलः)	६.६२-६४
उष्णगतम्		६.१७,७०
	(षोडशाकारम्)	६१७
ऊर्ध्वभागीयम्	(संयोजनेषु)	५.४५
	(भेदाः)	५.४५
ऊर्ध्वधोता	(अनागामी)	३.१२, ६.३७
ऊर्ध्वस्रोता	(भेदः)	६.३६
	शु	
शुद्धिः, [इद्धि]	(अग्निज्ञा)	७.४२
	(आकाशगतिः)	७.४८
	श्रोत्रपिण्डा—	७.५३
	कर्मजा—	७.५३
	(चित्तनिर्माणम्)	७.४८
	(५ भेदाः)	७.५३
	मंत्रजा—	७.५३
	(= समाधिः)	७.४८
शुद्धि-प्रातिहार्यम्		
[इद्धि-पाटिहारियं]		७.४७, ४८
	ए	
एककायैकमंशाः	(देवाः)	३.५
एकदेशकारी	(उपासकः)	४.३०
एकवीचिः [एक वीजि]	(पुद्गलः)	६.३६
	ऐ	
ऐयांपिण्ड-विज्ञानम्		
[इरियापिण्ड-विष्णानं] (अद्यावृत्तम्)		३.५३
	ओ	
ओघः	(= अधिष्ठा)	३.२६
	(४ भेदाः)	५.३४, ३७
	(लक्षणम्)	५.४१

श्लोपधिजा	(श्रद्धिः)	७.५३
श्लोद्धृत्यम् [उद्धृतं]	(ऊर्ध्वभागीयेषु)	५.४५
	(द्रष्टव्या उद्धृतिः)	

क

कथावस्तु [कथावस्तु] (= संस्कृतघर्माः)		१.७
कपोत-मालिनी		३.६
करणा	(कप्रनारोषु)	२२६
करणा	महा—(द्र० महाकरणा)	
करोट-पारण्यः	(देवा)	३.६३
	(धृतराष्ट्रो राजा)	३.६४
कर्म		३.१६, ४.१, ६.३६
	अकुर्यात्—	४.४४
	(कनाकवम्)	४.५
	अनित्य—	४.४५
	अनियतं—	४.५०, ५३
	अपरपर्याय-वेदनीय—	४.५०
	अपुष्यं—	४.४५
	अर्माक्ष-श्लेश—	४.६६
	अयोगविहितम्—	४.६४
	(अल्पमहत्वादि)	४.११६
	अविश्रान्ति—	४.१
	(अव्याहृतम्)	४.४५
	(अराज्ञम्)	४.६५
	आनन्तर्य—(द्रष्टव्यं आ- नन्तर्यं कर्म)	४.६६
	उपचितम्	४.१२०
	(उपपद्यवेदनीयम्)	४.५०
	काय—	४.१
	(कुर्यात्)	४.४५
	हृत्प्रागुक्तादि—	४.५६, ६३
	(चतुष्फोटिकम्)	४.५१
	चेदना—	४.१

चेतना-कृतम्—	
(दृष्टधर्म-वेदनीयम्)	४५
(दृष्टि-हेयम्)	४५
नयोगेनायोगविहितम्	४५
(नियतम्)	४.५०, ५३५
(- त्रिधा)	४५
(निरये-)	४५
(पंच विधम्)	४५
(पुण्यम्)	४.५५
(प्रतीत्य-समुत्पादे)	३.२६, ३३
(भेदाः)	४५
(मानसम्)	४५
(योगविहितम्)	४५४
वाक्—	४५
(विवृतिः)	४५
(सहसा-वेदनीयम्)	४.५३
(साधवम्)	४५
(सुख-वेदनीयम्)	४.४५, ५७
(ऋद्धिः)	७.५३
(अकुशलम्)	४.६६, ७१, = १
(= प्रातिमोक्षः)	४२३
सप्तकुशल—	४.६७
(समाधिगतम्)	४६७
	४१०२
	७२६
	३.१६
(गर्भे)	४५३
अन्तर—	३६१
(भेदाः)	३८६
विधर्त—	२.६०, ६३
(समाप्तिः)	३६६
संघर्त—	३.६३

कर्मजा

कर्मपथः [कर्मपथो]

कर्मभेद.

कर्म-विपाकजं ज्ञानफलम्

कललम्

कल्पः [कल्पो]

(संवर्त-विवर्त्ता-उन्तर-
महाकल्पाः)

३.२६,६०
३.६

फलपारम्भ-सत्त्वाः

फवलीकारः [कवलि-
कारो]

(आहारः)
(द्रष्टव्य आहारः)
(आचार्याः)
(वैभाषिकाः)

३.३२,३६

कश्नीराः

७.१२,२४०

कपायः

४.३६

कामचन्द्रः

(अवर-भागोयेषु)

४.५६

कामदेवाः

५.४३

कामघातुः

३.७१

(अनुशयाः)

(२० भेदाः)

३.१

काम-मिथ्याचारः

[काम-मिथ्याचारो]

(लक्षणम्)

४.३३,९०

कामरागः

कामराग-व्यापादः

कायः

(द्रष्टव्यं इन्द्रियम्)

नाम—

पद—

व्यंजन—

४.७४

५.२

२.२६

२.१६

२.४७

२.४७

२.४७

कायसाक्षी [कायसफजी] (अनागामी)

६.४३,६२,६३

कारिषम्

५.२७

कार्याभिसमयः

६.२७

कालः

(परिमाणम्)

३.२२,२६

कालसूत्रम्

(निरयः)

३.१,५२

(- आयुः)

३.१

काव्यम्

४.१२६

काश्यपबुद्धः

७.३४

काश्यपः; महा—

कीटागिरिः

(नद्यपर्वताः)

३.५७

कुर्यापः	(उत्सदनरकः)	३.५६
कुरयः	(अन्तरद्वीपः)	३.५६
कुरयः	उत्तराः—	३.४६; ४.५८, ८२-८४, ६.२५
कुरवः, उत्तराः—	(अन्तरद्वीपौ)	३.५६
	(आकार परिमाणादि)	३.५५
	(मनुष्याः)	३.७५, ७८
	(सूर्योदयः)	३.६०
कुरुवासिनः, उत्तर—		४.४३
कुकूलः	(उत्सद-निरयः)	३.५६
कुलंकुला.	(पुत्रल-प्रभेदाः)	६.३४
कुशलम्	(आवेणिकम्)	२.२६
	(कर्म)	४.४४
	(कुशलमूलम्, ङीः, अपत्रपा)	४.८
	(त्रयम्)	४.८३
	(दश)	४.८१
	(पुण्य-निर्वेध-निर्घाणभागीयम्)	४.१२५
कुशलमहाभूमिकाः		२.२३
	(भेदाः)	२.२५
कुशलमूलम्		४.८, ३६
	उच्छिद्यन्—	२.२०
	(उत्पत्ति-स्थानम्)	४.७५
	(छेदहेतुः)	४.७६, ८०
कुशलमूलम् [कुसलमूलं]	(नवविधम्)	४.७६
कृतपरिजयः	(योगी)	७.३५
कृत्स्नायतनम् [कसिणा- यतनं]		७.३५
	(दश)	८.३६
कौयिदारः	(= पाटिजानः)	३.६८
कौटुव्यम् [कोकुच्चं]		२.२८, २९, ३१, ४.५६
		५.११
	(पर्यवस्थानेषु)	५.४७
कौरवाः	(अन्तर द्वीपः)	३.५६

कौसीयम् [कोसजं]	(ज्ञेशमहाभूमिकम्)	२.२६
क्रमः	अकारणता—	२.६४
क्रिया	(कर्म)	४.११२
क्रोधः	(परित्तक्रोश-भूमिकः)	२.२७
	(पर्यवस्थानेषु)	५.४८
क्रिप्राः	(= निवृत्ता = हीनाः)	४.१२७
क्रोशः,		३.१६; ४.१२३; ५.४१,-
		६१; ६.३६
	(ऊर्ध्व-धातुगतः)	५.५६
	(प्रतीत्य-समुत्पादे)	३.२६, ३६
	उप—(द्र० उपक्रेशः)	
क्रेशप्रहारम्	[किलेसप्पहारं]	६.१
क्रेशमलाः	(पट्)	५.४६
क्रेशमहाभूमिकाः		२.२३
	(भेदाः)	२.२६
क्रेशवेगः		४.२२
क्षरिकः	(प्रतीत्य-समुत्पादः)	३.२४
क्षरिकुघातुः		२.३८
क्षयज्ञानम् [खयप्रारं]		६.४५, ६६; ७.१, ४, ५,-
		७, २६
	(भूमिकाः)	७.१४, ११=
	(१४ भेदाः)	७.१२
	(लक्षणम्)	७.७
क्षान्तिः [यन्ति]		६.७०; ७.१; १६
	(अभिसमयान्तिका)	७.१
	(उत्पत्ति-क्रमः)	६.१८
	(निर्वेद-हेतुः)	६.७६
	(भेदाः)	६.१८
	(- लक्षणफलम्)	६.२३
	—विभ्रः	४.१०७
	धर्म—(इनाक्षवा)	६.२५
	(४ भेदाः)	४.६१
क्षान्तिः धर्म—	(द्रष्टव्या धर्म-क्षान्तिः)	

ज्ञान्तिज्ञानम्		६,२६,७२०
ज्ञान्तिपारमिता	-	४१११
ज्ञान्तिफलम्	(परिष्ठा)	५६५
शुभमार्गः [शुभमग्नो]	(उत्सदनिरयः)	३५४
क्षेत्रम्	(कर्म)	४११६
- - - - -	ख	
खड्गकल्पः [खड्गकल्पो]	(= प्रत्येकबुद्धः)	७६
खड्गबुद्धः	(= प्रत्येकबुद्धः)	६२४
खदिरकः	(पर्यतः)	२४०
-	(उच्छ्वायः)	३५०
-	(हैमः)	३५२
खारी	(परिमाणम्)	३२४
खारोदका नदी	(= वैतरणी)	३५६
- - - - -	ग	
गतिः		४२
=	(अङ्गिष्ठान्याहता)	३४
-	अपाय—	३०
पतिः	(नरकादि पंच)	३४
गति-सूत्रम्		३,१२
गन्धः	(४ भेदाः)	१,१०
गन्धमादनः	(पर्यतः)	३५७
गन्धर्षः	(= अन्तराभवः)	३,१२
गन्ध हस्ती		७,३१
गरुडः		३६
गर्भस्थितिः [गर्भद्विति]	(५ भेदाः)	४,५३
गर्भावप्रान्तिः		३,१६
गाथा		८,३६
गान्धारी विद्या		७४७
गीत्य-नाट्यम्		४७७
गुणाः	(नष्ट)	६,३३
गैयम्		,५६

गोदानायाः, अक्षर—	(द्वीपः)	३.४६
	(अन्तर-द्वीपौ)	३.५६
	(आकार-परिमाणादि)	३.५५
	(मनुष्याः)	३.७५, ९=
	(सूर्योदयः)	३.६०
गौतम बुद्धः		७.३४
	घ	
घनः	(गर्भे)	३.१६
घोषकः	(आचार्यः)	४.५३
		५.२६, ६-२०
	च	
चक्रभेदः [चक्रभेदो]	(= संघभेदः)	४.१०१, १०२
चक्रवर्ती [चक्रवर्ती]	(अवक्रान्तिः)	३.१६
	(उत्पत्तिकालः)	३.४५
	(एककाले नानैके)	३.६३
	(४ भेदाः)	३.६५, ६६
	(विजय-क्रमः)	३.६६
	(विशदस्वम्)	३.१७
चक्रवालः	(आयसः)	३.४६
	(उच्छ्वायः)	३.५०
चण्डः	(द्रष्टव्यमिन्द्रियम्)	
चन्द्रः	(कक्षापरिमाणम्)	३.६०
	(कला-हानिवृद्धौ)	३.६२
चरितम्, दुः—	(३ भेदाः)	४.२४.६४, ६५, ६६
सु—		४.६५
चाणूरः	(घनपरिमाणम्)	७.३१
चामराः	(अन्तर-द्वीपः)	३.५६
चारुः	(नाम)	३.६
चातुर्माहाराजिकाः		३.१, ५; ४.४३
	(उत्पत्तिः)	३.७०
	(देवराजो धर्मवपः)	३.६४
चित्तम्		२.२

अकुशल—	२.२६,३१,६७
अनिवृतम्—	२.६७
(अमिहाफलम्)	२.७२
अशैलम्—	६७७
(आरु'ये)	२.६६,६६,७०
(उपपत्ति-लामिकम्)	२.७१
(पेर्यापधिकम्)	२.७२
(कामादिगतम्)	२.६६,६७,६८,७२,७३
कुशलम्—	२.२८,६७
क्लिष्टम्—	२.६०,५.३२
निर्मितम्—	२.७२,८.१३
निवृतम्—	२.३०
निवृताव्याहृतम्—	२.७२
प्रथमपरिशुद्धम्—	२.६०
(प्रायोगिकम्—)	२.७१
(भेदाः ४)	२.६०
(भेदाः १२)	२.७१
(भेदाः २०)	२.७१,७२
(रूपधातौ)	२.६६,६८,६८
विहितम्—	१.११
(विपाजकम्—)	२.६०,७२
(शेष—)	२.६०
शैलम्—	२.७०
(शैल्यस्थानिकम्)	२.७२
- संप्रयुक्त हेतुः	२.५३
समाहितम्—	४.१२३
सानुशयम्—	५.३२
सालम्बनम्—	२.३४
साधयम्—	२.३४
(उन्मादः)	४.५८
(हेतुः)	४.५८
चित्तक्षेपः	२.२३
चित्तक्षेपसम्बन्ध	७.४८
चेत्तनिर्माणम्	(श्रद्धिः)

चित्ताद्रूपम्		२.५१
चित्तानुवर्तिनः	(प्रातिमोक्षाः)	४.१७
	(भेदाः)	२.३५, ३६
चित्तविप्रयुक्ताः		३.३
विषयसन्ततिः	(प्रायोगिक-हेतुः)	२.५३
चिन्ता	(प्रज्ञा)	६.५
चिन्तामयी	(स्मृत्युपस्थानम्)	६.१५
	(मोक्षभागीयम्)	६.२५
चेतना	(कर्म)	४.१
	(महाभूमिका)	२.२४
चेतना-कृतम्	(कर्म)	४.१
चेतोविमुक्तिः		६.७६
चैतन्यम्		२.२३
	(क्लिष्टम्)	२.६०
	(प्रथमपरिगुह्यम्)	२.६०
	(भेदाः ४)	२.६०
	(भेदाः ५ महाभूमिकादि)	२.२३
	(विपाकजम्)	२.६०
	शेष—	२.६०
	(संप्रयुक्तक-हेतुः)	२.५३
	सालम्बनम्—	२.३४
	साध्यम्	२.३४
चैत्यः		४.४१
चैत्य-कर्म		४.१२१
चैत्ररथः	(देवोपानम्)	३.६७
च्युतिः		३.४२
	कर्म—	३.४३
च्युतिः, विग्रह—	(रुहतां हृदये)	३.४३, ४४
	(नारकाणां पादे)	३.४३, ४४
	(मानुषाणां नाभ्यां)	३.४३, ४४
	(सुराणां हृदये)	३.४३, ४४
च्युत्युपपाद-स्थान-यत्नम्		७.२६, २०

अनुपुराणमिश्रा

३४१

छ

द्वयः

(महाभूमिकः)

२२१

द्वैतः

१४२

ज

जम्बूद्वीपः

(अण्डरद्वीपः)

३४६

(आकाशपरिमणः)

३४३

(देवलोकेभ्यः)

३७२

(मनुष्याः)

३५७,७८

(गृहीभ्यः)

३५०

जगत्

(लक्षणेषु)

२४५

जगत्तटा

(लक्षणेषु)

२४६

जगत्तटान्तः

(मनीष्य गणुष्यादेः)

३२०

(लक्षणम्)

३२१

जगत्तटान्तिः

३२०

जगत्तटान्तः

(इति)

३४३,४३,४४

जगत्तटान्तः

१३३

जगत्तटान्तः

२४६

(मनीष्य गणुष्यादेः)

३२०

(लक्षणेषु)

२४५

(इति)

३२१

जगत्तटान्तः

(लक्षणेषु)

२४६

जगत्तटान्तः

(इति)

३२१

जगत्तटान्तः

(इति इति)

३२१

जगत्तटान्तः

२४६

जगत्तटान्तः

(इति)

३२१

(लक्षणेषु)

२४६

(इति)

३२१

जगत्तटान्तः

३२१

(इति)

३२१

(इति)

३२१,३२१

दर्शनम्		७.१
दर्शन-मायना		३३
दर्शन-मार्गः [दृक्क्षम- मार्गो]	(कामधातायेय)	१.५८, १५, ७०, ७.३१
	(१५ दणः)	१.५४
	(बुद्ध प्रायेकबुद्ध-भाय कागाम्)	३.३
	(= प्रत्यक्षकम्)	१.५४
दर्शन समापत्तिः		७.५१
दर्शन हेतुः	(धर्माः)	७.३३
दर्शनाभिसम्पत्तिः		१.२७
दानम्	(आयेय-वृत्तिलम्)	७.११०
	(बुद्धोत्प्रेदपि कृतकलम्)	७.१२१
	(भेदाः)	७.११३
	(लक्षणम्)	७.१२२
	(धेत्तुम्)	७.११३
	धर्म—	७.१२१
दान शेषम् [दानकर्मणः]		७.११४, ११७
दानपत्तिः		७.११४, ११५
दानप्राप्तिसिद्धिः		७.१११
दानवृत्तम्		७.११४, ११६
दिग्दण्डः	(आनिष्ठा)	७.४३ ५४, ७.२४
	(अर्द्धः)	७.५४
	(प्रायेक-बुद्धकम्)	७.५४
	(बुद्धकम्)	७.५४
दिग्दण्डाद्यम्	(आनिष्ठा)	७.४२, ५४
	(अर्द्धः)	७.५४
	(कीर्तनलक्षणम्)	७.५४
	(प्रायेक-बुद्धकम्)	७.५४
	(बुद्धकम्)	७.५४
दिग्दण्डवृत्तम्	(प्रत्यक्षकम्)	७.५४
दिग्दण्डः	(बुद्ध)	७.५४
दिग्दण्डवृत्तलक्षणम्		७.५४, ७.५५

	सङ्ख्यम्—	१५०
दृष्टि परामर्शः [रिद्धि परामर्शो]		५३
	(दृष्टिः)	५३
दृष्टिमात्रः	(पुत्रलः)	१,३१,५१-५३,३५
दृष्टि मार्गः	(भावनामार्गः)	१,१
दृष्टि इत्यात्मम्	(= उपादान-रुक्त्वः)	१,४
दृष्टि हेतुम्	(कर्म)	४५३
दृष्ट्युत्पत्त्यवधि हेतुः	(अहोरात्रादिः)	५,३१
	(आगुः)	३७१,८१
	(आकृष्ये)	३३
	(आहारः)	३३०
	(गतिः)	३४
	(आत्मनिर्वाणसिद्धताः)	३,५५
	(गेहाः)	३२
	(लोकाः)	३१
	(गरीहम्)	२,३१,३३
दृष्टा.	(आत्मस्वीयाः)	३५१
दृष्टीं प्रथमम्	(प्रथम इन्द्रियम्)	
	(२ गेहाः)	२११
	(लक्षणम्)	२४
दृष्टव.		४५३
	(मय)	३३३
दृष्टेः प्रथमम्		४१,८१
दृष्टव्यम्	(= परमं वाच्यं)	१,१३
	(३ गेहाः)	१,१३
	(२ गेहाः)	२,३३
दृष्टव्यताः	(प्रथम-प्रथम-सूत्रान्)	३,३०
दृष्टव्यः	(प्रथम-विचारण)	३,३१
	अन्वयः .	३,३३
	(मन्वयाः)	३,३५
		४१०

अज्याहत—	१२३
अज्ञेय—	१४४
अप्यागमिक—	१.१७, १९
आकाश—	१.१४
आदव्य—	१.१३
औपगविक—	१.१०
काम—	१.१०, ११
साणिक—	१.१४
क्षेत्र तुल्य—	१.१४
संश्रमण—	१.१९
सेना—	१.१५, १६
दर्शनक्षेत्र—	१.४०
घात—	१.१९
निरालाषण—	१.३४
निरोध (विमुक्तौ)	१.३३
पृथिवी—	१.१२, १३
प्रहाण—(विमुक्तौ)	१.३३
भाषणाक्षेत्र—	१.४०
(भेदाः)	१.१४, १५
(भेदाः ७)	१.१५
(भेदाः १३)	१.१७
भौतिक—	१.३१
वृत्त—	१.२
लाक—(३० लाकपाणु)	
पाणु—	१.१२, १३
विपाकत्र—	१.१३
विज्ञान—	१.३७, ३८
विज्ञान—(विमुक्ती)	१.३३
संज्ञान—	१.३१
संज्ञान—[संज्ञान] (वृत्त)	१.३१
संज्ञान—	१.३४
साक्षात्क्षण [साक्षात्क्षण]—	१.३१
(१५५.३.)	१.३६

भाषुः

पदानम् [भागं]

शान्तिपत्रम्—	८.२१
उपरनि—	
(काण्डम्)	८३=
शिल्पम्—	८.१५
ध्यानम्	
वृत्तान्तम्—	५.२१, ८.२०
एष्टयुक्तम्—	५.२१
प्रथमादि—	८.२, ७, ८
(श्लोकः २)	८.१
(श्लोकः ४)	२.५२
मानोपकरणम्—	५.२१
संसाध्यतः—	८.१४
समापत्ति—	८.१

ध्यानसंघट्टः

४.१३

ध्यानज्ञानफलम्

७.२६

ध्यानसाधनाः

८.२७, २८

ध्यानान्तरम्

४.४४

(= द्वितीयसामन्तकः)

८.२२

(फलम्)

८.२३

(भूमिः)

६.२०

(मार्गः)

२.५२

(सवितर्क-सविचार-सीमा)

८.२३

ध्यानान्तरे

(चैत्तानि)

२.३१

ध्याने प्रथमे

(,,)

२.३१

ध्याने

(विज्ञानम्)

८.१३

(विशेषः)

८.१६

(वेदना)

८.१२

ध्यायी [भाष्यी]

(त्रिविधः)

५.२१

न

मरुतः

—शक्तिः

३.४

—लोकः

३.१, ६

—योनिः

३.६

	(संजीव-कालसुत्र- संघात-रौरव-महा- रौरव-तपन-प्रतापना- ऽवीचयः)	३.१
नरके		४.८२
नन्दनम्	(= शक्रोद्यानं)	३.६७
नागः		३.६
नानात्वकाय-संज्ञा	(देवाः)	३.५
नानासंज्ञैककायिकाः	(देवाः)	३.५
नाम	(= अरूपिणःस्कन्धाः)	३.३०
नामकायः		२.४७, ४.७१
	(चित्त-विप्रयुक्तः)	२.३१
नामरूपं		४.७१
	(उत्पत्तिः)	३.२१
	(प्रतीत्य-समुत्पादः)	३.२०
नारकः		२.१४, ४.८४
	श्रुतिः—	७.५६
	(कर्म)	४.१३
नारकाः	(ऊर्ध्वपादाः)	३.१५
नारकगः	(विहानच्युतिः पादे)	३.४३, ५५
नारायणः		७.३१
	अर्थ—	७.३१
	(बलं)	७.३१
नास्ति दृष्टिः	(मिथ्या-दृष्टिः)	४.७८
	(मूलव्येद-हेतुः)	४.७१
निष्ठायः		२.४७
	(श्रेयस-कर्म)	४.५१
	- श्रेय. (चतुर्थां)	४.५१
	(= समागता)	३.३
निदान		८.३८
निनिघरः	(पर्वतः)	३.५३
	(उच्छ्वासः)	३.५०
	(दैमः)	३.४१

	(उपपत्तिद्वयम्)	३५३
	(त्रिविधम्)	३५३
	(भाषणम्)	३५१
निर्याणं	(= मोक्षः)	४१२३
	(= सम्यक्)	३४४
	—म्यानं	३४१
निर्वाण-भागोयम्	(कर्म)	४१२१
निर्येय-भागोयं		६३, ५१४
	(कर्म)	४१२०
	(चतुर्धा)	६२०, २१
	(ध्यानं)	८१३, १८
निर्येद-हेतवः	(दुःख-समुदय-मन्य- ज्ञानि-मानानि)	६५६
निवृत्ताः	(= क्रियाः = सावधाः = हीनाः)	४१२३
निवृत्ता	(विवृति)	४२४
निर्देयणम्	(भाषणा)	३२३
निष्पन्दः		२४३, ४८
	(फलं)	२४३
निःसरणं [निम्सरणं]		३१३
निःसरणाकाराविमुक्तिः		६४६
नीयणम्	(पंच)	५५६
नैर्वाणिकम्		३१३
नैवमंशानासंज्ञायतनं	(आरूप्यः)	३३
	(नानाग्रयं)	८४
	—फलं	८२०
	(संज्ञानान्यम्)	८२
	(समापत्तिः)	८२
न्यायः		३१३

प

पंचाल-राजः		३६
पटलीयाः	(= पारात्रिघाः)	४३८

पदकायः		२४७
प्रदाशः [पलासो]	(क्लेश-भूमिकः)	२२७
पद्म	(शीत-निरयः)	३५६
पद्म, महा-	(= शीत-निरयः)	३५६
परचित्त-ज्ञानं		७.६
	(चतुर्विधं)	७.११
	(चतुर्षु ध्यानेषु)	६.१५
	(तर्कजम्)	७.५६
	(त्रयम्)	७.१६, १८
	(त्रिविधम्)	७.५६
पर-निर्मित-चशवर्ती	(देवः)	३.१, ५
पर-निर्मित-चशवर्तिनः	(देवाः)	३.६६
	(ईक्षण-मैथुनाः)	३.६६
परमाणुः		२.२२
	(कालांशः)	३.८६
परमार्थ-सत्		६.४
परामर्शः	(संयोजकः)	५.१४१
परिष्ठा	(ज्ञान्ति-फलम्)	२.६५, ६७
	(द्विविधा,)	५.६४
	(नव)	५.६४, ६५
	(लक्षणं)	५.६८
परित्त-महाभूमिका		२.२६
	(संख्य)	२.२७
परित्त-शुभः	(रूपदेवः)	३.२
परित्ताभः	(रूपदेवः)	३.२
परिनिर्वायी [परिनि- प्यायो]	(अन्तरा, उपपद्य, सा- मिसंस्कार; अतमिसं- स्कार-)	३.१२, ६.२७
	(ऊर्ध्व स्रोताः)	३.१२
	(दृष्टधर्म)	६.३८
	(पंच)	३.१२
परिनिर्वायिनः	(उपासकः)	४.३०
- परिपूर्णकारी [परिपु- ण्णकारी]		

परिमाणं	काल—	३,८८,८६
	दीर्घं =	३,८७,८८
परियण्डाः	(= मेरु)	३,६३
परिहाणिः	(त्रिविधा)	६,२२
परूपयचनम्	(अधिष्ठानिः)	४,६७
पर्यवस्थानम् [परिय- घट्टारणं]		५,४१,३५,७०,४,६८
	(अष्टधा)	५,४७
	(हेय-क्रमः)	५,५१,५२
पश्यीयुद्धः		४,११०
पारमिता	(दानं, ज्ञान्तिः, शीलं)	४,१११
	(धीर्यं, समाधिः प्रज्ञा)	४,११२
पाराजिका	(= पतनीयाः)	४,३६
	(संख्या)	४,३६
पारिजातः	(= देववृक्षः)	३,६८
पारुष्यम्		४,७७
	(शकोद्यानम्)	३,६७
	(समाप्तिः)	४,७०
	(सत्तणम्)	४,७६
पुण्यम्	(कर्म)	४,४५,११२
पुण्यभागीयं	(कर्म)	४,१२५
पुत्रलाः	(भागत्रये)	६,६३
	(सप्त)	६,६२,६३
पुरुषः	(द्र० इन्द्रियं)	
पुष्यः	(युद्धः)	४,११२
पूर्वनियास-ज्ञान-बलं		७,२६,३०
पूर्वनियासामिह्वा		७,४२
पृथग्जनः		२,१७,२,४३,४,५२
	(आद्यप्य-मतः)	२,२०
	—हानिः	२,४०
पृष्ठं	(कर्म)	४,६८,७६,११६
पेशिः	(गर्भे)	४,५३

पेशी
शुन्यं
शुन्यम्

(अविज्ञप्तिः)
(कर्म-पथः)
(लक्षणम्)
(द्र० इन्द्रियम्)
(चिन्ता-मयी)
(बोधि-पाक्षिकः)
(भावना-मयी)
(धृतमयी)
(साम्प्रदानाक्षवः)
(= स्मृत्युपस्थितिः)

प्रज्ञा

प्रज्ञा-पारमिता

प्रज्ञा-विमुक्तिः

प्रज्ञा-विमुक्तः

पंडः

प्रलिधिज्ञानम्

प्रणीतम्

प्रणीताकारा

प्रतापनम्

प्रतापनम्

प्रतिघः [पटिघो]

(अकुशल-मूलम्)

(अनुशयः)

(संयोजनं)

प्रतिपक्ष-भावना

प्रतिपक्षाः

(चत्वारः)

(प्रहाण-उत्था-विदूषण-

दूरीभाव उदयः)

प्रतिपक्षारः

प्रतिपद्

दुःखा-

सुखा-

शब्दानुक्रमणिका ।

२८६

	समनन्तर—	२.६१,६२
	(समापत्युत्पादकता)	२.६४
	(हेतुः)	२.६१,६३,६४
प्रत्येक युद्धः [पञ्चकयुद्धो]		७.५
	(इन्द्रियं)	६.६२
	(=खङ्ग-कल्पः)	७.६
प्रदेशः [पलासो]	(क्षेत्र-भूले)	५.५०,५१
प्रदेशकारी	(उपासकः)	४.३०
प्रभवः	(क्षेत्रमहामुनिकाः)	७.१३
प्रमादः,		२.२६
प्रयोगः	(कर्म)	४.७२,१०४,७.४१
	त्रिमूलज—	४.६८,६९
		४.६८
प्रयोग-मार्गः		५.६१,७.२६
प्रतापः	(तन्त्रं)	४.७,११
प्रताप-वचनं	(कर्मपथः)	४.११
प्रवर्तकः	(भावनाहेयं)	४.११
	(समुत्थानं)	४.१०,११
		३.१९
प्रशासः		४.५३
	(गर्भे)	८.१०
प्रशग्धिः	(धर्मः)	२.२५
	(कुशल-भूमिका)	६.६८
	(बोधि-पात्रिकः)	४.२२
प्रसाद-वेगः		(द्र० अग्यात्म-प्रसादः)
प्रसादः	अग्यात्म-	८.७
	(ध्याने)	७.३१
प्रस्कन्दी		५.६१
प्रहारं	(प्रतिपक्षे)	६.७८
प्रहार-घातुः	(विमुक्तौ)	५.६४
प्रहार-परिहा		६.७
प्रहार-भावनासमता	(कार्य-वशे)	४.८७
प्रहार-मार्गः		३.२४
प्रकारिकः	(प्रतीत्य-समुत्पादः)	

प्राणातिपातः		४.७१
	(अविमतिः)	४.६७, ७०
	(- लक्षणम्)	४.७३
प्रातिमोक्षः [पाटिमो-	(= कर्मपथः)	४.१६
कखो]	(चित्तानुवर्ती)	४.१७
	(—त्यागः)	४.३८
	(परविज्ञापनादि)	४.२६
	—भेदाः (८)	४.१४
	—भेदाः (४)	४.१४
	—संवरः	४.१३, १७
प्रातिमोक्षे	(शीला-ऽप्रमाद-व्रतांगं)	४.२६
प्रान्तकोटिकाः	(आरण्यादयः)	७४
	पङ्	७.४१
प्राप्तिः	अ—	२.३४
	(लक्षणं)	२.३६, ३७
	(अनिवृता-व्याकृतः)	२.३६
	(अव्याकृतः)	२.३८
	(कालतो भेदः)	२.४०
	(चित्त-विप्रयुक्तः)	२.३४, ३६
	(लक्षणं)	२.३६
	(भेदः)	२.३७
	(द्विधा-निव्यन्दः, वि- पाकः)	२.४८
	(धातुतो भेदः)	२.४०
प्रीतिः	(ध्याने)	८.७
	(बोधि-पाक्षिकः)	६.६८
	(= सोमनस्यं)	८.६
प्रेतः	(- आयुः)	३.२३
	- गतिः	३.४
	- साकः	३.१, ६
प्रेतगः	(विज्ञान-प्युतिः पादे)	३.४३, ४४
प्रेतः		६.३८

	(लङ्, साधनाकालः)	३.१४
	(प्रत्येक-बुद्धः = लङ् बुद्धः)	३.१४
	(तथागतः)	४.१००
	(भगवान्)	३.१३
	(मनोविज्ञानम्)	४.१३
	(मतिः)	२.४१
	- दधिरोषाद् :	४.१०४
	(विशारद्व्यम्)	३.१३
	(शान्त्य मुनिः)	४.११०
बुद्धः, प्रत्येक, [प्रत्येक बुद्धो]	(प्र० प्रत्येक बुद्धः)	
	- अयकालिः	३.११
	- उत्पत्ति-कालः	३.१४
	- विशारद्व्यम्	३.१३
बुद्धव्यम्,	प्रत्येक—	३.१३
	(मार्गः)	३.४३
	(साधनाकालः)	३.१३, ११५
बुद्धव्यः,	(आचार्य्यः)	५.३५
बुद्ध बुद्धा		८.५०
बुद्ध बुद्धता		४.३१
बुद्धानां समता		८.३६
	(समाना धर्माः)	९.११
बुद्धाः वैशेषिकधर्माः.	(प्र० आधेयिक धर्माः)	
	बुद्धं प्रतिविष्टम्	४.१२१
बुद्धं प्रसाद् :		३
बुद्धकालम् [बुद्धकालम्]	(नव आधेयिकता)	२.४१
बुद्धि	(कालकालः)	२.२१
	- प्राप्तः	४.१०४
	(= जगत्प्राप्त्यादि)	३.१३
	(= प्राप्ता प्राप्तः)	४.१०१
	(= बुद्ध्यादि)	३.१३
	- बुद्ध्यादि.	४.१०१
	(= बुद्ध-बुद्ध-बुद्धः)	४.१०१

दोषि-रागः		२४
दोषिपाक्षिका धर्माः		२५
[दोषिपक्षिखयधर्मा] (= अधिगमः)		२६
	(प्रथमप्याने)	६.३१
	(सप्त त्रिगुण्)	६.६७, ६.६८
दोषि-सत्त्वः		४.१७
दोषदंगम् [षोडशंगं]		६.६६
	(अनाप्रयं)	६.७१
	(सप्त)	६.६३
प्रत्य-कायिकः	(रूपदेयः)	३.२, ५
प्रत्यकायिकाः		६.३०
प्रत्यचक्रं	(= दर्शन-भारंगं)	६.५४
प्रत्यप्यं	(= धामप्यं)	३.२, ५
प्रत्यपुरोहितः	(रूपदेयः)	३.२, ५
प्रत्य-सौक्यः, महा- प्रत्या	(रूपदेयः)	३.२, ५
	(- घंघना)	५.५३
भवः	भ	
	अन्तरा—	३.३६
	उपपत्ति—	३.१३, ३०
	(= उपादान-स्कन्धः)	३.१३, ३०
	पूर्वकाल—	१.०
	(प्रतीत्य-समुत्पादः)	३.१३, ३०
	(भरतम्)	३.२०
	(सप्त)	३.१३, ३०
	(स्वरूपं)	३.१२
	(अनादि)	३.२४
	(= प्रतीत्य-समुत्पादः)	३.२०
भवचक्रम्		३.२०
भव-रागः		५.२
नयाप्रम्		३.३, ५, ६
[भवगंगं]		६.३६, ३०
नयाप्रचेतना	(= ऊर्ध्वन्नीतः)	४.१०५
नयाप्रात्		६.७१

मयाप्ते		१३३
मयाप्रोपत्तिः		३,२९
मयोद्भवः	अवित्तिन्न—	३,१०
मायता		४,२३
	अशुभ—(द्र० अशुभमा- यता)	१६
	अस्ति—	७१०
	आकीर्णं (द्र० आकीर्णमायता)	१,५१,५२
	(अनुविधा)	११४
	दशम—	२६
	निषेयण (द्र० निषेयण मायता)	
	प्रतिपत्त—(द्र० प्रति पत्त मायता)	
	प्रतिपत्तम—(द्र० प्रति पत्त मायता)	
	फल—	४२२४
	(मानस्य हेतुः)	५१०
	मैत्री—	८,२४,३०
	विनिर्भाव—(द्र० विनिर्भा यता मायता)	
	(= शमादिः)	१,९
	(अशुभमायता)	३,३३
मायता (चरणी)		३५,९
मायतामयी प्रज्ञा		३५
	(अशुभमायता)	३,३३
मायतामार्गः		१,५१,३०,३३२
	विनिर्भावः ।	३९
मायतामयता		३९
मायतामयता		४३३
मायतामयता	(अशुभमायता)	१३
मायतामयतामयता	अविनिर्भावः ।	५२५
मायतामयतामयता	- पानादिभिरा ।	४३३
मायतामयतामयता	(= अविनिर्भावः)	४३३,३३
मायतामयतामयता	पानादिभिरा ।	४३३

भूतः

- प्रातिमोक्षः

(चत्वारः)

४.२४, २६

रूप-

२.६५

(संध्या)

२.६५

(संस्कारः)

१.१२

(सिद्धिः)

२.६५

(स्वभावः)

१.१२

(हेतुः)

१.१२

(परिमाणं)

२.६५

(सहस्रागामी)

३.४६, ४७, ४८=

२.१६

(हेतुः)

४.१७

२.६५

म

मतं

(महाभूमिका)

४.७५

रतिः

२.२४

तिः

(परित्तकेश-भूमिकः)

५.२०

त्तरः [मच्छरो]

(परित्तकेश-भूमिकः)

२.२७

मदः

(लक्षणं)

१.२७

मदः

(क्लेशमूले)

२.३३

मद्यपानम्

५.४६, ५१, ५२

मनः

(द्र० इन्द्रियं)

४.३४

- श्वायतनम्

२.१७

- सिद्धिः

१.१६

(पर्यायाः)

१.१७

२.३४

मनस्कारः [अयोनिशो

अयोनिशो-

४.६४; ५.३४

मनस्कारो]

(महाभूमिकः)

२.२४

मनस्कारः

मनापः

इ-

६.३

(कल्पारम्भे)

६.३

(प्राधान-कल्पिकः)

३.६७

३.३=

मनुष्यगः	(विज्ञानव्युत्तिः हृदये)	३.४३,४४
मंत्रजा	(ऋद्धिः)	७.५३
मान्धाता	(राजा)	३.६,११
मर्मच्छेदः	— हेतुः	३.४४
महाकथणा		७.२=,३३
महाकाश्यपः		७.५२
महादेव.		२.६५
महानग्नः		७.३१
महापद्म	(शीत निरयः)	३.५३
महाप्रत्नलोकः		६.३=
महाभूमिक-चित्तं		२.२१
	(मंथ्या)	२.२५
महारौरवः	(नरकः)	३.१
	(निरयः)	३.५०
	(आयुः)	३.८२
महेच्छता [महिच्छता]		१.९
महोदधिः	(परिमाणं)	३.५२
माता	(लक्षणं)	४.१०३
	— घातः	४.१०३
मात्मर्यम्	(पर्ययस्थाने)	५.४५
	(संयोजनं)	५.४६
मानम्		५.५,५३
	(धनुरायः)	५.१
	(ऊर्ण-भागीयः)	५.५५,५४
	(नयधिधम्)	५.१०
	(लक्षणम्)	२.३३
	(नाम भेदाः)	५.१०
	(संयोजनं)	५.५१
	— दानिः	५.१०
मानुष गतिः		३.४
मन्त्रोत्तर-ध्यायी		५.२१
माया	(ज्ञेय मले)	५.४३,५६,५१
माया	(परिण ज्ञेय भूमिषा)	२.२५

मार्गः

अशौक्ष—

७.१३,३६

आनन्तर्य-(द्र० आनन्तर्य-
मार्गः)

२.६

(नवभूमिः)

७.६१,६,२८,४,६२

प्रयोग—

२.५२

प्रहाण—

५.६१

(लोकोत्तरः)

४.८७

(लौकिकः)

६.४५

विमुक्तिः (द्र० विमुक्ति-मार्गः)

६.४५

(विशेषः)

५.६१

वैराग्यानन्तर्य—

५.६१

- सत्यं

४.६८

- दर्शनः

६.२

भावना—

६.७०

(सप्त)

६.७०

(चतुर्विधं)

४.८२

- भूमिकं

७.४,७

मार्ग-ज्ञानं [मग्ग-प्राणं]

७.१०

मार्ग-दृष्टि-प्रहेयाः

७.१४,१८

मार्ग-सत्यम्

५.४

मार्गाः

१.५,२.३८

(लौकिक-लोकोत्तर-दर्शन-

भावनाऽऽशौक्ष्याऽऽन-

न्तर्य-विमुक्ति-विशेषेति)

(चतुर्विधः)

६.६५

(अनास्रघं)

६.६५

(अष्टौ)

६.६६

(देवाः, विरुद्धको राजा)

६.७१

(स्वरूपं)

६.७३

६.७३

२.६४

४.८६

मार्गागं

मार्गाभिस्तमयः

मालाधराः

मेष्याजीयः

मेष्या-दृष्टिः [मिच्छा-

दिष्टि]

२१

मन्त्रानुक्रमिका । २६६

सोमः	(ध्रुव निम्नामयं)	६.२७
	(अकृमानुमनः)	५.२०
	(श्रेणमहाभूमिकाः)	२.२६
	(त्रिदिशः)	१.२०
	(उत्तरं-भार्गायं)	५.४१
वीरम्	मनां—	४.६४
	याद्—	४.२४
वीरं		४.१५
वीरता		८.२१
	(वसंपथः)	४.६२
वीर-ध्यानं		६.२७
वीर-समापण्यः	(रक्षा)	८.५
सप्तः	(पवित्र श्रेण-भूमिकाः)	२.२२
	(पर्यवस्थाने)	५.४८

घ

यानं,	(- त्रिदिशं युद्ध-ग्रन्थेक- युद्ध-धायकयानानि)	८.३
यानाः	(देवाः)	३.१,५,६६
	(आतिगन-भोधुनाः)	३.६६
युगन्धरः	(पर्वतः)	२.४८
	(- उच्छ्रायः)	३.५०
	(हंसः)	३.४६
योगः	(= अविद्या)	३.२६
	(चत्वारः योगाः)	५.३४,३७
	(- सप्तणम्)	५.४१
योनिः	(अण्डजः, जरायुजः, स्वैदजः, उपपादुकः)	३.८
यद्गृह्यकारी	(उपासकः)	४.३०

र

रक्षशिखी	(युद्धः)	४.११०
रसः	(भेदाः षड्)	१.१०
रागः		४.६०,५.५,२३

रागिणः	(चतुर्धा)	६६
रागोत्थाः	(अनुशयाः)	५४०
रागः	(अकुशलमूलः)	५२०
	(अनुशयः)	५१
	काम—	५२
	मव—	५२
रुचिः	(= अपिमोक्षः त्रिविधः)	१२०
रूपः	(अप्रतिघः)	१११
	—उपगा विज्ञान-स्थितिः	३७
	(निवृत्ता-व्याहनः)	२३६
	(सप्रतिघः)	१११
	(सप्रतिघाप्रतिघः)	४४
	—स्कन्ध (सास्त्रवः)	३७
रूपधातुः	(इन्द्रिय-निरोधः)	२१४
	(चतुर्ध्यातं)	३२
	(सप्तदश-भूमिकः)	३२
रूपरागः	(ऊर्ध्वमागीयः)	५४१
रूप-स्कन्धः	(द्रष्टव्यः रूप-स्कन्धः, व्युत्पत्तिः)	११३
रूपिदेयाः	(यस्त्रादि)	३१०, ११
रूपे	(अनुशयः)	५४
रीरयः	(नरकः)	३१
	(निरयः)	३५०
	महा—	३५०
	(आयुः)	३८२
	ल	
लक्षणम्		४१००
	—चित्त-विप्रयुक्तम्	१३१
	(जाति-जरा स्थिति अनित्यता)	२४१
	(जातिजाति—जराजरा— स्थितिस्थिति—अनित्यता नित्यता)	०४१

	शब्दानुक्रमणिका ।	३०१
	(द्विधा निष्पन्दः; विपाकः)	२.४८, ५१
	(हेतुः)	४.११०
	(सर्वास्तिवादे)	५.२६
लक्षणान्यथात्ववादः		४.१२६
लिपिः	(= उपादान-स्कन्धः)	१.८
लोकः	(तिर्यक्-प्रेत-मनुष्य-देवाः)	३.१
		७.५५
लोकधातुः	त्रिसाहस्र-	३.७४
	द्विसाहस्रमाध्यम-	३.७४
	सहस्रचूडि-	३.७४
	(अन्वततसरः)	३.७३
लोकसन्निवेशः	(अन्तर-द्वीपाः)	३.४५
	(अहोरात्रम्)	३.५७
	(अहोरात्र-वृद्धिः)	३.५७
	(कीटागितिः)	३.५६
	(कीटागिरयः)	३.५६
	(गन्ध-मादनः)	३.५७
	(चक्रवालः)	३.५६
	(चातुर्महाराजिक-वसतिः)	३.५६
	(चन्द्र-कक्षा)	३.५६
	(जम्बू-द्वीपतो देवलोकाः)	३.५६
	(जलमंडल-परिमाणं)	३.५६
	(द्वीपाः)	३.५६
	(निरयाः)	३.५६
	(भूमण्डल-परिमाणं)	३.५६
	(मेरु-परिपण्डाः)	३.५६
	(मेघादयः पर्वताः)	३.५६
	(महोदधिः)	३.५६
	(वायुमंडल-परिमाणं)	३.५६
	(यिमान-देवाः)	३.५६
	(शीत-निरयः)	३.५६
	(सीता-परिमाणम्)	३.५६

	(सूर्य कक्षा)	३१०
	(हिमयान्)	३१३
लोक संवृत्ति ज्ञानम्	(प्र० संवृत्ति ज्ञानम्)	
लोकोत्तर मार्गः		३४१, ४१, १६
लौकिक मार्गः		३४१, १६

व

वज्रोपम-शमाधिः		४, २८, ७५, १४४
वराणः		७, ३६
वर्णः		११३
वस्तुविषयः	(ज्ञानार्थः)	४२९
वस्तु	(कर्तृ)	४११२
	(प्रतीत्य वागुत्पादः)	३२९
	उपनि	३३३
वस्तु सम्यं		१३५
वस्तु, सम्यकालिक—		४३१
वस्तु न गतिः	(शक्तिः)	७४७
वागुत्पादकम्	(यज्ञः)	३४१
वागुत्पादः		२१४
वागु	(= २० स्थानिक)	३८४
विचरन्	अनुभवम्—	१३३
	सिद्धयम्—	१३३
विज्ञापकः	(मार्गः)	५४५
विज्ञापकः		१२८, ३१
	(ज्ञानः)	००, ११
	(ज्ञानः)	०३३
विश्विक वा [विश्विक व्या]		५३९
	(अनुगतः)	५९
	(अनुगत मातीते)	५४३
	(अनुगतः)	५१६
	(विज्ञापकः)	५८५
विज्ञापकः	(वदः)	०५

	शब्दानुसमगिशा ।	३०३
	वाचिणी—	४.२
	(विधा)	४.७.८
	(संस्थानं)	४.७.३
	पाग्—	४.३
विभक्तिः, अ—	(द्व० अविभक्तिः)	
विभक्त्यविभक्तयोर्भेदः		४.३७
विज्ञानं		३.९,२६,७४
	(प्रतीत्यसमुत्पादः)	३.३०
	(लक्षणं)	३.२१
	(मनो -)	३.४२,४३
	मनो—(अनुपनंक्रं प्रय- नंफं)	४.११,१२
विज्ञानानन्वयापतनं		८.४
	(स्वरूप्यं)	३.३,५
विज्ञान-स्थितिः	(चतुः षोडशः)	३.८
	(रूपापग-वेदनोपग-सं- स्कारोपगा)	३.७,८
वितर्कः		२.२८,३१
	(ध्याने)	८.७,११
	(लक्षणं)	२.३३
वितृप्त्यं	(प्रतिपक्षे)	५.६१
विशेष-द्वीपः, पूर्व—	(द्वीपः)	३.४८
	(—अन्तर-द्वीपः)	३.५६
	(आकार-परिमाणं)	३.७८
	(आयुः-परिमाणं)	३.७५
	(शरीर-परिमाणं)	३.७५
	(सूर्योदयः)	३.६०
विद्या	(तिष्ठः)	७.४५
	(पूर्वनिवास-च्युत्युपपा दा-ऽऽस्रवक्ष्य-शानेति)	७.४५
	(स्पर्शः)	३.३१
विनतफः	(पर्वतः)	३.४३
	(- उच्छ्वायः)	३.५०

	(हेमः)	३३६
विनिर्धावन-भावना		७२७
विनीलकादि-भावना		८३२
विपर्यासः		५६
	(लक्षणं)	५६
	(विपश्चे स्मृत्युपस्थानं)	६१५
विपश्यना		६६६
	(चरितं)	१२०
विपाकः		२४६
	(फलम्)	२५७
	(= सत्याख्यं)	२५७
विपाकजः	(विज्ञानं, अभ्याकृतं)	३४३
विपाकवेदनीयता		४४६
विमत्र-तृष्णा		५११
विभाषा शास्त्रम्	(ग्रंथः)	४४८=४०
विभूत-रूप-संज्ञा		८३
विभज्य-वादः [विभज्य- वादो	(लक्षणं)	५२५
विभज्यवादि-मतम्		६२
विमानः, देव—		३६६
विमुक्तिः	असंस्कृता-(त्रिधा)	६७८
	चेतो—	६७६
	प्रज्ञा—	६७६
	(लौकिकी)	६७६
	(संस्कृता, अमंसकृताश्च)	६७६
विमुक्ति-मार्गः		५६१, ६०, ६६५, ७.
		२३, २५
	(अनाद्ययः)	६६१
	(ऊर्ध्वभूमिकः)	६५०
	(= ज्ञानं)	६२८
	(धामण्य-फल)	६५१
विमोक्षः		८३५
		७३२

(प्रयः)		२३७
(शष्ठी)		८३२
(विख्याः)		२३४
विमोक्ष-ज्ञान धनं		७२६
विमोक्षमुक्तं		८२५
विराग-धानुः	(विमुक्तो)	६७२
विरुद्धकः	(देव-नाजः)	३६४
विरूपाक्षः	(देव-नाजः)	३६४
विशाखा मिगार-माना	(नाम)	३६
विशेष-आर्गायं		५६१, ६६४
	(ध्यानम्)	२१७, १२
विसंयोगः	(= प्रतिस्वरुपा-निरोधः)	२५४
	(सत्तणं)	२५७
विसंयोगलाभ-कालः		५६३
विन्योग-प्राप्तिः	(द्विधा)	४४६
विद्वानिः		६२२
विहिंसा		२२६
	(श्लेश-मले)	५५०, ५१
	(परिस-श्लेश-भूमिका)	२२७
घातराग-		७२२
घोर्यम्	(द्र० इन्द्रियं)	
	(कुशल-भूमिकं ,	२२५
	(पारमिता)	४११२
	(योधि-पाक्षिकः)	६६२
	(= सम्यक्-प्रधानं)	६६६
वृत्तिः [वृत्ति]	(जीविका)	६२
वृद्धि-काष्ठागतम्		७४१
घेदना	(असाता)	२७, =
	(असाता चैतसी)	२२
	(अष्टादश)	३३२
	(आरुप्यगता)	३३३
	- उपमा विज्ञान-स्थितिः	३७
	(उपेक्षा)	३३३

	(कामावचरा)	३.३३
	(कायिकी)	३.३२, ५.५७
	(चैतसी)	३.३२, ४.५७
	(दौर्मनस्यम्)	३.३६
	(ध्यानेषु)	३.३३, ३४, ८.१२
	(प्रतीत्य-समुत्पादः)	३.२०, २२
	(महाभूमिका)	२.२४
	(रुपावचरः)	३.३३
	(साता)	२.७, ८
	(सालम्बना)	३.३३
	(सात्रघा)	३.३५
	(सौमनस्यम्)	३.३३
	—स्कन्धः, (साधयः)	३.७
	(स्पर्शजा)	३.३२
घेदनीयता	(पञ्चधा)	४.४८
घेदनीया	अपर-पर्याय—	२.४३
	उपपद्य—	२.४३
घैजयन्तः	(शक-प्रासादः)	३.६
घैतरणी	(= खारोदका नदी)	३.५६
घैपुल्यं		८.३८
घैमाथिकाः		५.४८, ८.४०
	(कश्मीर-भिन्नाः)	७.१२
घैराग्यम्		३.४२
घैराग्याम् ध्यानं		८.१४
घैराग्यानन्तर्य-मार्गः		४.६२
घैशारचं	(संख्यादि)	७.३२
घैशारधानि	(चत्वारि)	७.२८
घैधयणः	(देव-राजः)	३.६४
घ्यंजन-कामः		२.४७
घ्यपकरणं	(दूरीकरणं)	६.६
घ्याकरणं		८.३६
	(धतुर्विधं)	५.२२
घ्यापादः,		४.११, ८.२६

शब्दानुक्रमणिका ।

३०७

श—

४.६६

(शबरमार्गिणे)

५.४३

(- उपपत्तिः)

४.७०

(सहायं)

४.७०, ८१, ८२

(दुःखरितं)

४.६४, ६८

व्युत्क्रान्ताक-समापत्तिः

८.१६

प्रतापं

(प्रातिमोक्षः)

४.२६

श

शब्दः

(भेदाः अष्टौ)

१.१०

शमथः

६.६६

(चरितं)

१.२०

शमथः

६.२४

शरणगमनम्

४.३०

शरणप्रथम्

(माहात्म्यं)

४.३२

शाफ्यमुनिः

(युद्धः)

४.११०

शाढाः

(अन्तरक्षीपः)

३.४३

शाढ्यं

४.६०

(क्रेश-मले)

४.४६, ४१, ४३

(परित्त-क्रेश-भूमिकः)

२.२७

शान्तम्

७.१३

शान्ताकारा

(विमुक्तिः)

६.४६

शान्तिः

(बोधि-पा०)

६.६८

(= समाधिः = ऋद्धि-पादः)

६.६६

शारदतीपुत्रः

(नाम)

८.४०

शाश्वतवादः

५.८

शास्ता

६.५६

शास्त्रम्, - कु—

४.७७

शास्त्र-प्रमाणं

(= धर्म-स्कन्धः)

१.२६

शित्तमारः

(- प्राति-मोक्षः)

४.१४, २६

शीलं

(अर्थः)

४.१२२

(फलं)

४.१२४

शीलांगं	(त्रयं)	६.७२
	(प्रातिमोक्षे)	४.२६
शील पारमिता		४.१११
शील-व्रत-परामर्शः		५.७
	(अन्योन्यहेतुकता)	५.४३
	(अवर-भागोर्यं)	५.४३
	(दृष्टिः)	५३
	(विम्वरः)	५.४४
शुद्धक-ध्यानम्		८.१४, १५, १६, ३६
	चतुर्विधं	८.१७
	(सद्धिपय)	८.२०
शुद्धक-समापत्तिः	(लौकिकी)	८.६
शुद्धकाः		८.२५
शुद्ध-ध्यानम्		७.५०
शुद्धाद्यासाः		६.३८, ४२, ४३
शुद्धावासिकः	(रूप-देवः)	३.२
	(अमृहाऽतप-सुदृश-सुदर्शना- ऽकनिष्ठाः)	३.२
शुभ-कृत्स्नम्	(- रूप देवः)	३.२, ५
शुभता		२.५१
शुभाः	(= अमलाः = प्रणीताः)	४.१२७
शैलः		२.७०, ७१
	(प्राप्तिः)	२.३८
		६.५८
	(= षडः)	६.७९
शैलमार्गः,	अ—	२.६
शून्यता-समाधिः		८.२४
शून्यं		७.१३
शलः	(नाम)	३.६
शौचं	(सुचरित ३)	४.६४
श्याम-शुक्ल-श्यानी	(उन्सद्.)	३.५६
श्यामपेरः	(- प्रातिमोक्षः)	४.१४, २६
श्यामणेरि	(- प्रातिमोक्षः)	४.१४, २६

	जपदानुकमणिका ।	३०६
शामप्यं	(इधः)	६५१
	(चतुः पानं)	६५१
	—पानं (द्विधा)	६५१
	(= प्रातःप्यं)	६५४
शायकाः		५.१०२, ७.६
	—इन्द्रियं	६.६२
शायकाः	सप्त —	६.६२
धुनं		४.७१
	(प्रायोगिक-हेतुः)	२.५३
धुतमयं	(मोक्षभागीयं)	६.२५
धुतमयी	(प्रसा)	६.५
धुतमयी-प्रसा	(स्मृत्यु०)	६.१५
धोत्रं	(द्र० इन्द्रियं) -	
धला	(द्र० इन्द्रियं)	
	(कुशल-भूमिपा)	२.२५
	(बोधि-साक्षिका)	६.६०
	(सप्तणं)	२.३२
धदाधिमुक्तः		६.३१, ६१
	(पुद्गलः)	६.६२, ६३
धदाधिमुक्तजाः	(अहन्तः)	६.५६
धदानुसारी		६.२६
	(पुद्गलः)	६.६२, ६३
ध्वातः	(अपक्षालः)	८.११
	प	
पढायतनं		३.३६
	(उत्पत्तिः)	३.२१, २२
	(प्रतीत्य-समुत्पादः)	३.२०
पण्डः		४.४३
पोदश-ज्ञपं ज्ञानं		७.१६, २२
	स	
सहृदागामी		४.५२
	ज्ञानपूर्वकः—	२.१६

	(द्विविधः)	२.१६
	मूयोवीतराग.—	२.१६
सहदागामि फलाधि- कारी		६.३०,३५
संख्यानं		४.१२६
संघः	(प्रसादः)	६.७५
संघ-भेदः	(अपेक्षित-जन-संख्या)	४.६८,६९
	(= चक्र-भेदः)	४.१०१
	- प्रक्रिया	४.१००
	- फलम्	४.६९
	- स्थानम्	४.१०१
	- स्वरूपम्	४.१०५
संघ-सामग्रीकरण-फलम्		४.१२४
संघातः	(नरकः)	३.१
	(निरयः)	३.५८
	(-आयुः)	३.५८
संजीव	(नरकः)	३.१
	(निरयः)	३.५८
	(-आयुः)	३.५८
संज्ञा	- उपमा विधान स्थितिः	३.७
	(महाभूमिका)	२.२४
	- स्वन्धः (साक्षयः)	३.७
संज्ञा-येदयित निरोधः	(= विमोक्षः)	८.२३
सत्काय-दृष्टिः		५.३,७
	(अवरभागीयं)	५.४३
	(विभक्ता)	५.४४
सत्,	परमार्थ—	६.४
	संश्रुति—	६.४
सत्यं,	आय-चतुः—	६.२
	—त्रये (ज्ञानम्)	६.२६
	—फलम्	६.७६
स. यामिसमयः		७.२७

	शब्दानुक्रमणिका ।	३११
	(शतधर्म-भूमिकाः)	६.२७
	(त्रिधा)	६.२७
	(षोडश-विधः)	६.२७
मरुतः	असंति —	४.७१
	आरुण्य —	४.८४
	(= विपाकः)	२.५७
सन्वायामः		३.४, ६, ७
	(आर्य घंशे)	६.७
सत्स्वार्थं		२.४७
सदामदाः	(देवाः विरूपाक्षो राजा)	३.६४
सद्गतयः	(सप्त अनागामिन एव)	६.४०
सद्धर्मः	(द्विविधः)	८.३६
	(= आगमा-ऽधिगमौ)	८.३६
सद्धर्म-स्थितिः		८.३६
सन्तुष्टिः		६.७
सन्धिः		३.४२
सप्तदशपरमः		६.३४
संप्रजन्यं [संपजप्त्रं]		७.३२
	(= संप्रज्ञानं)	८.१०
संप्रज्ञानं	(ध्याने)	८.८
	(= संप्रजन्यं)	८.१०
सभागता	(चित्त-विप्रयुक्तः)	२.३५
	(= निकायः)	३.३
	(लक्षणं)	२.४१
	—विपाकः	२.४८
समनन्तरनिकायः		४.५२
समय-विमुक्तकः		७.५
	(अर्हन्तः)	६.५४
	अ-, (अर्हन्तः)	६.५७
समाधिः	(द्र० इन्द्रियं)	२.२४
समाधिः	(त्रिधा)	७.३५, ८.२४
	(शून्यता-ऽऽनिमित्ता-ऽप्रणिहिताः)	८.२४

	(ध्याने)	८७
	(पारमिता)	४.११२
समाधिः, शरण—	(द्र० अर समापत्तिः)	
	अशील—	८२६
	साम्प्रद—	८७७
समाधिज-संघरः		४१८
समाधि-ज्ञानबलम्		७२८
समाधिः, वज्रोपम—	(द्र० वज्रोपम-समाधिः)	६.४४
समाधि-विशेषाः		८२६
समापत्तिः		७.३५
	(द्र० निरोधः)	८३३
	अचित्तक—	४.६५
	असंज्ञि-(चतुर्युध्याने)	३६
	आसंज्ञिक—	२४१, ४२
	आसंज्ञिक—(चित्तविप्रयुक्ता)	२.३५
	उपपद्य वेद्या—	२.४२
	बृहत्फल—	२.४१
	आरूप्य—	८.३८
समापत्ति-ज्ञानबलम्		७.२६
	ध्यान—	८१
	आरूप्य—	८२
	निरोध—	२.४३
	(भयान्ने)	३.६
	(मैत्र्य-रणदर्शनानि—)	४.५६
	—प्रत्ययः	२.६४
समापत्ति-पूर्तिः		६.६४
समापत्तिः, व्युत्क्रान्तक—		८.१६
संमुख-बुद्ध-चेतनः		४.१०६
संमुखीमाय-वेदनीयता		४.४६
समुत्थानम्		४.८, १२६
	अनुवर्तक—	४.१०, ११
	तन्तुण—	४.१०
	प्रवर्तक—	४.१०, ११

समुदयः	हेतु—	४.१०
समुदय-ज्ञानं	(= उपादान-स्कन्धः)	७.१३
समुदय-भान्यं	(चतुर्दिधं)	१.=
सम्प्रजन्यं	(निर्वेद-हेतुः)	७.४, ७
सम्पक्-प्रधानं	(= इन्द्रिय-संघर.)	७.१०
सम्प-ज्ञानं	(= धीर्यं)	७.१४, १=
सम्प-एष्टिः	(= शोधिः)	६२
सम्प-ग्याक्	(लौकिकी—)	६.७६
सम्प-ग्यापामः		४.१८
संयोग धेदनीयता		६६६
संयोगनम्		६७६
	(अवर-भागोय—)	४.६६, ६.६६
	(भेद-हेतुः)	७.२
	(संस्था)	७.३६
	(= क्विप्ता)	६.६६
संयोगनं		४.४७
संघः		५.४१
		५.४३
		५.४२
		५.४१
		३.२६
अ—		४.२७, ३३
अनाद्यः—		४.१३
(अन्य-वात्तः)		२.४.१३, ४४
—प्रहण प्रवाहाः		४.२१
इन्द्रिय—(= सम्प्रजन्यं)		४.३०
आन—		४.१=
आनञ्ज—		२.२.४, ५०
(= प्राविशोत्तः)		४.१३, २६
(भेदाः)		४.१३
अना—(= अस्तुतिः)		४.१३
(विदन्तिः)		४.१=
		४.२२

सर्वतः		३७३
सर्वतोनी	(अग्नि-जल-वायु—)	३१००
	(क्रमः)	३१००-१०२
	(- विनाशिलोकाः)	३१०१
संवृतज्ञानं		७२
	(= लोह-संवृति ज्ञानं)	७२
	(सर्व-भोचरम्)	७३
संवृति-सत्		६५
संवृति ज्ञानं		७७,७३
	(षोडशाकारं)	७१०
	(सर्व-भूमिगतम्)	७१४,१६,१८,२०,२१
संसर्ग-स्मृत्युपख्यानम्		६,१४,१५
संस्कारः		२३६
—उपगविज्ञान-स्थितिः		३७
	स्कन्ध—	३७
	(चित्त-विप्रयुक्तः)	२३५,३६
	(प्रतीत्य-समुत्पादः)	३,२०
	(लक्षणं)	३,२१
संस्थानं		२,१३
संस्कृतं	(= लक्षणं)	४२
सरणं	(= उपादान-स्कन्धः)	१,८
सर्वच्युतः		६३८
सर्वत्रगामिनीप्रतिपञ्चाग- फलं		७२६
सर्थास्तिषादः	(-आचार्याः— धर्मत्रातः, घोषकः, धनुमित्रः बुद्धदेवाश्च)	५,२६
	(चतुर्विधः—)	
	(भाषान्यथात्य-लक्षणा- न्यथान्या-ऽथस्थान्य- थात्याऽन्यथाऽन्यथान्य थादाः)	५,२६
	(लक्षणं)	५,२७

शब्दानुक्रमणिका ।

सहस्रा-वेदनीयम्
सामन्तकः

(कर्म)
(आकाशानन्त्यायतनम्)
(कर्मपथाः)
(फलम्)

३१५

४.६५

३.३५

४.६८

५.६७

६.४८

६.४८

८.३१,२१

८.२२

८.२२

८.२२

८.२२

८.२२

३.५१

४.१०२

सामन्तक-ध्यानं

उत्पत्ति—

सामन्तकः

(अष्टौ)
(त्रिविधाः)
(शुद्धपाः)
(= अनागन्तं)
(= ध्यानान्तरं)
(लोक-संनिवेशः सप्त)

सामन्तकः—प्रथमः

—द्वितीयः

सीता,

सीमा

सुखं

(इन्द्रियं)

(लक्षणं)

(ध्याने)

२.७

८.७

६.६६

५.६

३.४८

३.५०

३.४६

३.६६

३.२

६.४३

३.२

६.४३

३.६८

३.६८

३.४३,४४

८.३४

३.६१,६२

३.६२

३.६०

सुखा प्रतिपद्

सुत्त-निपातः

सुदर्शनम्

(ग्रन्थः)

(पर्यतः)

(- उच्छ्वायः)

(हैमः)

(शक्र-नगरं)

(शुद्धावासिक-देवः)

(शुद्धावासे)

(शुद्धावासिक-देवः)

(शुद्धावासे)

(= शक्र सभा)

(शक्र-क्रीडा-भूमिः)

(विज्ञानच्युतिः हृदये)

(अहोरात्र-शुद्धिः)

(उत्तरायणं)

(उदयास्तगमनं)

सुदर्शनं

सुदर्शनः

सुदशः

सुधर्मा

सुनृमि

सुरयोनिगः

सुत्रं

सूर्यः

	—कक्षा, (परिमाणं)	३.१०
	(दक्षिणायनं)	३.११
सैनिकादि	(कर्म)	४.३२
सौमनस्यं	(द्र० इन्द्रियं)	
	(लक्षणं)	२.८
सौमनस्यी		२.१८
संवल्लयः	(षोडश-पा०)	१.१८
स्वल्पः	—अग्नर्गन् धर्मः	१.१७
	(कामहेतुः)	१.१२
	(धातुगत कामः)	१.२२
	(पृथक्त्रय हेतुः)	१.२१
	(राशियत्)	१.२०
	(सार्यं संप्रदाः)	१.१८
	(स्वल्प-त्रितय हेतुः)	१.२०
	उपादान—	४.२४
	—अग्नर्गन्	१.१७
	(= सवर्णः, = द्युःस्थः, = रागु द्वयः, = लोकः, = दृष्टि- स्थानं, = मयः)	१.८
स्वल्प धर्मः—	(अशीति सवर्णं)	१.२१
स्वल्प र्णयक		१.७, १.११
	(द्युस्थितिः)	१.७
स्वल्पः, प्रजा—		४.४३
स्वल्पः, वय—		१.७
	(वेदः—५ इन्द्रियं ५ अर्णः ५ अविज्ञप्तिः)	१.१
	(वेद द्वयं)	१.१०
	(२० वेदाः)	१.१०
स्वल्पः, विज्ञान—		१.७
	(लक्षणं)	१.११
	(वेदः)	१.११
स्वल्पः, वेदना—		१.७
	(लक्षणं)	१.११

शब्दानुसंगिता ।

२१७

स्वल्पः, शील—	प्रता—		५.५६
स्वल्पः, समाधि—	शील—		५.५६
स्वल्पः, माधव—	(कश्चिदना मंगल-सद्वहाराः)		३.७
स्वल्पः, संग—	(लक्षणं)		१.७, १.१४
स्वल्पः, संस्कार—	(लक्षणं)		१.७
	- संख्या (अविज्ञप्ति +		१.१५
	असंस्कृत + धर्माय-		
	नन-धानुः)		
स्वल्प-भेदनम्	(प्र० इन्द्रियं)		१.१५
स्त्री	(शंखा-भूमिकं)		४.१०७
स्थानं	(पर्यवस्थाने)		
स्थानास्थान ज्ञान-मूलं	(लक्षणं)		२.२६
स्थितिः	(ध्यानं)		५ ४७, ५३
स्थिति-स्थितिः	(भेदाः ४)		७.२६
स्थिति-भागीयं	(दुःखवेदनीयः)		२.४५
स्थितिः, विज्ञान—	(न सुख-न दुःख-वेदनीय—)		२.४६
स्पर्शः [फलसो]	(सुखवेदनीयः)		८.१५, २०
	(प्रतीत्यसमुत्पादः)		१.२२
	(उत्पत्तिः)		३.३१
	(महाभूमिकः)		३.३१
	(स्वरूपं)		३.२०
	(अधिवचनं)		३.२२
	(अनुनयः)		२.२४
	(अविद्या)		५.३०
	(नैवविद्यानाविद्या)		३.३१
	(प्रतिघः)		३.३१
	(व्यापादः)		३.३१
	(भेदा एकादश)		३.३०
			३.३१

१.१०, १.३५

स्मृत्यः

(पद्यैः)	३.५७
	२.४९, ३.१३
	२.४६
	२.४०
	२.४६
(परस्पर-सम्बन्धः)	२.१७, ४८
—भेदाः (कार्त्तुं + सदभूः	
+ सभागः + स्वसंप्रयुक्तकः	
+ सर्वप्रगः + विपाकः)	२.४६
(संख्या)	२.६१, ६३
संप्रयुक्तक—	२.४६
(लक्षण)	२.४३
सभाग—	२.२६
(निष्पन्न-फलम्)	२.४४, ४६
(लक्षणम्)	२.४२
सर्वप्रग—	२.४६
—लक्षणं	२.४४
सदभू—	२.४६
(लक्षणं)	२.४०
विपाक—	२.४६
	२.४६
	१.४०
अ—	४.६३
—दर्शनं	४.६३
भावना—	४.६३
उत्पत्तिदृष्टि—	५.४
दुःखदृष्टि—	५.४
मार्गं दृष्टि—	५.४
अज्ञान्ति—	५.६
ज्ञान्ति—	५.६
भावना—	५.४, १०
(क्लेशः)	५.६०
दुःखदृष्टि—	५.२६

निरोध-दृष्टि—	५.१५,३१,
मार्ग-दृष्टि—	५.१४,३१
हेतु-दृष्टि—	४.८
(बुद्ध्यल-भूगिका)	२.२४
(सदाण)	२.३२

शुद्धाशुद्धपत्रम्

		पक्तिः		
पृष्ठम्			अशुद्धम्	शुद्धम्
६	१५		मोक्षऽपि	मोक्षोऽपि
१३	१४		अथसम्य—	अथसम्य—
१५	४		अनुपाताः	अनुपात्ताः
"	"		निरनुपाताः	निरनुपात्ताः
"	२०		दहते	दहन्ते
"	"		तोल्यते	तोल्यन्ते
१८	"		नेत्र	नेत्रं
१८	२३		चक्षुर्वि	चक्षुर्वि
१८	२५		कामावचरा	कामावचरात्
२४	६		विपाक	विपाक
"	१५		द्विधा	द्विधा
"	२३		अकुशल	अकुशलं
२६	१२		आरूप्य	आरूप्य
"	२०		भूयोवति	भूयोवति
२७	२३		रहिताः	रहितः
२८	२		सौमनस्यो	सौमनस्यो च
"	२४		जातः	जातः
"	"		पृथग्जनाः	पृथग्जनः
३०	७		परित्त	परित्त
"	१६		रूपेणा	रूपेणा
"	२०		क्रिष्टे	क्रिष्टे हि
३१	२२		मते	मते च
३३	१९		अन्योन्य	अन्योन्य
३४	७		शुभादिका	शुभादिकाः
३५	६		विरेणो	विरेणो
३६	१५		सत्य	सत्य
४१	२३		फलः	फलं
४५	१४		प्रत्ययै	प्रत्ययैः

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३१	१८	धनु	धातु
१३२	१५	स्वीकार	स्वीकारः
१३३	१०	सुप्त	सूय
"	२४	सुष्ट	सष्ट
१३७	४	व्याकरण	व्याकरणं
"	२३	कर्त्तव्यः	कर्त्तव्य
१३८	८	कोः	कोःस्तु
"	२३	व्याप्त	×
"	२४	अनीक	अनीक
१३९	१४	लघ	लघं
१४१	२०	प्रयोग	प्रयोगेति
"	२९	अविज्ञान	अविज्ञान
१४२	२४	कथयति	कथयतिः
१४३	१२	आश्रये	आश्रये
१४४	१७	गुणवत्	गुणवत्
"	१८	कथयति	कथयति
१४७	१२	गुण	गुणं
१४८	१३	वद	वद
१४९	४	आशी	आशी
"	२०	श्री-मान	श्री-मान
१५०	२३	गणानन	गणानन
१५१	४	कथ	कथ
१५३	४	असुखाय	असुखाय
१५४	२७	निर्वाण	निर्वाण
"	"	वदन्त	वदन्त
१५७	१३	न वद	न वद
१५८	१०	आत्मनामी	आत्मनामी
१५९	१६	वदन्त	वदन्त
१६३	३	वदन्त	वदन्त
"	३९	निकरुण	निकरुण
"	१३	कथ	कथ
"	२०	कथ	कथ

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६०	१२	निर्वेध	निर्वेधः
"	१७	भागीया	भागीयाः
"	२२	ऽधो	अधो
१६६	२६	भवन्ति	भवति
१६६	२२	निष्पव	निष्पेव
७०	६	महति	महति
१७१	२०	धर्मज्ञाने	धर्मज्ञान
"	२६	तत्सप्र	तत्सप्र
१७२	१२	पच	पंच
१७३	१४	दोषा	दोषाः
१७५	२०	दृष्ट्याः	दृष्ट्या
१७६	५	ब्रमध्य	ब्रमध्यं
१७०	२१	सर्वतः	सर्वतः
१७६	२२	ताहि	तहि
१८२	११	पर	पर
१८५	१७	निराध	निराध
१८६	७	नागामी	नागामी
"	२०	रिग्रह	परिग्रह
१८७	२७	व्यायाम	व्यायामः
१८८	७	शादय	शादयः
१८०	१३	शीलांग	शीलांगं
१८१	१२	अंग	अंग
"	२	धाधि	धाधि
१८४	३	द्वितीयं	द्वितीयं
१८५	७	धम	धर्म
"	२	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः
"	५	वेत्ति सः	वेत्ति स
"	६	नज्ञ	निज्ञ
"	१०	चित्तज्ञानं	चित्तज्ञानं
"	"	चित्त	चित्तं
"	१६	वृत्ति	वृत्ति
१८६	१०	ज्ञानां	ज्ञानानां

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	२३	परं	परस्परं
२००	१५	भवति	भवन्ति
२०१	६	परिचित्त	परचित्त
"	१५	चित्त स	चित्तस
"	२४	धज्ञान	धम्मानं
२०२	२८	सत्यस्य	सत्यस्या
२०६	३	ज्ञाने	ज्ञाने तत्र
"	"	पड्या	पड्
"	७	सम्यक्	सम्यक्
२०७	२	विसयोग	विमंयोगः
"	५	सफले	स्वफले
२०८	२४	रण	रणः
२१०	६	सम्यत्	सम्यगं
२११	२७	सर्वा	सर्वा.
२१२	३	संज्ञायते	संज्ञायते
"	२६	विध	विधं
२१३	१६	"	"
"	२४	रिद्	रिद्
२१४	७	धोत्र	धोत्र
"	२५	-चित्त	-चित्त
२१५	१५	शैश्यी	शैश्ये
"	१६	शैश्यनाशैश्यी	शैश्यनाशैश्ये
२१६	४	परचित्त	परचित्त
"	२७	मात्र	मात्रं
२१७	७	सख्यां	सख्यां
२१८	२	तद्गमिकेन	तद्गमिकेन
२१८	१०	कर्मणि	कर्मणि
२२२	६	आकिञ्चिन्	आकिञ्चिन्
२२३	११	आद्ये	आद्ये
२२४	२०	सादिनानि	सादिनानि
२२६	५	तद्गमिकं	तद्गमिकं
"	१६	"	"

पंक्तिः	शुभम्	शुभम्
२४	तद्भूमिकं,	तद्भूमिकं
२१	भूमि	भूमिकं
२५	पूर्ण	पूर्णतां
२६	प्रीति मं	प्रीत्या सं
१३	प्रयेषु	चतुष्टयेषु
२१	उभय	उभयं
२२	प्रज्ञा न दर्शन	प्रज्ञा दर्शन
१५	तेजः	तेजः०
१७	नान्यायतन	ज्ञानन्यायतन
२१	रूपायतन	रूपायतन
२५	आरूप्य	आरूप्य
२६	रूप्य भूमिक	रूप्य भूमिक
४	नारूप्यो	नारूप्यो
५	रूपधातौ	रूपधातौ
११	आरूप्य	आरूप्य
६	रूपधातौ	रूपधातौ

